

वर्णमुद्रा

वर्णमुद्रा

इ-जर्नल
(मुद्रितप्रत, केवल
खासगी वितरणासाठी)

अंक पंधरावा / जानेवारी-फेब्रुवारी २०२४

किंमत : १५०/- देणगीमूल्य (मुद्रितप्रतीसाठी)

अनुक्रमणिका

| मुखपृष्ठ |

सुनील ठोकळ

| सुरुवातीचे काही शब्द।

मनोज सुरेंद्र पाठक

| कविता |

राहुल पुंगलिया, संजीव खांडेकर

| स्मरणसूक्त |

डॉ. पृथ्वीराज ठाकूर

| चित्रे/रेखाचित्रे/छायाचित्रे |

छायाचित्रे – सुनील ठोकळ, अलिबाग

रेखाटने – निसर्ग केंद्रे, (इयत्ता सातवी, शाळा : भारतीय विद्या भवन, पुणे)

| कथा |

जुझे सारामागू, अनुवाद : शैलेंद्र मेहता

होजे लुई बोर्हेस, अनुवाद : वर्णमुद्रा

| सहोदरांचा शोध |

पिप्रे रेव्हर्डी – महेश्वर लव्हेकर

| लेख/ललित लेख/टिपण |

नंदिनी देशमुख

डॉ. प्रभाकर बागले

माधव बोरकर

| गंभीर किंवा गमतीदार।

डॉ. आशुतोष दिवाण यांची फेसबुक पोस्ट

| संपादन साहाय्य |

नंदिनी देशमुख, शरद बिन्नोर, अभिषेक वाघमारे

| निर्मिती साहाय्य |

उमा नाबर, महेश गवाणकर, भाग्यश्री बनहट्टी

सुरुवातीचे काही शब्द

अंकासाठी 'साहित्य' मिळविणे हे नेहमी जिकिरीचेच काम राहिले आहे. तब्बल १९८६ पासून, म्हणजे 'शब्दवेध'पासूनचा हा अनुभव आहे. २०१६ मध्ये विष्णू खरेंची व माझी एकमेव आणि दुदैवाने अंतिम भेट झाली. पण ही भेट दीर्घ होती. त्यावेळी ते म्हणाले होते की, "पब्लिशिंग हाऊस का अपना एक मैगजीन तो होना ही चाहिएं और उसमें क्या छपवाना है उसकी फिक्र तुम्हें करने की जरूरत नहीं। क्यों कि, जो किताबें तुमने प्रकाशित की है या फिर करने जा रहें हो उसमें से कुछ अंश तुम मैगजीन में छाप सकते हो।"

विष्णूजींचा हा सल्ला वर्णमुद्रा इ-जर्नलकरिता तंतोतंत जरी पाळला नाही, तरी प्रकाशित पुस्तकांवरील लेख/टिपणे आवर्जून छापलीच. ते ह्यापुढे सुद्धा सुरू राहिल.

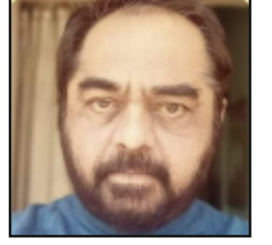
जानेवारी ते डिसेंबर २४ काहीसा स्थिर प्रयोग करावा, म्हणजे शक्य तितकी नियमितता पाळावी, खात्रीशीर 'साहित्य' निमंत्रित करून छापवे, असे काहीतरी ठरत आहे. (ह्यावर टीका होईलच ह्याचीही खात्री आहे!)

पाश्चात्य/परभाषिक साहित्याची ओळख मराठी वाचकांना व्हावी ह्यासाठी वर्णमुद्रा कायमच धडपडत असते. ह्या अंकात ही धडपड अधिक ठळक झालेली दिसून येईल.

मनोज सुरेंद्र पाठक

राहुल पुंगलिया

१.

या शहराचा आत्मा

या शहराचा थोर आत्मा,
रात्री दहा वाजता कामावरून
एकट्याने चालत जाणाऱ्या
थकलेल्या इसमांच्या मागे मागे काळजीने जातो.

इथे किती जणांनी वैफल्यातून डोळे पुसले,
कितीजणांनी मान्य केले पराभव एकदाचे,
आणि थिजलेल्या डोळ्यांनी
गुपचूप निघून जाणे पसंत केले पहाटे-पहाटे.
आणि इतर कितीतरी जण
गाड्यांमधून हसत-खिदळत अंगावरून गेले
रात्र संपवून.

आशा पालवीगत फुलल्या
आणि वाळलेल्या पानांगत धुळीस मिळाल्या.
निळे आकाश सदैव धीर देत होते
आयुष्याची सगळी वर्षे,
कारण सगळी वर्षे कायम धीर सुटत चालला इथे.
उरलेले आनंद तसेच घेतले
जाताजाता खिडकीतून ऐकलेल्या गाण्यासारखे.

रस्ते का आपले वाटतात घरं असताना ?
कुठे जायचं नसताना ?
शेवटी घरी येऊन तर पडायचं असतं
अंग टाकून.

रात्रंदिवस उसने घेतलेले
जरी पाठीवर सदरा स्वतःचाच असला तरी.

पुन्हा पुन्हा कोणी तरी मागून येत राहते,
वळून पाहिले तर ओझरते दिसते,
वळताना पाठमोरे.

या शहराचा थोर आत्मा हजर आहे,
जड पावलांनी चालत जाणाऱ्या
कोणत्याही इसमाच्या जोडीने चालत जायला.

२.

मान्य की
बदामाचं झाड तूच आहेस
लहानसं अधुरं
रस्त्याकिनारी सावली धरणारं
माझ्या रणरणत्या नजरेवर

पण तुझ्या डोळ्यांच्या तळ्यावर
पानांतून ओणावलेलं आकाश
रेंगाळलेलं तुझ्या गालांवर

देखील तूच आहेस
मग अंधाराच्या केसात तुझ्या
चिंब भिजून घरंगळत
नाकावर येणारा थेंब उन्हाचा
तरी कोण आहे

तुझ्या कुशीत तुझेच स्वप्न पाहतांना
पांघरलेली रात्र जर तू होतीस
तर भिंतींची ओंजळ
आपल्याभोवती
होती तरी कुणाच्या हातांची

दुःख याचे वाटते की

दुःख याचे वाटते की
हे शब्द माझे नाहीत.
उलट, रस्ते, उन्हं, आठवणी, भिंती
हे सगळे माझे आहे.
या गोष्टी मी वापरतो.

बसमध्ये जाताना मी देखील,
बस जेव्हा थांबते,
तेव्हा इतरांसारखा,
दोन गावांमधल्या
एका हॉटेलासमोर उतरतो.
चहा, भजी खातो.
हॉटेलच्या मागे मुतायला जातो.
येताना झाडांवर पडलेली उन्हं पाहतो
आणि परागंदा स्वतःला सापडतो.

असा विचार करतो की
अजून अवकाशाय दिवस संपायला.
त्याआधीच आपल्या गावी
आपल्या घरी पोहोचू.

असं, अजून किती वर्ष मी परगावी जायचंय
आठवणींसमवेत
यापुढे येथेच का घडू नये
जे घडायचेय ते ?

मला एकट्यालाच आठवते
जे त्यांना देखील आठवायला हवे होते.
तेव्हा त्यांनी देखील काही सुचवले होते.
तेव्हा त्यांनी देखील फुलं खुडली होती.
त्यांनी देखील पिंडीसमोर मान झुकवली होती.
त्यांना देखील अवेळी भूक लागली होती.

आणि इथे एकट्याने
आठवतो मी
तहान, भूक, डोळ्यांवर साठलेली झोप.
माझ्या आठवणी घरावर उतरतात थव्याथव्यांनी,
येऊन भर उन्हामध्ये मला गच्चीत बोलावतात,
विसरलेल्या काही महत्त्वाच्या गोष्टी सांगायला.

ज्या एसटीने मला इथे पोचवलं
ती पुन्हा इथे यायची नाही, परत घेऊन जायला.
ज्या घरांचे दरवाजे मी बंद केले
सोडून जाताना कुलूपं लावून
त्या घरांत दुसरेच कोणी राहत असेल.
माझ्या टेबलावर,
माझ्या खुर्चीवर दुसरे कोणी बसून
भलतेच काही वाचत असेल,
भलते काही लिहीत असेल.

एका वर्तमानात नव्या नव्या बातम्या घडतात.
आणि त्यांचे रिपोर्ट छापून
वाचले जातात कंटाळून

फौजेच्या सदस्यांसारखे आहोत आपण.
पण असे की ज्यांना कंटाळा येतो,

ज्यांना किळस येते,
जे निराश आहेत,
निरुत्साही.
जे आपल्या
आठवणींच्या गाठोड्यांकडे घाबरून बघतायत.

मी आता जगतोय
आणि जागा देखील आहे.
पण इथेच गुदमरून, घाबरून मरेन
असं मला वाटतं.
इथून बाहेर पडायचेय पण
भयंकर शिस्त मला दूर दूर
पुढे घेऊन जात आहे.
आणि त्याचं दुःख होतंय.

माझ्या इच्छेने मी या गाडीत बसलो नाही.
माझ्या इच्छेने हे करत नाही.
कधीतरी मागे माझी नोंद झाली आहे,
आणि ही नोंद आता रद्द व्हायची नाही.

माझी हरवलेली मुलगी
इतक्या वर्षांनी आता मला ओळखेल का ?
माझ्या घराभोवती जे घुटमळायचं कुत्रं
ते तिथून कधीच निघून गेलं असेल.

खिडक्यांमधून बाहेर येणारे
उबदार प्रकाशकिरण
मी पुन्हा कधी बघू शकेन
रात्री घरी परतताना ?

परगावी परक्या आकाशाखाली
एका खिन्न खोलीत
आढ्याकडे डोळे लावून
पडलोय मी
उद्याची काळजी घेऊन मिठीत.

मी जगेन का ? मी तगेन का ?

कुठे गेले ते सगळे
ज्यांच्या बरोबर मी जेवायचो,
ज्यांच्या हसण्यात हसू मिळवून हसायचो ?
कुठे गेलाय माझा पलंग,
माझी उशी, माझी चादर
जी पांघरून
उघड्या खिडकी बाहेरील
डोलत्या फांद्या बघत पडून राहायचो,
आणि निद्रा नंतर कधीतरी
पापण्या हलके मिटवायची.

डोळ्यांत माझ्या
किती एक स्वप्नांच्या आहुती पडायच्या.
अन झोपेतले अस्फुट हुंदके
माझे मला देखील ऐकू नाही यायचे.
मूक आक्रोश ज्याने मी दचकून उठायचो,
आणि तेंव्हा भिंतीवर तितकाच काळोख असायचा
जितका पूर्वी होता.
पहाट अनेक तास दूर असायची.
पुढची स्वप्नं वाट पाहत असायची
माझ्या मनात, माझ्या मस्तिष्कात
□

संजीव खांडेकर

स्वप्नदोष

(साठीनंतरचे फोटो मोंताझ)

स्वप्नात घडतात

घटना, एका मागोमाग एक
पूर्णपणे कळत असतानाच-
नकळत.

माना वळवत

जाणारी- खेटूनच जरा जरा

(ही) हॅना हॉशच्या चित्रातल्या बाईच्या

चेहऱ्यासारखी दिसणारी

उंच इमारतीवरून खाली ओघळणारी

पाईपलाईन

स्पाईन उसवत

दूरवर कुंडलिनी

भुजंगरूपिणी

उडून हसणारी

विरूप विचित्र-

सूक्ष्मदर्शकाखालील चबुतऱ्यावर,

उनाड,

कागदी,

सहज चुरगळता येईल,

किंवा स्लाईड उचलून बिनमधे भिरकावता येईल,

अशी,

जशी असावी तशी.

निर्लेप तव्यावरच्या अंड्याची पोळी.

किंवा,

उगीचच घासून एखादी काडी,

सावकाश जळत वाकडी व्हावी काळी,

तशी

सुलगत सुलगत भिनावी भुसभुशीत,

मातीत मुरावी

मुतारी मुशीत,

तशी, - ओशट, वाशट,

अखळ्या रात्रीची काशी!

क्षणातच,

कळत किंवा नकळत

तुपात पडलेली घुंगुरमाशी.

चिरडावा वळून तिच्या -

डोळ्याऐवजी

चिकटवलेला चंद्र,

मिणमिणता भला मोठा

छातीवरील काचेचा गोलाकार

काटेरी कोवळा,

मांसल, बुबुळासहित

चाचपणारा

पापणीचा नाशवंत वारा,

दाराच्या मुठीवर पितळी डोळा

घारा.

तीनशेसाठ अंशात घुमणारा-अस्वस्थ

समुद्री

खारा

येतोच म्हणून सांगून गेलेला पक्षी होतो

जिथे गायब

कोलाज मधून अलगद आणि अजब

फसवून हातोहात,

मोंताझ.

(पॉझ)

पानगळ- गळून पान
अल्बमच्या ठिबक पाचोळ्यात
विस्तीर्ण,
घायाळ क्षणांची अगतिक
चरचर,
लांबवर ठिपक्यांच्या हरणांची
उन्हे सांडत हिंदकळणारी
आपलाच पायरव.
फोटोजेनिक.
अस्थिकुंभ सोपवून माझ्या हाती
उंच उडतो.
तिथे, इथे;
पाकोळीच्या घिरट्या घालत,
इकडून तिकडून,
नाडीशोधन,
गोल गोल अकस्मात
श्वास रोधत
कल्पनेला कल्पना चिकटवून
फोटो,
कापून, सरमिसळ,
गूढ विरळ;
मधे उडाला उंच पतंग.

पतंगाचे दोन्ही पाय,
मधोमध फाकून
लोण्याचा गोळा मटकावून
बेरंग काजळमायेच्या
मणक्यांचा पांढुरका
मधोमध उताणा
प्रशस्त माळ.
गायीच्या खुरांचे जागोजाग
उमटलेले ठसे
झरलेल्या पाण्याने रसरशीत

वृषणांचे पसरतात फासे
टपोर सांदळ खारट आंधळ्या
आडवाटेचे मोजत शेदव वासे;

कुणाच्या भाजलेल्या खरपूस हाडांच्या कोळशावर
शिजतो आपसूकच असा गुरगुट्या भात
पेजेसकट ओसंडून, मग
पालथा,
चिवट
गांडूळांच्या चिखली डोंगरावर,
गडगडत मावळतो सूर्याचा देखणा
निळा सावळा,
प्रारब्ध स्पष्ट काजवा.

अगदी कळत असतानाच, नकळत,
स्वप्नात जुनाट
दारांच्या जळमटांची हलते जशी,
निर्हेतुक पिशाच्च्यांची अदृश्य गर्दी,
तशीच वेडीवाकडी
क्रिमॅस्टरी स्नायूंची सळसळणाऱ्या, सावल्यांची
गुंतवळ,
अनैच्छिक वासनांची
डारटोस पुरचुंडी.
सस्पेंडेड-
टांगलेल्या विणत विषारी
रमलखुणा,
रात्रीच्या सुळ्यांवर घासून,
उठलेली,..
उरलेली,
गिचमिड ओरखडी बाराखडी;
दशांगुळे,
जशी आपणच उपटलेली आपलीच
पाळे आणि मुळे

(पॉझ)

रात्रीवर रात्र घासून उडालेल्या ठिणगीवर,
ऐरणीने फोडावी अलगद,
काच मधोमध बिलोरी. -
रात्रीने धारधार फाडावी रात्रच चिरत चिरत,
रात्रीवर अमानुष घाव घालत,
उडवाव्या चिंधड्या,
किंवा कोमट चिकट रक्ताच्या गडद गडद
चिळकांड्या.
फाकून शिडीच्या फोटोतील
रसरशीत
लाकडी मांड्या,
भोगून घ्यावयात उगवत्या सागवानी फांद्या.

त्यामागून येणारा
मोकळा करावा,-
रात्रीचा अवकाळी कळप;
बसून राहावे आपण मात्र मचाणावर सावध,
हेरत आपले सावज;
सांबारशिंगी, काळविटी,
श्वसांच्या मागावर;-
ओतावे थेंब थेंब ,
वितळलेल्या मेणाचे
आपलेच घट्ट द्रावण

गूगल माझा गुरू डॉ. पृथ्वीराज ठाकूर

भगवान दत्तात्रेयांनी चोवीस गुरू केले होते. चराचर सृष्टीतील आणि अनेक प्राणीमात्रांना त्यांनी गुरूस्थान दिले, कारण त्यातल्या प्रत्येकापासून दत्तात्रेयांना कुठलातरी बोध झाला किंवा ज्ञान मिळाले. आजच्या माहिती तंत्रज्ञानाच्या युगात गूगल हा जगद्गुरू बनला आहे असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. लहानपणी आपल्या सर्वांना हवे ते दाखवणाऱ्या व हवी ती माहिती देणाऱ्या जादूच्या आरशाची गोष्ट सांगितली जायची. गूगलच्या रूपाने हा जादूचा आरसा प्रत्यक्षात अवतरला आहे असेच म्हणायला हवे. आज गूगलने आपल्या सर्वांच्या आयुष्यात या ना त्या कारणाने, या ना त्या प्रकारे प्रवेश केला आहे. अँड्रॉइड फोन्समुळे तर गूगल सर्वव्यापी झाला आहे. सर्जई ब्रिन व लॅरी पेज या दोन तरुणांनी २७ सप्टेंबर १९९८ रोजी गूगल या सर्च इंजिनची सुरुवात केली. 'गूगोल' या शब्दाशी जवळीक दाखविणारा 'गूगल' हा शब्द त्यांनी निवडला, कारण गूगोल या संज्ञेचा अर्थ दहाचा शंभरावा घातांक (१०/१००) असा होतो. सुरुवातीला केवळ सर्च इंजिन असलेल्या गूगलने आपल्या दोन दशकांच्या वाटचालीत आता ईमेल, क्लाऊड कम्प्युटिंग, मोबाइल ऑपरेटिंग सिस्टिम, यासारख्या असंख्य विस्तृत सेवांच्या महाकाय जालाचे स्वरूप धारण केले आहे. आजच्या गूगलला तर 'स्थिरचर व्यापून दशांगुळे उरणाऱ्या' जगदात्म्याचीच उपमा शोभेल.

मी गूगलचा वापर नेमका कधीपासून करायला लागलो ते आता नीट आठवत नाही. पण साधारणतः १९९७ पासून- म्हणजे माझ्या वयाच्या सतराव्या वर्षी- आमच्या शहरात इंटरनेट सुरू झाले. त्यानंतर एका वर्षाने गुगलचा जन्म झाला. पण मला आठवते की त्या वेळी 'याहू' अधिक प्रचलित होते. तांत्रिकदृष्ट्या पाहू गेल्यास याहू हे काही सर्च इंजिन नव्हते. ती एक वेब डिरेक्टरी होती. मात्र गूगलने कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा (artificial intelligence) अत्यंत अकृत्रिम व प्रभावी वापर करून इंटरनेटवरील माहितीचे अपार भांडार आपल्या कवेत घेतले आणि मग मागे वळून पाहिलेच नाही. गूगलवर शोध घेतल्यानेही मिळत नाही अशी माहितीच नाही, असेच समीकरण रूढ होऊन बसले.

जे महाभारती नाही | ते नोहेचि लोकी तिही |

येणे कारणे म्हणिले पाही | व्यासोच्छिष्ट जगत्रय ||

ही माऊलीची ओवी महाभारतासारखीच आजच्या गूगललाही अगदी चपखलपणे लागू होते. मात्र मी गूगलला गुरू मानले त्याची काही विशिष्ट कारणे आहेत. अर्थात, त्यात वैयक्तिक आवड व व्यावसायिक निकड या दोन्हीची मोठी भूमिका आहे. इंग्रजी साहित्यात एम. ए. करताना अनेकदा आमच्या छोट्या शहरात काही पुस्तके किंवा साहित्यकृती उपलब्ध नसत. अशावेळी गूगलचा आधार घ्यायचो आणि मग सहज काम व्हायचे. एवढेच नव्हे, तर संबंधित माहितीचा खजिनाच हाती लागायचा. ही गोष्ट आहे २००० सालातली. अगदी पहिल्यांदा गूगलवर सर्च करून टी. एस. ईलियटचा Tradition and Individual Talent हा निबंध मिळवला तेव्हां कोण आनंद झाला होता. तिथून गूगलने मनात घर केले ते कायमचेच. हळूहळू गूगलमुळे ऑनलाइन बुक स्टोअर्सची ओळख झाली. आतापर्यंत दुर्लभ वाटणारी मोठी मोठी प्रसिद्ध व विद्वत्ताप्रचुर पुस्तके घरबसल्या उपलब्ध व्हायला लागली आणि मुळातच असलेले ग्रंथप्रेम शतपटीने वाढले. पॉकेटमनीतून बचत करत करत ग्रंथसंग्रह करायला लागलो. पुढे

यथावकाश इंग्रजीच्या प्राध्यापकाची नोकरी मिळाली आणि तेव्हापासून आजतागायत उत्पन्नाचा एक मोठा हिस्सा पुस्तकांवर खर्च होऊ लागला. ही सर्व गूगल गुरुची कृपा. गुगलमुळेच टाईम्स लिटररी सप्लीमेंट चा परिचय झाला, त्याची भेट प्रत मिळाली आणि अजूनही या श्रेष्ठ दर्जाच्या साहित्यिक नियतकालिकाचा लाभ व आस्वाद मी घेतो आहे.

२००५ पासून तर गूगलने ज्ञानाच्या क्षेत्रात अभूतपूर्व क्रांतीच घडवून आणली. ज्ञान हे मुक्त असावे व सर्वांना सदैव उपलब्ध असावे या उद्देशाने गूगलने गूगल बुक्स हा महत्त्वाकांक्षी प्रकल्प सुरू केला. याद्वारे गूगलने जगभरातील मोठमोठ्या विद्यापीठांच्या व संस्थांच्या ग्रंथालयांशी संपर्क करून व त्यांच्या संग्रहातील मौल्यवान पुस्तकांचे व नियतकालिकांचे संगणकीकरण करून ही पुस्तके गूगल बुक्स च्या माध्यमातून सर्वांना मोफत उपलब्ध करून दिली आहेत. यातील ज्या पुस्तकांवरचे स्वामित्वहक्क संपुष्टात आले आहेत, अशी पुस्तके पूर्णतः मोफत वाचता अथवा डाऊनलोड करता येतात, तर इतर पुस्तकांचे ओझरते वाचन करता येते. गूगल बुक्स मधून असंख्य दुर्मिळ पुस्तके मला मिळवता आली. त्यात अतिशय दुर्मिळ अशा अनेक जुन्या इतिहासग्रंथांचाही समावेश आहे. हे शेकडो ग्रंथ केवळ ओझरते पाहिले तरी आनंदाचे भरते येते. आपल्याजवळ ही पुस्तके आहेत या सुखद जाणिवेने जो अत्यानंद होतो त्याची तुलना कशाशीही होऊ शकत नाही.

गूगलने आमच्यासारख्या शिक्षकांवर तर अनेक उपकार करून ठेवले आहेत. जगभरातील शिक्षक व विद्यार्थी यांच्यासाठी गूगलसारखा सखा दुसरा नाही. अगदी अलीकडे गूगलने शिक्षणक्षेत्रासाठी उपलब्ध करून दिलेली एक प्रभावी प्रणाली म्हणजे 'गूगल क्लासरूम'. ऑनलाइन शिक्षण देण्यासाठी आज उपलब्ध असलेल्या सर्व माध्यमांपैकी सर्वात प्रभावी व सोपे असे हे माध्यम आहे. या गूगल क्लासरूम मुळे सर्वकाळी व सर्व स्थळी विद्यार्थी व शिक्षक दोन्ही विनासायास अध्ययन-अध्यापन करू शकतात. अशीच महती गूगलच्या यूट्युब या सुप्रसिद्ध सेवेची आहे. यूट्युब नसते तर आज जगभरातील अनेक थोरामोठ्यांच्या चित्रफिती, विद्वानांची व्याख्याने, दुर्मिळ माहितीपट व मुलाखती यांसारखी अनेक अमूल्य रत्नभांडारे काळाच्या उदरात लुप्त झाली असती. संशोधक व प्राध्यापकांसाठी आपल्या संशोधनाची शिस्तबद्ध सूची ठेवण्यासाठी, संदर्भ शोधण्यासाठी तसेच अवतरणे आदींची संख्या मोजण्यासाठी गुगलनेच सर्वप्रथम गूगल स्कॉलर ही सुविधा सुरू केली.

आता तर गूगलने ज्ञानाचे कोणतेही क्षेत्र अस्पर्शित ठेवले नाही. ईमेल (Gmail), कॅलेंडर (Google Calendar), व्हिडीओ ऑन डिमांड (YouTube), ब्लॉगिंग (Blogger), क्लाऊड कम्प्युटिंग (Google Drive), संशोधन (Google Scholar), भाषांतर (Google Translation), मौखिक आज्ञावली (Google Talk), शब्दांकन (Google Speech to Text), वेबसाईट निर्मिती (Google Sites), ऑनलाईन शिक्षण प्रणाली (Google Classroom), शैक्षणिक व व्यावसायिक कामांसाठी प्रश्नावली (Google Forms), मोबाईल व टॅबलेट पीसी करिता अँड्रॉइड प्रणाली अशा असंख्य सुविधांमार्फत गूगलने मानवी आयुष्याच्या प्रत्येक क्षेत्राला व्यापले आहे. सर्च इंजिन म्हणून तर गूगलला नाव घेण्यासारखा एकही प्रतिस्पर्धी आज उरलेला नाही. इंटरनेटवर माहिती शोधणे याला 'गूगल करणे' असा समानार्थी शब्दच आता रूढ झाला आहे. क्रियापद म्हणूनही आता इंग्रजीत गूगल हे क्रियापद सर्वमान्य झाले आहे. दिवसेंदिवस गूगल स्वतःला अधिकाधिक स्मार्ट बनवतो आहे. आता तर चालक रहित वाहनेही गूगलने आणली आहेत. गूगल अर्थ, गूगल मॅप्स यांच्या माध्यमातून गुगलच आता आपला सारथी, वाटाड्या, मार्गदर्शक आदी सर्वकाही झाला आहे. 'एकविसाव्या शतकातला सर्वात मोठा चमत्कार म्हणजे गूगल' असे जर उद्या इतिहासात नमूद झाले तर मुळीच आश्चर्य वाटायला नको इतकी प्रचंड प्रगती गूगलने केली आहे. मात्र गूगलला गुरुस्थानी मानताना शिष्य म्हणून आपणही आत्मपरीक्षण करणे आवश्यक आहे- नव्हे, अनिवार्य आहे.

आपण आपल्या बुद्धीचा वापर कमीत कमी करून गूगलच्या ऑजळीने पाणी प्यायला लागलो आहोत का ?

आपल्या ज्ञानात भर टाकण्याची सर्व जबाबदारी गूगलगुरुवर टाकून इतर ज्ञानस्रोतांना आपण हद्दपार करत आहोत का? या व अशा प्रश्नांवर चिंतन होणे अत्यंत आवश्यक आहे.

गूगलने माणसाला नव्हे तर माणसाने गूगलला निर्माण केले आहे. शेवटी मानवी बुद्धीचे सामर्थ्य श्रेष्ठ आहेच. गूगलसारख्या सुविधा मित्र म्हणून हात देण्यासाठी आहेत. त्या तात्पुरत्या मदतीसाठी आहेत. आपल्याला प्रज्ञावंत होण्यास मदत करण्यासाठी आहेत. आपल्याला दुर्बल, परावलंबी व पंगू बनवण्यासाठी नाहीत, हे आपण विसरता कामा नये. गूगल नसतानासुद्धा उपलब्ध ज्ञानस्रोतांच्या मदतीने अथक परिश्रम करून थक करून सोडणारे शोध शास्त्रज्ञांनी लावले आहेत, मूलगामी व मौलिक विचार देणारे ग्रंथ प्रज्ञावंतांनी लिहिले आहेत आणि स्तिमित करणारे विद्वत्तेच्या क्षेत्रातले मोठमोठे प्रकल्प कधी अनेकांनी मिळून तर कधी एकांड्या शिलेदारांनी तडीस नेले आहेत. म. म. पां. वा. काणे यांनी पाच खंडात लिहिलेला धर्मशास्त्रांचा इतिहास असो की भांडारकर संस्थेच्या विद्वानांनी ४९ वर्षे अथक परिश्रम करून सिद्ध केलेली महाभारताची चिकित्सक आवृत्ती असो, असे महाकाय प्रकल्प कुठल्याही गूगलच्या, संगणकाच्या किंवा इंटरनेटच्या मदतीशिवायच पार पडले आहेत. आज या दर्जाचे किती संशोधन होताना दिसते? म्हणूनच कधी कधी प्रश्न पडतो की ज्याला आपण मौलिकता म्हणतो ती गूगलच्या आगमनानंतर हरवत चालली आहे काय? कॉपी-पेस्ट विद्वत्ता, वाङ्मयचौर्य वाढीला लागले आहे. एकाग्रता नाहीशी होते आहे. नेमकी हीच खंत अटलांटिक मासिकात २००८ साली लिहिलेल्या 'ईज गूगल मेकिंग अस स्टुपिड?' या लेखात निकोलस कार या लेखकाने बोलून दाखविली आहे. गूगल म्हणजेच सगळे इंटरनेट असे नाही, पण इंटरनेटचे जे बरे-वाईट परिणाम आपल्यावर होतात त्यात गूगलचा वाटा सिंहाचा आहे हेही खरे.

एकूण काय, तर गूगल आपला गुरू आहे हे तर खरेच. पण खऱ्या गुरूप्रमाणे अज्ञानतिमिराच्या पलीकडे पाहण्याची दृष्टी त्याने द्यावी की फ्रँकेन्स्टीनसारखा भस्मासूर होऊन आपल्या मानगुटीवर बसावे, हे सर्वस्वी आपल्याच हाती आहे.

शेवटी एका स्वरचित श्लोकाने गूगलगुरुची महती सांगून पुरे करतो-

तंत्रज्ञानकुंजिकया येन ज्ञानद्वारोद्घाटितम् ।

ज्ञानरत्नाकरम् तं गूगलगुरुम् नमाम्यहम् ॥

(तंत्रज्ञानाच्या किल्लीने ज्याने ज्ञानाचे दार उघडले त्या ज्ञानसागर गूगलगुरूला मी नमस्कार करतो.)

(विचारवेध पुणे यांच्या २०२० मधील आयोजित निबंध स्पर्धेतील प्रथम पुरस्कार प्राप्त निबंध.)

सुनील ठोकळ

नाव : सुनील ठोकळ

वय : ६० वर्षे

स्थान : अलिबाग, महाराष्ट्र, भारत

व्यवसायाने अभियंता

व्यवसाय : सेवेतून निवृत्त

फोटोग्राफी हा माझा छंद आहे. मी वापरत असलेले कॅमेरे -
Olympus E-PL5, EM1, EM1-2 आणि आता OM-1

छायाचित्रे टिपण्यासाठी माझे विशेष आवडते प्रकार : पक्षी, मॅक्रो, लँडस्केप, पोर्ट्रेट.

मी माझ्या फोटोग्राफीला फिल्म कॅमेराने सुरुवात केली आणि आतापर्यंतचा प्रवास केला.

डार्क रूम युगापासून ते आताच्या लाईट रूम युगापर्यंत.

मी या प्रवासात १९५७ मेक मीडियम फॉर्मेट फिल्म कॅमेरा यासह फिल्म एसएलआर, डिजिटल पॉइंट आणि शूट सारखे अनेक प्रकारचे कॅमेरे वापरले आहेत.

शालेय दिवसांपासून (१९७९-८०) फिल्म कॅमेराने फोटोग्राफीला सुरुवात केली. स्वतः उत्तम व्यंगचित्रकार व छायाचित्रकार असलेल्या वडिलांकडून (प्रभाकर ठोकळ) मूलभूत गोष्टी शिकल्या. माझ्याकडे फोटोग्राफीचे कोणतेही औपचारिक प्रशिक्षण नाही.

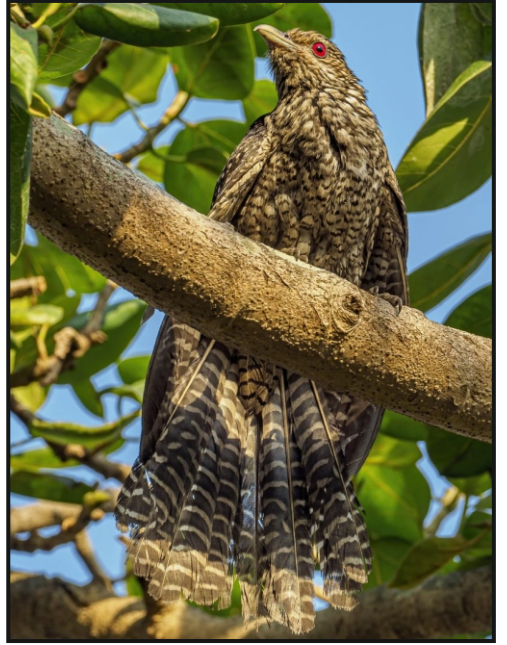
२०१३ पासून मी गंभीरपणे डिजिटल फोटोग्राफीला सुरुवात केली. अलिबाग आणि आजूबाजूला असलेल्या चांगल्या संधींमुळे त्या काळात विशेषतः पक्ष्यांकडे आकर्षित झालो.

फेसबुक आणि इंस्टाग्राम इत्यादी सोशल मीडियावर नियमितपणे फाईल्स अपलोड करत असतो. (इन्स्टा हँडल @spthokal आणि फेसबुक हँडल <https://www.facecook.com/sunil.thokal.75?micextid=LQQJ4d>)

युक्रेमधील 'द टाइम्स' आणि 'डेली स्टार' सारख्या वर्तमानपत्रांमध्ये देखील मी काढलेले काही फोटो प्रसिद्ध झाले आहेत.

Olympus Pro India (Now OM system) (मी वापरत असलेल्या कॅमेराचा ब्रँड!) च्या अधिकृत सोशल मीडिया पेजेसवर माझे अनेक फोटोज त्यांनी आवर्जून टाकलेले आहेत.

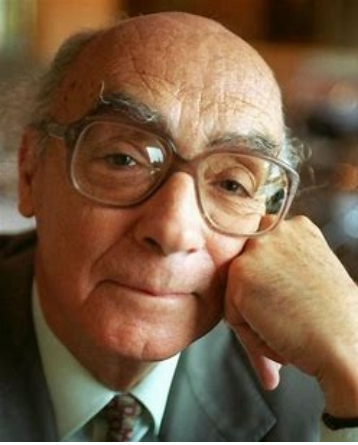

अज्ञात बेटाची गोष्ट

मूळ पोर्तुगीज

O conto da ilha desconhecida

जुझे सारामागु
अनुवाद : शैलेंद्र मेहता

एका माणसाने राजाचा दरवाजा ठोठावला व म्हणाला, “मला एक जहाज द्या.” राजाच्या घराला इतरही अनेक दरवाजे होते, पण हा याचकांचा दरवाजा होता. राजा आपला सगळा वेळ उपकारांच्या दारात बसून घालवत असे (राजावर केलेले उपकार, तुम्हाला समजलेच असेल), म्हणून जेव्हा जेव्हा त्याला कोणीतरी या दरवाजाजवळ याचिकेसाठी आल्याचे समजायचे तेव्हा तो न ऐकण्याचे नाटक करत असे. आणि जेव्हा दरवाजाच्या सततच्या आवाजाने शेजारची शांतता भंग पावायची (तेव्हा लोक कुजबुजायला लागत, दारावरची घंटा वाजल्यावरही तो उत्तर देत नाही तर तो कसला राजा?), तेव्हा त्याला वाटायचे की आता कोणताही मार्ग नाही, तेव्हाच तो मागणाऱ्याला काय हवे आहे हे शोधण्यासाठी प्रथम सचिवाला आदेश देत असे. मग पहिला सचिव दुसऱ्या सचिवाला बोलवायचा, जो तिसऱ्या सचिवाला बोलवायचा, जो पहिल्या सहाय्यकाला ऑर्डर द्यायचा, जो दुसऱ्या सहाय्यकाला ऑर्डर द्यायचा

आणि असेच ओळीने ते शेवटी राजवाड्याची व बाहेरील रस्त्याची साफसफाई करणाऱ्या एका बाईपर्यंत. पुढील आदेश देण्यासाठी तिला कोणीही नसल्यामुळे ती दार अर्धवट उघडून फटीतून विचारायची, तुला काय हवे आहे. विनवणी करणारा आपला व्यवसाय समजावून सांगायचा, तो काय मागायला आला होता ते तिला सांगायचा, मग सर्व पायऱ्या पार करून त्याची विनंती राजापर्यंत पोहोचेपर्यंत तो दारात थांबायचा.

नेहमीच उपकाराच्या दरवाजात व्यस्त असलेला राजा उत्तर द्यायला बराच वेळ घ्यायचा. शेवटी, तो आपल्या लोकांच्या आनंदाची व कल्याणाची काळजी घेण्यासाठी आपल्या कर्तव्याप्रति जागृत व्हायचा व अधिकृतपणे प्रथम सचिवाला त्याचे लेखी मत विचारायचा. पहिला सचिव हा आदेश दुसऱ्या सचिवाकडे पाठवायचा, जो तो तिसऱ्या सचिवाकडे आणि तसाच तो पुन्हा एकदा खाली असलेल्या सफाई करणाऱ्या बाईपर्यंत जायचा, हे वेगळे सांगायला नको. ती कोणत्या मूडमध्ये असायची यावर उत्तर होय किंवा नाही असे अवलंबून असायचे.

पण जहाज मागायला आलेल्या माणसाच्या बाबतीत तसे झाले नाही. सफाई करणाऱ्या महिलेने दाराच्या

फटीतून विचारले की तुला काय हवे आहे, त्या माणसाने इतरांप्रमाणे पदवी, पदक किंवा फक्त पैसे मागितले नाहीत. तो म्हणाला, “मला राजाशी बोलायचे आहे.” “तुला चांगलं माहीत आहे की राजा येऊ शकत नाही, तो उपकारांच्या दारात व्यस्त आहे”, त्या स्त्रीने उत्तर दिलं. “बरं, जा आणि त्याला सांग, तो येईपर्यंत मी इथून जात नाही,” तो माणूस म्हणाला. आणि जर कोणालाही प्रथम आत किंवा बाहेर जायचे असेल तर आधी त्याच्यावर पाय ठेवला लागेल अशा रीतीने तो दारापाशी पायऱ्यांवर अंगावर एक ब्लॅकट पांघरून आडवा पडला. यामुळे एक मोठी समस्या निर्माण झाली, कारण वेगवेगळ्या दारांवर नियंत्रण ठेवण्याच्या शिष्टाचारानुसार एका वेळी फक्त एकच विनंतीकर्ता तिथे येऊ शकत असायचा. म्हणजे, जोपर्यंत तिथे कोणीतरी प्रतिसादाची वाट पाहत असे, तोपर्यंत कोणीही तिथे जाऊन आपली गरज किंवा गाऱ्हाणे मांडू शकत नसे.

यामुळे या नियमाचा राजाला अधिक फायदा व्हायला हवा होता, कारण जेवढे कमी लोक त्यांच्या विविध समस्या घेऊन यायचे, तेवढा वेळ तो उपकारांच्या दारात घालवू शकत होता. पण बारकाईने विचार केल्यावर, खरेतर राजाचे नुकसान जास्त व्हायचे कारण जर लोकांना कळले की तक्रार ऐकण्यास उशीर होत आहे तर जनता राजाला दोषी ठरवेल. बंडखोर मनोवृत्तीच्या वाढीमुळे राजाला मिळालेल्या भेटवस्तू किंवा उपकारांची संख्या कमी होईल. समस्या खूप कठीण होती, म्हणून तीन दिवसांनी सर्व पैलूंचा काळजीपूर्वक विचार केल्यानंतर, नियम व कायदे न जुमानणाऱ्या त्या माणसाला नेमके हवे तरी काय हे जाणून घेण्यासाठी राजाने नोकरशाहीच्या विहित प्रक्रियेला बगल देऊन स्वतःच याचकांच्या दरवाजाशी जाण्याचा निर्णय घेतला व तिथल्या सफाई करणाऱ्या बाईला दार उघडायला सांगितले. “यावर दरवाजा किंचित उघडावा की पूर्ण?” तिने राजाला विचारले, कारण राजा बाहेरच्या रस्त्यावरच्या हवेचा आपल्या शरीराला स्पर्श करू इच्छित नव्हता. पण नंतर त्याला वाटले की, आपल्या कोणत्याही प्रजेशी फटीतून बोलणे हे शाही प्रतिष्ठेच्या विरुद्ध आहे, विशेषतः, जर त्या सफाईवाल्या बाईने ती गोष्ट गावभर घातली तर त्याची नाचकळी होईल, म्हणून त्याने दरवाजा पूर्णपणे उघडण्याचा आदेश दिला.

ज्या क्षणी त्याने दाराची कडी मागे खेचल्याचे ऐकले, जहाज मागण्यासाठी आलेला माणूस दाराच्या पायऱ्यांवरून उठला, आपल्याभोवती असलेल्या ब्लॅकटची घडी केली व वाट पाहू लागला. शेवटी कोणीतरी या प्रकरणाकडे लक्ष देणार असल्याची ही चिन्हे आहेत, म्हणून राजाकडे याचिका घेऊन आलेले इतर बरेच लोक त्या जागेवर आपला दावा करण्यासाठी तेथे जमले व दाराच्या शेजारील जागा लवकरच रिकामी होईल असा इशारा दिला. राजाच्या अनपेक्षित आगमनाने (त्याच्या डोक्यावर मुकुट चढल्यापासून अशी गोष्ट कधीच घडली नव्हती) केवळ वर नमूद केलेल्या याचिकाकर्त्यांमध्येच नव्हे, तर रस्त्याच्या पलीकडे असलेल्या रहिवाशांमध्येही आश्चर्याची लाट पसरली. अचानक झालेल्या गोंधळामुळे ते तिथे आकर्षित झाले व नेमके काय झाले याचा अंदाज घेण्यासाठी आपापल्या खिडक्यांबाहेरही झुकले. जहाज मागण्यासाठी आलेला एकच माणूस होता ज्याला विशेष आश्चर्य वाटले नाही. त्याचे गणित बरोबर होते. विनाकारण व विलक्षण धैर्याने त्याच्याशी बोलण्याची मागणी करणाऱ्या माणसाचा चेहरा पाहण्यासाठी राजा नक्कीच उत्सुक असेल व त्याला जास्तीत जास्त तीन दिवस लागतील असा त्याचा अंदाज होता. इतक्या लोकांना एकाच वेळी जमलेले पाहून त्याची स्वतःची अदम्य उत्सुकता व राग यात अडकलेल्या राजाने अत्यंत उद्धटपणे त्याच्यावर एकामागून एक तीन प्रश्न फेकले, “तुला काय हवे आहे? तुला काय हवे आहे ते तू मला सरळ का सांगितलं नाहीस? तुला असे वाटते का की माझ्याकडे आणखी काही काम नाही?” पण त्या माणसाने फक्त पहिल्या प्रश्नाचे उत्तर दिले. “मला जहाज द्या.” तो म्हणाला.

राजा त्याच्या बोलण्याने गडबडून गेला व सफाई करणाऱ्या महिलेने त्याला ताबडतोब बसायला पेंढ्याची उशी असलेली खुर्ची दिली. शिवणकाम करताना ती त्या खुर्चीवर बसायची कारण साफसफाई व्यतिरिक्त, सेवकांचे विणलेले मोजे दुरुस्त करणे यासारख्या किरकोळ शिवणकामासाठी देखील ती जबाबदार होती. राजा काहीशा

अस्वस्थतेने खुर्चीवर बसला; कारण खुर्ची त्याच्या सिंहासनापेक्षा खूपच खाली होती. आपले पाय नीट ठेवण्याचा सर्वोत्तम मार्ग शोधण्याचा तो प्रयत्न करत होता. प्रथम त्यांना आत खेचून, नंतर त्यांना दोन्ही बाजूंनी पसरू देऊन. ज्याला जहाज हवे होते तो पुढच्या प्रश्नाची धीराने वाट पाहत होता.

शेवटी सफाई करणाऱ्या महिलेच्या खुर्चीवर स्वतःला व्यवस्थित स्थानापन्न केल्यानंतर राजाने पुढचा प्रश्न विचारला, “तुला जहाज का हवे आहे ते मला कळेल का?”

“अज्ञात बेट शोधण्यासाठी.” त्या माणसाने उत्तर दिले.

“कोणते अज्ञात बेट?” राजाने आपले स्मित दाबून त्याला विचारले. कारण त्याला वाटले की, त्याच्यापुढे असा एक माणूस आहे जो समुद्रप्रवासासाठी पूर्णपणे वेडा झाला होता, त्याला सरळ तोडण्यापेक्षा त्याच्याशी चांगले वागण्याचा राजाचा हेतू होता.

“अज्ञात बेट.” त्या माणसाने परत उत्तर दिले.

“हा मूर्खपणा आहे, आता अज्ञात बेटे उरली नाहीत.” राजाने उत्तर दिले.

“महाराज, तुम्हाला कोणी सांगितले की आता कुठेही अज्ञात बेट नाही?”

“सर्व बेटे आता नकाशावर आहेत.”

“नकाशावर फक्त ओळखण्यायोग्य बेटे आहेत, महाराज.”

“मग तू कोणते अज्ञात बेट शोधणार आहेस?”

“जर मी तुम्हाला हे सांगू शकलो, तर ते बेट अज्ञात कसे राहील?”

“तू कुणाला त्या बेटाबद्दल बोलताना ऐकले आहेस का?” यावेळी राजाने गंभीरपणे विचारले.

“नाही महाराज, कुणालाही नाही.”

“मग असे बेट आहे असे कसे म्हणता येईल?”

“पण कुठेतरी असे कोणतेही अज्ञात बेट नाही, असेही म्हणू शकत नाही.”

“आणि म्हणूनच तू माझ्याकडे जहाज मागायला आला आहेस का?”

“हो, म्हणूनच मी तुमच्याकडे जहाज मागायला आलोय.”

“पण माझ्याकडे जहाज मागणारा तू आहेस कोण?”

“आणि मला ते नाकारणारे तुम्ही कोण आहात?”

“मी या राज्याचा राजा आहे. येथील सर्व जहाजे माझी आहेत.”

“ती तुमची असण्यापेक्षा तुम्ही त्यांचे जास्त आहात.”

“याचा अर्थ काय?” राजाने चिंतेने विचारले

“कारण, या जहाजांशिवाय तुम्ही काहीही नाही, परंतु ही जहाजे तुमच्याशिवाय जाऊ शकतात.”

“हो, पण माझ्या परवानगीशिवाय नाही, सारे नाविक व खलाशी माझी माणसं आहेत.”

“पण मी तुमच्यापाशी नाविक व खलाशी कुठे मागतोय? मी फक्त जहाज मागतो महाराज.”

“मला एक गोष्ट सांग, तुला ते अज्ञात बेट सापडलं तर ते माझं असेल का?”

“पण, महाराज, तुम्हाला फक्त तुम्ही आधीच शोधलेल्या बेटांबद्दल माहिती हवी आहे.”

“मलाही अज्ञात बेटाची खूप इच्छा आहे, जर ते सापडले तर.”

“पण हे देखील शक्य आहे की हे बेट स्वतःला शोधू देत नाही!”

“मग मी तुला जहाज देणार नाही.”

“तुम्ही मला ते घाल महाराज.”

तो शांतपणे इतक्या आत्मविश्वासाने बोलला ते ऐकून, तिथे उपस्थित असलेल्या इतर याचिकाकर्त्यांनी, ज्यांचा हे संभाषण सुरू झाल्यापासून हळूहळू उत्साह मावळला होता, त्या व्यक्तीच्या बाजूने हस्तक्षेप करण्याचे ठरवले. एकजूटीच्या भावनेपेक्षा त्याला खाली खेचण्याच्या तात्काळ हेतूने अधिक. आणि म्हणून ते सर्व राजाकडे बघत ओरडू लागले, “त्याला एक जहाज द्या, त्याला एक जहाज द्या.” तेथील सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि शिस्त पूर्ववत करण्यासाठी राजवाड्याच्या रक्षकांना बोलावून, सफाई करणाऱ्या महिलेला सूचना देण्यासाठी राजाने तोंड उघडले, परंतु, त्याच क्षणी, समोरच्या घरांच्या खिडक्यांमधून पाहणारे उत्साही लोक त्यांच्या सुरात सामील झाले व त्यांच्याबरोबर ओरडले, “त्याला जहाज द्या. त्याला जहाज द्या...” लोकांच्या इच्छेच्या अशा निःसंदिग्ध अभिव्यक्तीला तोंड देत, व या दरम्यान आपल्याकडून काय चुकले असेल या चिंतेने राजाने अनुकूलतेच्या अविर्भावात शांतपणे आपला उजवा हात आज्ञेसाठी वर केला व म्हणाला, “मी तुला जहाज देईन, परंतु इतर सर्व तुला करावे लागेल. तुझे स्वतःचे नाविक व खलाशी शोधावे लागतील असे मला म्हणायचे आहे, कारण माझे नाविक व खलाशी हे आतापर्यंत ज्ञात असलेल्या बेटांसाठी मला हवे आहेत.” गर्दीने आनंदाने केलेल्या जयजयकारात त्या माणसाचे कृतज्ञतेचे शब्द बुडून गेले, परंतु त्याच्या ओठांच्या हालचालीवरून तो कदाचित सहज म्हणाला असेल, “मी तुमचा आभारी आहे, महाराज. काळजी करू नका, मी सर्वकाही व्यवस्थापित करेन.” पण राजा पुढे काय म्हणाला ते सर्वांनी स्पष्टपणे ऐकले, “बंदरावर जा, पोर्टमास्टरशी बोल व त्याला सांग की मी तुला पाठवले आहे व त्याने तुला एक जहाज द्यावे, हे माझे कार्ड तुझ्यासोबत ने.”

ज्या माणसाला जहाज मिळणार होते त्याने भेटकार्ड वाचले, ज्यात राजाच्या नावाखाली ‘राजा’ हा शब्द होता व राजाने ते कार्ड सफाई करणाऱ्या महिलेच्या खांद्यावर ठेवून लिहिले. त्यावर असे शब्द होते, ‘कार्डवाहकाला एक जहाज द्या, ते फार मोठे असण्याची गरज नाही, परंतु ते सुरक्षित, समुद्रात जाण्यायोग्य असले पाहिजे. काही चूक झाली तर माझ्या अंतरात्म्यावर ताण पडता कामा नये, असे मला वाटते.’ भेटवस्तूबद्दल धन्यवाद म्हणण्यासाठी त्या माणसाने वर पाहिले तेव्हा राजा आधीच माघारी वळला होता व तिथे फक्त ती सफाई करणारी महिला, त्याच्याकडे विचारपूर्वक पाहत होती. तो माणूस दारातून निघून गेला. विनवण्या घेऊन आलेल्या इतरांना जवळ येण्याचा हा एक संकेत होता, त्यामुळे तिथे झालेल्या गोंधळाचे वर्णन करण्यात फारसा अर्थ नाही, सर्वांनी गर्दी केली व एकमेकांना मागे ओढून दरवाजाकडे जाण्याचा प्रयत्न केला, परंतु पुन्हा.. दरवाजा पुन्हा बंद झाला. त्यांनी पुन्हा त्या पितळी दरवाजावर ठोठावले व सफाई करणाऱ्या महिलेला हाक मारली, पण सफाई करणारी महिला तिथे नव्हती. ती बादली आणि झाडू घेऊन दुसरीकडे वळली होती. दुसऱ्या दरवाजाजवळ, जे निर्णयांचे दार होते. ते ऋचित वापरले जात असे परंतु ते निश्चितपणे वापरले जायचे. आता तुम्ही सफाई करणाऱ्या महिलेच्या चेहऱ्यावरील विचारमग्न भाव समजू शकता, कारण त्या क्षणी तिने त्या पुरुषाच्या मागे जाण्याचा निर्णय घेतला होता. जो जहाजाची जबाबदारी घेण्यासाठी बंदराकडे निघाला होता. राजवाड्याची झाडलोट करण्याचे जीवन तिला संपुष्टात आणायचे होते. आता नोकरी बदलण्याची वेळ आली होती. बोटी झाडणे, घासणे व पुसणे हा तिचा खरा व्यवसाय होता व तिने ठरवले की, किमान तिला समुद्रात कधीही पाण्याची उणीव असणार नाही. जरी त्याने अद्याप क्रूची भरती सुरू केली नसली तरी, त्या माणसाला कल्पना नव्हती की त्याच्या मागे अशी कुणीतरी आहे जी जहाजाच्या डेकची स्क्रबिंग, पुसणे व इतर साफसफाईची जबाबदारी सांभाळेल. शेवटी, नशीब आपल्याला असाच मार्ग दाखवते, जो आपल्या मागेच असतो. स्वतःच्या धुंदीत असताना आमच्या खांद्याला आमचा हात लागत नाही आणि आम्हाला वाटते, सर्व काही संपले आहे. जाऊ द्या, कोणाला पडून गेलंय त्याचं ?

बराच वेळ चालल्यानंतर, तो माणूस बंदराजवळ आला, धक्क्यावर गेला व बंदराच्या कप्तानाची चौकशी केली. आणि तो त्याची वाट पाहत असताना, तिथले कोणते जहाज त्याचे असेल याचा विचार करू लागला. त्याला

माहीत होते की ते फारसे मोठे असणार नाही कारण, राजाच्या भेटकार्डवर, त्याबद्दल अगदी स्पष्ट होते. स्टीमशिप, मालवाहू जहाजे व युद्धनौका यातून वगळण्यात आलेली होती, किंवा ते इतके लहान नसावे की ते वेगवान वारा किंवा खवळलेल्या समुद्राला तोंड देऊ शकणार नाही, या मुद्द्यावरही राजा स्पष्ट होता. 'ते एक सुरक्षित, समुद्रात चालणारे जहाज असले पाहिजे,' हे त्याचे स्पष्ट शब्द होते. त्यामुळे स्ट्रॅचिंग वेसल्स, बार्जेस व छोट्या डिंगी बोटी वगळल्या गेल्या कारण त्या सर्व पूर्णपणे समुद्रात जाण्याजोग्या असल्या तरी महासागरात नेव्हिगेशनसाठी सुरक्षित नव्हत्या, जिथे अज्ञात बेटे सापडू शकतील.

थोड्याच अंतरावर, काही पिंपामागे लपलेल्या सफाईवाल्या बाईने तिची नजर नांगरलेल्या बोटीवर फिरवली, 'मला ते आवडले,' ती स्वतःशीच म्हणाली. असे नाही की तिच्या मताला काही किंमत होती, तिला कामावरही घेतले गेले नव्हते. पण आधी, बंदरमास्तरला काय म्हणायचे ते ऐकू या. बंदरमास्तर आला. राजाचे कार्ड वाचून, त्याने त्या माणसाकडे वर खाली पाहिले व राजाने ज्या प्रश्नाकडे दुर्लक्ष केले तो प्रश्न विचारला, "तुला जहाज कसे चालवायचे ते माहीत आहे का? तुझ्याकडे खलाशी परवाना आहे का?"

त्या माणसाने उत्तर दिले, "मी समुद्रात शिकेन."

ज्याला बंदरमास्तरने उत्तर दिले, "मी त्याची शिफारस करणार नाही, मी स्वतः एक समुद्री कप्तान आहे व मी निश्चितपणे कोणत्याही जुन्या जहाजातून समुद्रात जाण्याचा प्रयत्न करणार नाही."

"मग मला एक नवीन जहाज द्या, ज्याच्याद्वारे मी ते साहस करू शकेन. जे माझा आणि मी त्याचा आदर करू शकेन."

"ही खलाशाची गोष्ट झाली, पण तू खलाशी नाहीस."

"जर मी खलाशाप्रमाणे बोललो तर मी एक खलाशी असलो पाहिजे."

बंदरमास्तरने राजाचे व्हिजिटिंग कार्ड पुन्हा वाचले. मग विचारले, "तुला बोट का हवी आहे ते सांगशील का?"

"अज्ञात बेटावर जाण्यासाठी."

"कोणतीही अज्ञात बेटे शिल्लक नाहीत."

"मला राजानेही तेच सांगितले."

"त्याने माझ्याकडून बेटांबद्दलची सर्व माहिती मिळवली आहे."

"तुम्ही समुद्राचा अनुभव असलेला माणूस आहात व मला सांगण्यात आले आहे की तेथे कोणतीही अज्ञात बेटे शिल्लक नाहीत. परंतु मी तुम्हाला सांगू शकतो, जरी भूमीवरचा माणूस असलो तरी, आम्ही त्यावर पाऊल ठेवण्यापूर्वी ती ज्ञात बेटे अज्ञातच आहेत."

"पण, मुख्य समजुतीप्रमाणे, जिथे कोणीही पाऊल ठेवले नाही अशा बेटाच्या शोधात तुम्ही आहात."

"हो, ते मला तिथे गेल्यावर कळेल."

"तुम्ही तिथे पोचलात तर. कारण वाटेतच जहाजे मोडून पडतात."

"असे घडल्यास, ते पोर्ट रेकॉर्डमध्ये लिहिले गेले पाहिजे. याचा अर्थ तुम्ही नेहमी कुठेतरी पोहोचता आणि जर तुम्हाला ते माहीत नसेल, तर तुम्ही ती व्यक्ती असणार नाही."

बंदरमास्तर म्हणाला, "तुम्हाला हवे ते जहाज मी देतो."

"कोणते?"

"ते खूप अनुभवी जहाज आहे. ते त्या काळातील आहे, जेव्हा प्रत्येकजण अज्ञात बेटांचा शोध घेण्यासाठी बाहेर पडत होता."

“कोणते ?” “त्याला काही अज्ञात बेटे देखील सापडली असतील.”

“कुठे आहे ते ?”

“ते तिथं आहे.”

बंदरमास्तरने जहाजाकडे इशारा करताच, सफाई करणारी महिला पिंपांच्या मागून “ते माझे जहाज आहे, ते माझे जहाज आहे.” असे ओरडत बाहेर पडली, जहाज तिचे स्वतःचे असल्यासारखा तिने केलेला असाधारण व पूर्णपणे अनावश्यक असलेला आरडाओरडा माफ केलाच पाहिजे. फक्त योगायोगाने तिला तेच जहाज आवडले होते.

“ते जहाज* काराव्हॅलसारखे दिसते,” तो माणूस म्हणाला.

कमी-अधिक प्रमाणात, बंदर मास्तरने ते मान्य केले, जहाजाने काराव्हॅल म्हणून जीवन सुरू केले होते, नंतर त्यात विविध दुरुस्ती व काही बदल केले होते, परंतु तरीही ते एक काराव्हॅल होते, होय, त्याने त्याचे मूळ स्वरूप अगदी तसेच ठेवले होते, व त्याचे शीड व शिडाचा दांडा अजूनही तसाच होता.

“अज्ञात बेटांचा शोध घ्यायला अशाच जहाजाची गरज आहे,” तो माणूस म्हणाला.

सफाई करणाऱ्या बाईला आता स्वतःला आवरता आले नाही, “मला वाटते की माझ्यासाठीही तेच योग्य जहाज आहे,” ती पुटपुटली.

“आणि तू कोण आहेस ?” त्या माणसाने विचारले,

“आठवत नाही का ?”

“नाही, मला नाही आठवत.”

“मी एक साफसफाई करणारी बाई आहे.”

“कसली साफसफाई ?”

“राजवाड्याची, याचकांचा दरवाजाही मीच उघडायची.” स्त्री

“मग तू राजवाडा साफ करून दरवाजा का उघडत नाहीस ?”

“कारण मला जे दरवाजे उघडायचे होते ते आधीच उघडले आहेत आणि आतापासून मी फक्त बोटी साफ करेन.”

“म्हणजे तुलाही माझ्यासोबत अज्ञात बेटांच्या शोधात जायचे आहे.”

“निर्णयांच्या दरवाजातून मी राजवाडा सोडला आहे.”

“मग काराव्हॅल बघायला जा, इतक्या दिवसांनंतर त्याला फार घासून धुवावं लागेल. पण सीगल्सकडे लक्ष दे, त्यांचे काही खरे नाही.”

“तुम्हाला माझ्यासोबत येऊन तुमच्या जहाजात काय आहे ते बघायचं नाही का ?”

“तू म्हणालीस, ते तुझे जहाज आहे.”

“त्याबद्दल क्षमस्व, मला ते आवडले म्हणून मी ते तसे बोलले.”

“आवड हा मालकीचा सर्वोत्तम प्रकार असू शकतो व मालकी हा आवडीचा सर्वांत वाईट प्रकार आहे.”

बंदरमास्तरने त्यांच्या संभाषणात व्यत्यय आणला. “मला जहाजाच्या मालकाला चाव्या घ्यायच्या आहेत, तुम्ही ठरवा तुमच्यापैकी कोण, मला काही फरक पडत नाही.”

“जहाजांनाही चाव्या असतात तर ?” त्या माणसाने विचारले,

“आत जाण्यासाठी नाही, तर सामानाची कपाटे व लॉकर्ससाठी. आणि लॉगबुक असलेल्या कॅप्टनच्या डेस्कला.”

“मी सर्व काही तिच्यावर सोडतो व खलाशी शोधायला जातो,” तो माणूस म्हणाला आणि निघून गेला.

सफाई करणारी महिला चावी घेण्यासाठी बंदरमास्तरच्या कार्यालयात गेली. मग ती परत जहाजात आली. तिथे तिला दोन गोष्टी उपयोगी पडल्या. राजवाड्यातील झाडू व सीगल्सबद्दलचा इशारा. धक्का व जहाजाच्या प्रवेशद्वाराला जोडणाऱ्या गँगप्लँकच्या अर्ध्या वाटेवर पोहोचेपर्यंत सीगल्स तिच्यावर धडकले, चोची उघडून रागाने ओरडत, जणू काही त्यांना तिला तिथेच खायचे होते. पण त्यांची गाठ कुणाशी पडली आहे हे त्यांना माहीत नव्हते. सफाई करणाऱ्या महिलेने बादली खाली ठेवली, किल्ली स्तनांच्या खोबणीत सरकवली, ती गँगप्लँकवर स्थिरावली व जुन्या काळातल्या रुंद तलवारीप्रमाणे स्वतः भोवती झाडू फिरवण्यात यशस्वी झाली आणि त्या खुनशी थव्याला तिने दूर केले. जेव्हा ती जहाजाच्या आत शिरली तेव्हा तिला पक्ष्यांचा राग समजला, सर्वत्र घरटी होती, त्यापैकी बरीच टाकून दिलेली होती. काही घरट्यांमध्ये अंडी होती व काही घरट्यात पिल्ले त्यांच्या चोची उघडून अन्नाची वाट पाहत होती.

“हे सर्व ठीक आहे, पण तुम्हाला घर बदलावे लागेल, एखाद्या अज्ञात बेटाचा शोध घेणारे जहाज काही कॉंबडीच्या खुराड्यासारखे दिसून चालणार नाही,.” ती म्हणाली.

तिने रिकामी घरटी पाण्यात टाकली, पण इतरांना क्षणभर तिथेच सोडले. मग तिने बाह्या दुमडल्या व डेक घासण्यास सुरुवात केली. हे अवघड काम झाल्यावर तिने जाऊन शिडाचे लॉकर उघडले. इतका काळ समुद्रात न गेलेल्या व जोरदार वाऱ्याचा ताण सहन न केलेल्या शिडांच्या स्थितीचे काळजीपूर्वक परीक्षण करण्यास सुरुवात केली. शिड हे जहाजाचे स्नायू. हे समजून घेण्यासाठी, तुम्हाला ते वाऱ्यावर कसे फुगते व कसे पसरते ते पहावे लागते. तथापि, सर्व स्नायूंप्रमाणे, नियमितपणे न वापरल्यास ते कमकुवत, कडक व जीर्ण होते. आणि त्याची शिवण देखील तितकीच महत्त्वाची. सफाई करणाऱ्या महिलेला ती नौकानयनाची कला इतक्या लवकर शिकत आहे हे पाहून स्वतःलाच आनंद झाला. काही ठिकाणी जोडणी कमकुवत झाली होती व तिने तिथे काळजीपूर्वक खूण केली. कालच तिने नोकरांचे मोजे शिवण्यासाठी वापरलेली सुई व धागा या कामासाठी पुरेसा नव्हता. इतर लॉकर्स रिकामे असल्याचे तिच्या लक्षात आले. बंदुकांच्या दारूच्या लॉकरमध्ये दारू नव्हती, फक्त तळाशी थोडीशी काळी धूळ होती, जी तिला प्रथम उंदराच्या विष्टेसारखी वाटली. पण त्याचा तिला त्रास झाला नाही. कारण असा कोणताही नियम नव्हता, किमान त्या सफाईवाल्या बाईच्या माहितीत नव्हता, ज्यानुसार अज्ञात बेटाच्या शोधात जाणे हा वर जाण्याचा उपक्रम असू शकतो. तिच्यासाठी निराश होण्यासारखी गोष्ट म्हणजे, अन्न व पेयांचे लॉकर्स पूर्णपणे रिकामे होते. असला त्रास तिला आजवर जाणवला नव्हता, कारण तिला राजवाड्यातील उरलेल्या अन्नाची सवय होती, परंतु जहाज ज्याच्याकडे सोपवले होते त्या माणसाची तिला काळजी वाटली. सूर्य लवकरच मावळणार होता व तो परत आल्यावर रात्रीच्या जेवणासाठी ओरडला असता, जसे सर्व पुरुष घरी आल्यावर करतात. जणू त्यांना फक्त पोट आहे व ते भरणे आवश्यक आहे एवढेच माहीत असते. जर त्याने खलाशी सोबत आणले त्यांना तर नेहमीच भयानक भूक लागलेली असते. आणि मग, साफसफाई करणारी महिला म्हणाली, “मला माहीत नाही की आम्ही हे सगळे कसे व्यवस्थापित करणार आहोत.”

तिला काळजी करण्याची गरज नव्हती. सूर्य समुद्रात बुडाला व गायब झाला. ज्यावेळी त्याला जहाज दिले गेले होते तेव्हा तो धक्क्याच्या अगदी टोकाला तिला दिसला. हातात एक पॅकेज घेऊन तो एकटाच येत होता व हाताश दिसत होता. साफसफाई करणारी महिला गँगप्लँकजवळ गेली, परंतु त्याचा उर्वरित दिवस कसा गेला हे जाणून घेण्यासाठी तिचे तोंड उघडण्यापूर्वीच त्याने सांगितले, “काळजी करू नकोस, मी आपल्या दोघांसाठी पुरेसे अन्न आणले आहे.”

“आणि क्रू?” तिने हसत हसत विचारले.

“कोणीही आले नाही, तू पाहू शकतेस.”

“पण काही लोकांनी तुम्हाला निदान येतो असे तरी सांगितले का?” तिने विचारले,

“त्यांनी सांगितले की तेथे आणखी कोणतीही अज्ञात बेटे नाहीत व जरी तेथे असली तरीही, समुद्रात जाण्याच्या साहसांमध्ये भाग घेण्यासाठी, अशक्यप्राय शोधण्यासाठी ते त्यांच्या घरातील आराम किंवा प्रवासी जहाजावरील चांगले जीवन सोडण्यास तयार नव्हते. जसे काय आपण समुद्र अंधारात असतानाच्या काळात जगतो.”

“आणि तुम्ही त्यांना काय सांगितलं?”

“समुद्र नेहमीच अंधारात असतो.”

“आणि तुम्ही त्यांना अज्ञात बेटाबद्दल सांगितलं नाही?”

“मी त्यांना अज्ञात बेटाबद्दल कसे सांगू? ते कुठे आहे हे देखील मला माहीत नसेल तर.”

“पण ते अस्तित्वात आहे याची तुम्हाला खात्री आहे.”

“समुद्र जितका अंधारात आहे तितकेच ते निश्चित आहे.”

“सध्या, येथून, मला वाटत नाही की अंधार आहे, कारण पाणी हिरवे आहे व आकाश चमकदार आहे.”

“हा फक्त एक भ्रम आहे, कधीकधी असे दिसते की बेटे पाण्याच्या पृष्ठभागावर तरंगत आहेत, परंतु ते खरे नाही.”

“तुमच्याकडे मनुष्यबळ नसेल तर ते कसे व्यवस्थापित केले जाईल असे तुम्हाला वाटते?”

“अजून काही माहीत नाही.”

“आम्ही इथे राहू शकतो, आणि मला बंदरात येणाऱ्या बोटी साफ करण्याचे काम मिळू शकते.”

“आणि मी?”

“तुमच्याकडे काही कौशल्य किंवा हस्तकला, एखादा व्यापार असणे आवश्यक आहे.”

“माझ्याकडे आहे. गरज पडल्यास मी तो करेन. पण मला ते अज्ञात बेट शोधायचे आहे. मला ते शोधायचे आहे, जेव्हा मी तिथे पोचणार तेव्हा मी कोण असेन.”

“तुम्हाला माहीत नाही?”

“जर तुम्ही स्वतःच्या बाहेर पाऊल टाकले नाही, तर तुम्ही कोण आहात हे तुम्हाला कधीच समजू शकत नाही.”

राजाचा तत्त्वज्ञानी त्याला काही काम नसायचे त्यावेळी माझ्या शेजारी बसायचा व मी सेवकांचे मोजे रफू करताना पाहायचा आणि कधी कधी तत्त्वज्ञान सांगायचा. तो म्हणायचा, “प्रत्येक पुरुष एक बेट आहे, पण एक स्त्री असल्याने मला त्याची पर्वा नव्हती. मी त्याच्या म्हणण्याकडे कधी लक्ष दिले नाही. तुम्हाला काय वाटते?”

“बेट पाहण्यासाठी तुम्हाला बेट सोडावे लागते. जोपर्यंत आम्ही मुक्त होत नाही तोपर्यंत आम्ही स्वतःला पाहू शकत नाही.”

“जोपर्यंत आपण स्वतःपासून सुटत नाही, तोपर्यंत, तुम्हाला हेच म्हणायचे आहे का?”

“नाही, ती एकच गोष्ट नाही.”

आकाशातील प्रकाश कमी होत होता. पाणी अचानक जांभळे झाले. आता तर सफाई करणाऱ्या बाईलाही समुद्रात खरोखर अंधार असल्याची शंका येऊ लागली होती. किमान दिवसाच्या ठराविक वेळी तरी. तो माणूस म्हणाला, “तत्त्वज्ञान सांगण्याचं काम राजाच्या तत्त्वज्ञावर सोडू या. त्याला त्याचा मोबदला दिला जातो. आपण काहीतरी खाऊया.” पण महिलेने ते मान्य केले नाही. “प्रथम तुम्ही तुमचे जहाज तपासा. तुम्ही त्याला फक्त बाहेरून पाहिले आहे.”

“तुला ते कसे वाटले?”

“ते ठीक आहे. पण काही ठिकाणी शिडाची शिवण उसवली आहे व ती दुरुस्त करणे आवश्यक आहे.”

“तू तळाशी गेलीस का ? मला जहाजात पाणी येतंय का ते बघायचं आहे.”

“तळाशी थोडे पाणी आहे, परंतु ते सामान्य आहे, जहाजासाठी चांगले आहे.”

“तू या गोष्टी कधी शिकलीस ?”

“आत्ताच.”

“पण कशी ?”

“तुम्ही बंदरमास्तरला सांगितल्याप्रमाणे, जसे की तुम्ही समुद्रात गेल्यावर जहाज चालवायला शिकाल.”

“आम्ही अजून समुद्रात नाही आहोत.”

“पण हे जहाज मात्र पाण्यावर आहे.”

“माझा विश्वास आहे की जर जहाज चालवायला शिकायचे असेल तर तुमच्यासाठी खरे शिक्षक आहेत- एक समुद्र व दुसरे जहाज.”

“आणि आकाश! तुम्ही आकाश विसरलात.”

“होय, नक्कीच, आकाश, वारा, धुके, आकाश.”

“हो, आकाश.”

संपूर्ण जहाज फिरायला त्यांना पंधरा मिनिटांपेक्षा कमी वेळ लागला. काराव्हॅल, जरी रूपांतरित केले तरीही, तुम्हाला त्यावर जास्त फिरता येत नाही.

“छान.” माणूस म्हणाला, “पण जर मला यावर काम करण्यासाठी पुरेसे खलाशी सापडले नाहीत, तर मला राजाकडे परत जावे लागेल व त्याला सांगावे लागेल की, मला आता ते नको आहे.”

“खरे म्हणजे हा पहिला अडथळा आहे आणि तुम्ही संयम गमावत आहात.”

“पहिला अडथळा हा होता की मला राजासाठी तीन दिवस थांबावे लागले आणि तरी मी धीर गमावला नाही.”

“जर आम्हाला आमच्या प्रकल्पात सामील होण्यास इच्छुक खलाशी सापडले नाहीत तर आम्हाला ते एकट्याने व्यवस्थापित करावे लागेल.”

“तू वेडी आहेस. दोन लोक स्वतःहून असे जहाज चालवू शकत नाहीत. मला नेहमीच सुकाणू हाती घ्यावे लागेल व मी तुला ते समजावून सांगू देखील शकत नाही. हा वेडेपणा आहे.”

“ते नंतर बघू, आता आधी जेवायला जाऊ.”

ते वरच्या डेकवर गेले, त्या माणसाला तिला वेडी म्हटल्याचा पश्चात्ताप होत होता. सफाई करणाऱ्या महिलेने त्याने आणलेले पॅकेज उघडले. त्यात एक ब्रेड, बकरीच्या दुधाचे घट्ट चीज, ऑलिव्ह व वाइनची बाटली होती. चंद्र आता हातभर वर आला होता. धक्याची व डोलकाठीची सावली त्यांच्या पायावर पडली होती.

“आमचे जहाज खरोखरच सुंदर आहे,” महिला म्हणाली. मग स्वतःला दुरुस्त करत ती म्हणाली, “म्हणजे तुझे जहाज.”

“ते जास्त काळ माझे राहणार नाही, मी त्याबद्दल विचार करत नाही.”

“तुम्ही ते समुद्रात न्या किंवा नेऊ नका, ते तुमचे आहे. राजाने ते तुम्हाला दिले आहे.”

“हो, पण मी अज्ञात बेटावर जाण्यासाठी मला ते देण्यास सांगितले. पण या गोष्टी एका क्षणात घडत नाहीत. प्रत्येक गोष्टीला वेळ लागतो, माझे आजोबा नेहमी म्हणायचे, जो कोणी समुद्रात जातो त्याने आधी जमिनीवर स्वतःला तयार केले पाहिजे. आणि ते खलाशीही नव्हते.

खलाशी असल्याशिवाय आम्ही समुद्रात जाऊ शकत नाही.”

“तुम्ही ते आधीच सांगितले आहे.”

“आणि आम्हाला माहीत नाही की ते आम्हाला कोठे घेऊन जाईल, अशा सहलीसाठी आपल्याला आवश्यक असलेल्या हजारो गोष्टींची तजवीज करणे आवश्यक आहे.”

“अर्थात, मग आम्हाला योग्य हंगामाची वाट पाहावी लागेल. आम्हाला चांगल्या भरतीच्या वेळी बाहेर जावे लागेल व आम्ही सुरक्षित प्रवासाचा आनंद घ्यावा यासाठी लोकांनी आम्हाला शुभेच्छा देण्यासाठी त्यांना धक्क्यावर बोलवावे लागेल.”

“तू माझी चेष्टा करत आहेस.”

“अजिबात नाही. ज्याने मला निर्णयाच्या दारातून राजवाडा सोडण्यास भाग पाडले अशा माणसाची मी कधीही थड्डा करणार नाही, मला माफ करा आणि आता काहीही झाले तरी मी पुन्हा त्या दारातून परत जाणार नाही.”

सफाई करणाऱ्या महिलेचा चेहरा पूर्णपणे चांदण्याने उजळून गेला होता. “सुंदर, खरोखर सुंदर,” त्या माणसाने विचार केला, व यावेळी त्याचा अर्थ जहाज नव्हता. बाईला काहीच वाटले नाही. तो बाहेर वाट पाहतोय का हे पाहण्यासाठी ती वारंवार हळुवारपणे दार उघडतानाच त्या तीन दिवसांत तिने विचार केला होता. ब्रेड व चीज पूर्णपणे संपले. वाइनचा एक थेंबही राहिला नाही. त्यांनी ऑलिव्हच्या बिया समुद्रात टाकल्या. साफसफाई करणाऱ्या बाईने शेवटच्या वेळी कपड्याने पुसल्यानंतर डेक जितका स्वच्छ होता तितकाच तो आता स्वच्छ होता. तेथून जाणाऱ्या स्टीमबोटच्या सायरनने जलराक्षसासारखा मोठा आवाज केला आणि ती बाई म्हणाली, “आमची पाळी आली तर आम्ही इतका आवाज नाही करणार.” ती दोघे डेकवर होती व पाणी थोडेसे हलले. “पण आपण पाणी नक्कीच जरा जास्त हलवू.” तो माणूस म्हणाला. दोघे हसले, मग गप्प झाले. थोड्या वेळाने त्यांच्यापैकी एकाने आता झोपायला जा, असे सुचवले. मला फार झोप येत आहे असे नाही, व दुसऱ्याने होकार दिला. नाही, मलाही नाही. मग ते पुन्हा गप्प झाले. चंद्र वर वर जात होता. थोड्या वेळाने ती बाई म्हणाली, “खाली बंक आहेत.” तो माणूस म्हणाला, “हो.”

ते उठले आणि डेकच्या खाली गेले. तिथे ती बाई म्हणाली, “उद्या भेटू, मी या बाजूने जाते.”

आणि त्या माणसाने उत्तर दिले, “मी या मार्गाने जातो, उद्या भेटू.” त्यांनी पोर्ट किंवा स्टारबोर्ड म्हटले नाही, कारण ती दोघेही जहाजात नवीन होती. ती बाई मागे वळली आणि म्हणाली, “अरेच्चा, मी विसरले,” व तिने तिच्या ऍप्रनच्या कड्यातून मेणबत्तीचे दोन तुकडे काढले, जे तिला साफ करताना सापडले होते, “पण माझ्याकडे काडीपेटी नाही.”

“माझ्याकडे आहे,” त्या माणसाने सांगितले.

तिने मेणबत्त्या दोन्ही हातात धरल्या. त्याने काडी पेटवली, वारा अडवण्यासाठी दोन्ही हातांचा घुमट करून. ज्योत पेटली, चंद्राच्या प्रकाशासारखा तिचा प्रकाश हळूहळू वाढला. सफाई करणाऱ्या महिलेचा चेहरा उजळला. त्याला काय वाटले ते वेगळे सांगायची गरज नाही. “ती सुंदर आहे.” पण तिला वाटले, त्याचे डोळे तर स्पष्टपणे अज्ञात बेटाच्या दिशेने आहेत. जेव्हा माणसे एकमेकांना, विशेषतः नव्यानेच भेटतात तेव्हा दुसऱ्या व्यक्तीच्या डोळ्यातील दिसण्याचा चुकीचा अर्थ कसा लावू शकतात याचे हे एक उदाहरण होते. तिने त्याला एक मेणबत्ती दिली, म्हणाली, “उद्या भेटू. नीट झोप.” त्याला एकच गोष्ट सांगायची होती, फक्त वेगळ्या पद्धतीने, ‘शुभ रात्री,’ हे वाक्य त्याच्या मनात होते. काही वेळातच, जेव्हा तो खाली उतरतो, त्याच्या बंकवर पडून असतो, तेव्हा एखाद्या पुरुषाला स्त्रीसोबत एकत्र असल्यावर सुचणारी अनेक वाक्ये त्याच्या मनात निर्माण होतात, अधिक विनोदी, अधिक प्रेमळ. ती आधीच झोपली असेल का? तिला झोप यायला खूप वेळ लागला तर? मग त्याने कल्पना केली की, तो तिला शोधत

आहे व ती त्याला कुठेही सापडत नाही, ती दोघे एका मोठ्या जहाजात हरवली आहेत. झोप एक कुशल जादूगार आहे, ती वस्तूंचे प्रमाण, त्यांच्यातील अंतर बदलते. ती लोकांना वेगळे करते जरी ते एकमेकांच्या शेजारी पडलेले असतात. ती त्यांना एकत्र आणते आणि तरीही ते एकमेकांना पाहू शकत नाहीत. ती महिला काही हात दूर झोपली आहे; पण तो तिच्यापर्यंत पोहोचू शकत नाही. जरी बंदरातून जहाजाच्या स्टारबोर्डवर जाणे खूप सोपे आहे तरी.

तिने गोड स्वप्ने पाहावीत अशी तो कामना करतो, पण तोच रात्रभर स्वप्न पाहत राहातो. तो स्वप्नात पाहतो की त्याचे जहाज खोल समुद्रात आहे, तिन्ही शिडे वैभवशालीपणे वाऱ्याने भरलेली आहेत, लाटांमधून मार्ग कापत आहेत, तो प्रमुख आहे व त्याचे खलाशी सावलीत विश्रांती घेत आहेत.

ज्यांनी त्याच्यासोबत अज्ञात बेटावर जाण्यास नकार दिला होता, ते खलाशी तिथे काय करत आहेत हे त्याला समजू शकले नाही. कदाचित त्यांना त्यांच्या बोलण्याचा पश्चात्ताप झाला असावा.

त्याला डेकवर काही प्राणी फिरताना दिसतात, बदके, ससे, कोंबडी, गुरे. खलाशांनी त्यांच्यासमोर फेकलेली मक्याची कणसे व कोबीची पाने ती खात होती. त्यांना जहाजावर आणल्याचे आठवत नाही, पण ती तिथे असावीत हे साहजिकच वाटते, कारण अज्ञात बेट कदाचित वाळवंट असेल तर? जसे भूतकाळात अनेकदा झाले होते. सुरक्षित राहणे चांगले. डोंगर-दऱ्यांतून पाठलाग करण्याऐवजी सशाचे कान पकडून त्याला खुराड्यातून बाहेर काढणे नेहमीच सोपे असते. मधल्या तळाच्या खोलीतून त्याला घोडे, बैल, गाढव, ओझेवाहू जनावरांचा आवाज ऐकू येत होता, आणि ते तिथे कसे पोहोचले, माणसांसाठी जागा नसलेल्या काराव्हॅलमध्ये ते कसे बसू शकतात याबद्दल त्याला आश्चर्य वाटत राहिले. त्याच्या डोक्यात विचारचक्र चालूच होते. अचानक वाऱ्याने दिशा बदलली, मुख्य शिड फडफडले व त्याच्या मागे त्याला काहीतरी दिसले जे त्याच्या आधी लक्षात आले नव्हते. महिलांचा एक गट, ज्यांची संख्या खलाशांच्या बरोबरीने होती व त्या कामात व्यस्त होत्या. त्यांना इतर बाबींत व्यस्त होण्याची वेळ अजून आली नव्हती. हे साहजिकच स्वप्न असावे, वास्तविक जीवनात असा प्रवास कोणी केला नसेल.

जहाजाच्या चाकावर असलेल्या त्या माणसाने सफाई करणाऱ्या महिलेचा शोध घेतला, पण ती दिसली नाही. कदाचित ती उजव्या बाजूच्या बंकमध्ये असेल. डेक साफ केल्यानंतर ती विश्रांती घेत असावी, त्याला वाटले. पण तो स्वतःलाच फसवत होता. कारण त्याला चांगलंच माहित होतं, तरीही त्याला सगळं कसं समजतं हे माहित नव्हतं. शेवटच्या क्षणी ती आलीच नाही. “पुन्हा भेटू, पुन्हा भेटू...” म्हणत तिने धक्क्यावर उडी मारली, “तुझी नजर फक्त अज्ञात बेटाकडे लागून राहिली असल्याने मी निघते आहे.” पण ते खरे नव्हते, निदान सध्या तरी त्याची नजर तिलाच शोधत होती पण ती सापडत नव्हती.

त्याच क्षणी आकाश ढगांनी दाटून आले व पाऊस पडू लागला आणि पाऊस पडल्यानंतर जहाजाच्या बाजूला रांगेने असलेल्या माती भरलेल्या पोत्यांमधून असंख्य झाडे उगवू लागली. अज्ञात बेटावर झाडे नसतील या भीतीने त्यांनी माती भरलेली पोती जहाजात टाकली नव्हती, तर योग्य माती सापडेल की नाही याची खात्री नसल्यामुळे, ते तिथे पोचल्यावर त्यांना फक्त फळझाडेच लावावी लागतील या भीतीने. इथे उगवणाऱ्या लहान गव्हाच्या शेतातील बिया तिथे पेरण्या लागतील किंवा कळ्यांपासून फुलणाऱ्या फुलांचे ताटवे सजवावे लागणार या विचाराने. चाकावर असलेला माणूस डेकवर विसावलेल्या खलाशांना विचारतो, “तुम्हाला अजून काही निर्जन बेटे दिसत आहेत का?” आणि ते म्हणतात, त्यांना कोणतीही वस्ती किंवा इतर कोणतीही बेटे अजिबात दिसत नाहीत, परंतु ती लवकरात लवकर दिसतील अशा लोकवस्तीच्या भूमीवर उतरण्याचा त्यांचा मानस आहे. त्यांना फक्त एक बंदर हवे आहे जेथे जहाज नांगरू शकेल. त्यांना दारू पिण्यासाठी मद्यगृह व भोजनालय हवे आहे आणि त्यांच्या शरीराची भूक शमवण्यासाठी पलंग, कारण “इथे तसे करायला जागा नाही.” असे म्हणत ते एकत्र जमतात. “पण अज्ञात बेटाचे

काय?” चाकावरचा माणूस विचारतो.

“तुमच्या डोक्यात कल्पना असल्याशिवाय अज्ञात बेट अस्तित्वात नाही. म्हणून राजाच्या भूगोलशास्त्रज्ञांनी नकाशे पाहिले व काही वर्षांपासून घोषित केले की आणखी अज्ञात बेटे आढळणार नाहीत.”

“माझ्या सहलीत ढवळाढवळ करण्याऐवजी तुम्ही शहरातच राहायला हवे होते.”

“आम्ही राहण्यासाठी चांगली जागा शोधत होतो म्हणून आम्ही तुमच्या सहलीचा लाभ घेण्याचे ठरवले.”

“तुम्ही खलाशी नाहीत.”

“आम्ही कधीच नव्हतो.”

“मी हे जहाज एकट्याने चालवू शकत नाही.”

“तुम्ही राजाकडे जहाज मागण्यापूर्वी याचा विचार करायला हवा होता. समुद्र तुम्हाला जहाज चालवायला शिकवणार नाही.”

मग चाकावर असलेल्या माणसाला दूरवर जमीन दिसली व ती जगाच्या दुसऱ्या बाजूने अंतराळात प्रवास करणारी एक प्रतिमा आहे किंवा ते मृगजळ आहे असे भासवत त्याने सरळ जाण्याचा प्रयत्न केला, परंतु खलाशी नसलेल्या त्या माणसांनी विरोध केला. ते म्हणाले, “त्यांना तिथे उतरायचे आहे, हे बेट नकाशावर आहे.” ते ओरडले, “आम्हाला तिथे घेऊन जा, नाहीतर आम्ही तुला मारून टाकू.”

मग, स्वतःच्याच इच्छेने, काराव्हॅलने आपला मार्ग जमिनीकडे वळवला, बंदरात प्रवेश केला व धक्क्याच्या बाजूला जहाज थांबले.

“तुम्ही जाऊ शकता,” चाकावर असलेला माणूस म्हणाला.

आणि लवकरच ते सर्व सैन्यासारखे बाहेर पडले. प्रथम महिला, नंतर त्यांच्या मागे पुरुष. पण ते एकटे गेले नाहीत. सोबत बदके, डुकरे, कोंबड्या, बैल, गाढवे, घोडे आणि सीगल्स सुद्धा गेले. एकापाठोपाठ एक, जहाज सोडत, त्यांच्या चोचीत पिल्लांना घेऊन ते उडून गेले. त्याने हे यापूर्वी कधीही पाहिले नव्हते, परंतु प्रत्येक गोष्टीसाठी नेहमीच पहिली वेळ असते. चाकावरचा माणूस शांतपणे त्यांना बाहेर पडताना पाहत होता. जे सोडून गेले त्यांना रोखण्यासाठी त्याने काहीही केले नाही. त्यांनी त्यांच्यासाठी निदान शिडाच्या काठीच्या बाजूने चढणाऱ्या वेली व जहाजाच्या बाजूला सौंदर्यासाठी लावलेली झाडे, गहू व फुले तसेच इतर वनस्पती सोडल्या होत्या. निघण्याच्या घाईत मातीच्या पिशव्या फुटल्या होत्या. त्यामुळे संपूर्ण डेक शेतासारखी झाली होती. खोदून बियाणे लावल्यासारखी. थोडा पाऊस पडला तर चांगले पीक येऊ शकले असते.

अनोळखी बेटाचा प्रवास सुरू झाल्यापासून, चाकावरचा माणूस काहीही खाताना दिसला नाही. तो स्वप्न पाहत होता म्हणून तसे असेल. आणि जर तो फक्त स्वप्न पाहत असेल, तर त्याच्या स्वप्नात त्याला काही भाकरी किंवा सफरचंद दिसले तर तो फक्त एक नवीन शोध होता, आणखी काही नाही. झाडांची मुळे आता जहाजाच्या चौकटीतच घुसली होती, उभारलेल्या शिडांची गरज संपायला फार वेळ लागणार नाही, वाऱ्याला फक्त झाडांचे शेंडे हलवावे लागतील व काराव्हॅल पुढे जाईल. त्याच्या नियोजित स्थानावर. एखाद्या जंगलासारखे, जे लाटांवर सतत डोलत राहणार. एक जंगल जिथे, कुठून कसे पक्षी गाऊ लागले आहेत हे कोणालाही माहिती नाही. ते कुठेतरी लपले असावेत व त्यांनी अचानक प्रकाशात येण्याचे ठरवले असावे. कदाचित गव्हाचे शेत परिपक्व होऊ लागले आहे व कापणी करणे आवश्यक आहे. मग त्या माणसाने जहाजाचे चाक बंद केले व विळा हातात घेऊन तो शेतात उतरला आणि जेव्हा त्याने प्रथम धान्य कापले तेव्हा त्याच्या सावलीच्या बाजूला त्याला दुसरी सावली दिसली.

जेव्हा तो जागा झाला तेव्हा सफाई करणाऱ्या महिलेच्या शरीराभोवती त्याचे हात होते व तिचे हात त्याच्याभोवती होते. त्यांचे शरीर व त्यांचे बंक एकत्र होते आणि हे पोर्ट किंवा स्टारबोर्ड आहे की नाही हे कोणीही

सांगू शकत नव्हते. मग, जेव्हा सूर्य वर आला, तेव्हा स्त्री आणि पुरुष जहाजाच्या दोन्ही बाजूंच्या पांढऱ्या अक्षरात नांव रंगविण्यासाठी गेले, जे अद्याप काराव्हॅलला दिले गेले नव्हते. दुपारच्या भरतीबरोबर, शेवटी 'अज्ञात बेट' समुद्रात घुसले, स्वतःच्याच शोधात.

जुझे सारामागु हे प्रसिद्ध पोर्तुगीज लेखक, ज्यांना १९९८ साली साहित्याचे नोबेल पारितोषिक प्रदान करण्यात आले. २० व्या शतकातील सर्वात प्रमुख साहित्यिक व्यक्तीपैकी ते एक होते. सारामागुच्या लिखाणात अनेकदा पारंपरिक नियमांचे उल्लंघन होते. ते त्यांच्या लांब, वळणदार वाक्ये आणि मानक विरामचिन्हांशिवायच्या परिच्छेदांसाठी ओळखले जातात, ज्यामुळे त्यांच्या साहित्यकृतींना एक विशिष्ट लय आणि प्रवाह प्राप्त झाला. त्यांच्या कथनांमध्ये वारंवार वास्तववाद, कल्पनारम्यता व तात्त्विक प्रतिबिंब या घटकांचे मिश्रण केले जाते. त्यांनी कविता, नाटके, निबंध व लघुकथांचे अनेक खंड आणि आत्मचरित्रात्मक लेखन केले.

* (काराव्हॅल हे युरोपमधील एक हलके जहाज, जे स्पॅनिश आणि पोर्तुगीज खलाशांनी १५व्या, १६व्या आणि १७व्या शतकात दीर्घ प्रवासांसाठी मोठ्या प्रमाणावर वापरले होते. आफ्रिकन किनारपट्टीचा शोध घेण्यासाठी पोर्तुगीजांनी ते विकसित केले होते. काराव्हॅलचे मुख्य वैशिष्ट्य म्हणजे ते वाऱ्याच्या गतीप्रमाणे जाते. - अनुवादक)

वर्णमुद्राचा नवा निबंधसंग्रह

तत्त्वभान

किंमत ₹ ६८०/-
सवलतीत ₹ ६१५/- ला पोस्टेजसह
घरपोच मिळेल.
संपर्क : वर्णमुद्रा पब्लिशर्स व डिस्ट्रिब्युटर्स,
शेगाव, जिल्हा बुलढाणा
९९२३७२४५५०
नमूद केलेला मोबाईल नंबर ९९२३७२४५५०
हाच व्हॉट्सअप नंबर आहे, पत्ता त्यावरच
कळवता येईल.
अकाउंट डिटेल्स :

VARNAMUDRA PUBLISHERS
HDFC CURRENT A/C No.
50200047627114
IFSC : HDFC0002817
BRANCH : SHEGAON
OR
GPAY
9923724550 MANOJ PATHAK

किंवा

वर्णमुद्राचा नवा कवित्तसंग्रह

गनिमी काव्याचे नमुने

किंमत ₹ ३००/-
सवलतीत ₹ २२५/- ला पोस्टेजसह
घरपोच मिळेल.
संपर्क : वर्णमुद्रा पब्लिशर्स व डिस्ट्रिब्युटर्स,
शेगाव, जिल्हा बुलढाणा
९९२३७२४५५०
नमूद केलेला मोबाईल नंबर ९९२३७२४५५०
हाच व्हॉट्सअप नंबर आहे, पत्ता त्यावरच
कळवता येईल.
अकाउंट डिटेल्स :

VARNAMUDRA PUBLISHERS
HDFC CURRENT A/C No.
50200047627114
IFSC : HDFC0002817
BRANCH : SHEGAON
OR
GPAY
9923724550 MANOJ PATHAK

किंवा

उद्ध्वस्त गोल होजे लुई बोर्हेज

त्या रात्री कुणी नावेला तटाला लागताना पाहिलेलं नव्हतं. बांबूपासून बनविलेली ती नाव त्या पवित्र चिखलपाण्यात धसून बुडतानाही कुणाला दिसली नव्हती. पण थोड्याच काळात तिथे राहणाऱ्या प्रत्येकाला कळून चुकलं की, तो अबोल मनुष्य दक्षिणेकडून आलेला असून नदीच्या वरच्या अंगाला असलेल्या असंख्य गावांपैकी एका गावचा रहणारा होता, जिथली स्थानिक बोलीभाषा अद्याप इंग्रजीने दूषित झालेली नव्हती व जिथे कुष्ठरोगाने अद्याप आपले हातपाय फारसे पसरवलेले नव्हते.

खरं तर केस पिकलेल्या त्या माणसानं काठावर उतरताच त्या चिखलाचं चुंबन घेतलं होतं. मग लटपटत्या पायानं तो तो उंच काठ चढून गेला होता. (तिथली काटेरी झुडपं त्याच्या त्वचेवर खोल ओरखडे काढत होती, तरी तो मागे हटला नव्हता, बहुधा त्याला आपली त्वचा ओरखडल्या जाते आहे ह्याचं भानच नव्हतं.) रक्तबंबाळ आणि अशक्त अवस्थेत कसंबसं त्यानं स्वतःला त्या गोल इमारतीपर्यंत नेलं. तिथे समोर घोडा अथवा वाघाची मूर्ती असावी जी आधी ज्वाळेच्या रंगाची असावी, पण आता जळून राखेच्या रंगाची झाली होती. ती गोल इमारत एक मंदिर होतं, जे कधीकाळी अग्निकांडात भस्मसात झाल्याचं दिसून पडत होतं. आता मलेरिया फैलवणाऱ्या डासांचं ते जंगल त्या मंदिराची उरलीसुरली पवित्रता नष्ट करत होतं. तिथे कुण्या देवतेची एक भग्न मूर्ती अतिशय दुर्लक्षित अवस्थेत उभी होती. तो परदेशी इसम त्या मूर्तीच्या चौथऱ्यापाशीच पालथा पडला.

दुसऱ्या दिवशी त्याला जाग आली, तेव्हा सूर्य आकाशात चांगलाच वर आला होता. कसलंही आश्चर्य न वाटू देता त्यानं अनुभवलं की, आपल्या जखमा आता चांगल्याच भरून आलेल्या आहेत. त्याने आपले निस्तेज डोळे मिटून घेतले आणि तो पुन्हा झोपून गेला. आता थकव्यामुळे त्याला ही झोप आली नव्हती, तर आणखी थोडा आराम करून घेऊ असं त्याच्या मनानं घेतल्याने तो झोपला होता. त्याला माहिती होतं की, आपल्या अपराजित मनोकामनेच्या पूर्तीकरिता हे मंदिर हेच उपयुक्त स्थळ होतं.

त्याला आणखी असंही माहिती होतं की, वाहत्या नदीकाठी आणखी थोड्याच अंतरावर एका आणखी पवित्र मंदिराचे भग्नावशेष होते, ज्याची उंच शिखरं ताडमाड झाडांचे शेंडेसुद्धा झाकू शकले नव्हते. त्या मंदिरातील मूर्तीसुद्धा जाळून टाकलेल्या होत्या, पण तूर्त त्याला झोप काढून तनामनाने ताजतवानं व्हायचं होतं.

कधीतरी रात्री एका पक्ष्याच्या उदासवाण्या गीतासारख्या आवाजाने त्याला जाग आली. पावलांचे ठसे, काही अंजीर आणि पाण्याने भरलेला गडवा आपल्याजवळ ठेवलेला पाहून त्याच्या लक्षात आलं की, परिसरातील लोकांनी त्याला तसं निजलेलं पाहिलं आहे म्हणून. त्याची कृपा असावी म्हणून किंवा तो काही जादू वगैरे करणारा असावा असं समजून त्यांनी त्याची झोप मोडली नाही. पण ते पाहून भयाची एक शिरशिरी त्याला जाणवून गेली आणि त्या खिंडारं पडलेल्या भिंतीत त्यानं एक मोठा कोनाडा शोधून काढला व तिथे लपून त्यानं वरून पानं आणि वेळींनी स्वतःला झाकून घेतलं.

जे ध्येय प्राप्त करण्यासाठी तो इथवर आला होता, ते असंभव नसलं तरी अलौकिक जरूर होतं. वस्तुतः त्याला

मनुष्याचं स्वप्न पाहायचं होतं. तो त्या मनुष्याचं स्वप्न एका एका बारीकसारीक तपशिलानिशी पाहू इच्छित होता आणि नंतर त्या मनुष्याला त्याला वास्तवात प्रवेशित करायचं होतं. अशा जादूई योजनेने त्याच्या मनबुद्धीला असं काही पछाडून टाकलं होतं की, त्याचा आत्मा पिळून जणू त्याच्या शरीराचं चिपाडच शिल्लक उरलं होतं. अशा स्थितीत कुणी त्याचं नाव किंवा त्याच्या गतजीवनाविषयी जाणून घ्यायचा प्रयत्न केला असता तर कदाचित तो काही सांगू शकला नसता. ही निर्जन उद्ध्वस्त जागा त्याला त्याकरिता सुयोग्य वाटली, कारण की ज्ञात जगाचा इथे काही हस्तक्षेप होणार नव्हता. परिसरातील शेतकरी आजूबाजूला राहिलेही असते तरी ते अशासाठी फायद्याचं होतं की त्याच्या अत्यल्प किमान गरजा त्यांनी पूर्ण केल्या असत्या. भेटीदाखल त्यांनी दिलेला तांदूळ आणि काही फळं त्यालापोट भरण्यासाठी पुरेशी होती. आता त्याचा एकमात्र उद्देश झोपायचं आणि स्वप्न पाहायची, हे समर्पित होऊन करण्यासाठी त्याला कुणाची आडकाठी नव्हती.

सुरुवातीला त्याला पडणारी स्वप्ने अव्यवस्थित असत. नंतरची द्वंद्वात्मक स्वरूपाची असत. त्याने एकदा असं स्वप्न पाहिलं की, तो एका गोल रंगभुमीच्या मध्यावर आहे, जी की ह्या जळलेल्या मंदिरासारखीच आहे. विद्यार्थी गोलाकार पायऱ्यांवर असे बसून होते की, जणू ते विद्यार्थी नसून आकाशातील ढगांचे पुंजके असावेत. शेवटी बसलेले जे होते- त्यांचे चेहेरे तर दूर गतकाळात आकाशात लटकलेले वाटत होते, पण ते अगदी स्पष्ट व ठळक होते. तो त्या विद्यार्थ्यांसमोर शरीररचना, ब्रह्मांड आणि जादू अशा विषयी भाषण देत होता. सगळे चेहेरे उत्सुकतेने त्याचं बोलणं ऐकत होते आणि समजून उमजून प्रश्नांची उत्तरं देत होते, जणू ह्या परीक्षेचं महत्त्व ते जाणून असावेत- त्यांपैकीच एकाला ह्या आभासी रंगरूपातून मोकळं होऊन वास्तविक जगात प्रवेश घ्यायचा होता. तो आपल्या जागेपणी व स्वप्नावस्थेत दोन्हीवेळा आपल्या त्या आभासी विद्यार्थ्यांची उत्तरे ऐकत होता. त्यातल्या ढोंग करणाऱ्यांना तो तात्काळ पकडायचा. पण काही काही विद्यार्थ्यांची बुद्धिमत्ता विलक्षण गतीने विकसित होताना तो पाहत होता. तो अशा एका आत्म्याच्या शोधात होता जो ह्या ब्रह्मांडात प्रवेश करण्याच्या योग्यतेचा असेल.

नऊ-दहा रात्रींची सलग स्वप्ने पाहिल्यावर त्याला ते कटू सत्य स्वीकारावं लागलं की, ह्या अशा आभासी विद्यार्थ्यांकडून तो ती अपेक्षाच ठेऊ शकत नाही, की जे निष्क्रियतेने त्याच्या अटीशर्तींचा स्वीकार करतील, पण त्यातील काही विद्यार्थी जे कधीमधी त्याच्या मांडणीचं तार्किक खंडण करत असत त्यांच्याकडून मात्र आशा होती. त्याच्या शिकवणुकीचा तंतोतंत स्वीकार करणारे ते आभासी विद्यार्थी त्याच्या स्नेहास पात्र होते, परंतु ते कधी वास्तविक व्यक्तीचा स्तर गाठू शकतील असे नव्हते. त्याच्या म्हणण्याचं खंडण करणाऱ्या विद्यार्थ्यांत मात्र ती शक्यता शोधता येत होती. एके दिवशी दुपारी (आता तो दुपारी सुद्धा झोपेत आणि स्वप्नांच्या जगात चालला जायचा, सकाळी काही तासच फक्त तो जागा राहात असे.) त्याने आपल्या त्या अवास्तविक महाविद्यालयातील सगळी मुलं काढून टाकली होती व केवळ एकच विद्यार्थी त्यात ठेवला होता.

तो पितवर्णाचा एक शांत मुलगा होता. त्याचे तरतरीत नाकडोळे एखाद्या स्वप्नद्रष्ट्यासारखे वाटत होते, पण तो मुलगा काहीसा जिद्दी आणि हटखोर स्वभावाचा होता. आपल्या सहपाठी विद्यार्थ्यांना एकाएकी काढून टाकल्यामुळे तो जराही विचलित झाला नव्हता तर उलट काही पायऱ्या ओलांडल्यावर त्याची शैक्षणिक प्रगती त्याच्या शिक्षकालाही आश्चर्यचकित करून टाकणारी होती. तरी एक दिवस अनर्थ घडलाच. तो एक दिवस आपल्या त्या झोपेतून असा काही जागा झाला, जणूकाही तो कुण्या चिपचिप्या वाळवंटातून उठला असावा. दुपारचं ऊनसुद्धा कोवळंच होतं, त्यामुळे त्याला वाटलं की, सकाळच असावी. त्यामुळे आपण काही स्वप्न पाहिलंच नाही असंही त्याला वाटून गेलं. त्यादिवशी संपूर्ण दिवस आणि रात्र तो अनिद्रेचा रोग झाल्यासारखा जागाच होता. स्वतःला थकवून घेण्यासाठी तो जंगलात इकडेतिकडे बराच भटकला. तरीसुद्धा त्याला जेमतेम वरवरची थोडीफार झोप लागली. अर्धवट झोपेत ज्या काही चित्रविचित्र सावल्या त्याने पाहिल्या, त्या काही कामाच्या नव्हत्या. त्याने

आपल्या काल्पनिक महाविद्यालयाचे ते विद्यार्थीसुद्धा पुन्हा एकत्र केले, पण जेमतेम त्यानं भाषण त्यांच्यासमोर सुरू केलं न केलं की, ते सारे चेहरे वेडेवाकडे होत गायब झाले. हा अनिद्रारोग आता जणू कायमचा जडला आहे असे वाटून त्याचे प्राचीन डोळे संतप्त होऊन अश्रूंनी जळत राहिले.

त्याला कळत होतं की, तो हरेक प्रकारचा वास्तविक आणि अलौकिक गुंता आणि पेच सोडवू शकत होता, पण स्वप्ने ज्या असंबद्ध आणि चक्रावून टाकणाऱ्या तत्वांनी तयार होत असत त्यांना आपल्या मनाप्रमाणे निर्माण करणं मात्र कुणाही मनुष्यमात्राच्या आवाक्याबाहेरचं काम होतं. हे काम भुरभूर गळणाऱ्या रेतीपासून दोर वळणं किंवा बिना आकाराच्या हवेपासून नाणं तयार करण्याच्या कामापेक्षाही दुष्कर होतं. त्याला कळत होतं की अशाप्रकारच्या कामात सुरुवातीला अपयश येणं हे स्वाभाविक होतं. त्यानं शपथ घेतली की, त्या विशाल दृष्टिभ्रमाला तो विसरून जाईल ज्यामुळे सुरुवातीला तो रस्ता सोडून भटकून गेला होता. आता त्याने एक दुसरा प्रकार आजमावून पाहू असं ठरवलं होतं. पण तो अंमलात आणण्यासाठी स्वतःला एक महिन्याचा अवधी द्यावा असा त्याने विचार केला, ज्यात तो आपली ती ऊर्जा पुन्हा प्राप्त करू शकणार होता, जी ऊर्जा त्या वेडगळ स्वप्नांनी शोषून घेतली होती. स्वप्ने पाहण्याचा विचार मनातून काढून टाकल्यावर आता त्याला नीट झोप येऊ लागली होती.

आता दिवसातील बराच वेळ तो झोपून काढत असे. ह्या दरम्यान त्याला काही स्वप्न पडली होती, पण तिकडे त्यानं लक्ष दिलं नाही. आपलं काम पुन्हा सुरू करण्यासाठी त्यानं पौर्णिमेची वाट पाहिली. त्यादिवशी दुपारीच नदीच्या पवित्र पाण्यात स्नान करून त्यानं स्वतःला शुद्ध केलं, सर्व आकाशस्थ देवतांची पूजा करून सर्वशक्तिमान ईश्वराला वंदन केलं व तो निद्राधीन झाला. झोपेत त्यानं एक धडकणारं हृदय पाहिलं.

स्वप्नातलं ते हृदय सक्रिय, उष्ण आणि बंद मुठीच्या आकाराएवढं असल्याचं त्याला जाणवलं. ते लालभडक रंगाचं होतं आणि मानवी देहात छातीजवळील भागात धडकत होतं. त्या मानवी देहाला न काही चेहरा होता न काही लिंग होतं. चौदा रात्री सलगपणे हेच स्वप्न त्यानं पाहिलं. त्यानं त्या हृदयाला स्पर्श न करता फक्त लक्षपूर्वक पाहिलं आणि त्यात काही दुरूस्त्या केल्या त्याही केवळ नजरेनेच केल्या. हरेक रात्री त्याची दृष्टी पूर्वीपेक्षा अधिक स्वच्छ होत गेली. त्याने ते हृदय दुरून जवळून भिन्न भिन्न कोनांतून पाहिलं आणि ते हृदय जणू तो जगला. चौदाव्या रात्री त्या हृदयाच्या मुख्य धमनीला त्यानं बोटानं स्पर्श केला, मग ते संपूर्ण हृदय त्यानं आतून बाहेरून अनुभवलं. ही तपासणी केल्यानंतर तो संतुष्ट झाला.

एक रात्र जाणूनबुजून त्यानं स्वप्नविरहित घालवली. पुढल्या रात्री त्यानं ते हृदय घेतलं व एका ग्रहाच्या नावाचं आवाहन करून प्रार्थना केली. नंतर मानवी शरीराच्या काही मुख्य अंगांचं स्वप्न पाहण्यात तो व्यस्त झाला.

वर्षभरात तो सांगाडा आणि पापण्यांपर्यंत पोचला. असंख्य केसांचं स्वप्न पाहणं जरा कठीण होतं. पण लवकरच संपूर्ण मनुष्याचं स्वप्न तो पाहू लागला. तो एक युवक होता, पण तो युवक न हलू डोलू शकत होता, न बोलू शकत होता, न आपले डोळे उघडू शकत होता. प्रत्येक रात्री तो त्या युवकाला निद्रितावस्थेत पाहत असे. गूढज्ञानवादी सृष्टीशास्त्र नियमानुसार विश्वकर्मा लाल रंगाच्या गोळ्याला आकार देऊन त्याला उभं करण्यालायक बनवतात. त्या अनोळखी जादुगाराच्या अनेक रात्रींच्या प्रयत्नांतून साकार झालेला हा स्वप्नातील जीव सुद्धा त्या मातीच्या जीवासारखाच अननुभवी, कच्चा आणि प्रारंभीच्या प्रयासासारखाच होता.

एकदा दुपारच्या वेळी त्याने आपलं हे बाहुलं जवळपास नष्ट करून टाकलं होतं, भलेही नंतर त्याला आपल्या त्या कृतीचा पश्चात्ताप झाला. (पण त्यानं ते पूर्णतः नष्ट केलं असतं, तर त्याच्या दृष्टीने ते चांगलंच झालं असतं). जेव्हा त्यानं पृथ्वीच्या आणि नदीच्या देवतांची प्रार्थना संपवली त्यानंतर तो त्या मूर्तीसमोर साष्टांग दंडवताच्या मुद्रेत पडला. ती मूर्ती बहुधा एखाद्या वाघाची किंवा घोड्याची असावी. त्यानं त्या मूर्तीला मदतीची याचना केली. त्या रात्री त्याला त्या मूर्तीचं स्वप्न सुद्धा पडलं. स्वप्नात तो एक जिवंत, स्पंदणारा जीव होता. आणि मूर्ती केवळ वाघ वा घोड्याची

नव्हती, तर ती त्या दोन्हींच्या प्रचंड जीवांचं मिश्रण होतं. त्या जीवात सोंड, गुलाब आणि वादळाचे अंशसुद्धा मिश्रित होते. अनेक जीव आणि तत्त्व मिश्रित त्या देवतेने त्याला सांगितले की, पृथ्वीवर तिला अग्नी ह्या नावाने ओळखलं जातं, तसेच ह्या भग्न गोलाकार मंदिरात लोकांनी यज्ञ करून पशुबळी सुद्धा दिले होते. देवता पुढे असंही म्हणाली की, त्याने जो आभासी जीव स्वप्नातून निर्माण केला आहे, त्यात ती तिच्या जादुई शक्तीने प्राण सुद्धा फुंकणार आहे. म्हणजे तो स्वतः व ती देवता ही दोघं वगळता बाकी सगळेच त्या आभासी जीवाला खराखुरा हाडामांसाचा जिवंत मानवच मानतील. देवतेने त्या अनोळखी जादुगाराला आदेशसुद्धा दिला की, त्याने आपल्या त्या आभासी जीवाकरिता धार्मिक अनुष्ठान करावं आणि त्याला पलीकडच्या दुसऱ्या भग्न मंदिरात सुद्धा घेऊन जावं, म्हणजे तिथल्या ईश्वरीय चमत्काराने तो आभासी मानव पूर्णत्वास प्राप्त होईल. त्या अनोळख्याच्या स्वप्नात जणू तो आभासी मानव जागृत झाला होता.

अनोळखी जादुगाराने आदेशाचं पालन केलं. त्याने जवळपास दोन वर्षांचा कालावधी आपल्या स्वप्नातील मानवाला ब्रह्मांडातील रहस्ये, अग्निदेवतेची उपासनापद्धती वगैरे समजावून सांगण्यात घालवली. अर्थातच आतल्या आत त्याला आता आपलं हे अपत्य आपल्यापासून वेगळं होणार आहे ह्याचं दुःखसुद्धा होऊ लागलं होतं. शेवटी ती त्याची निर्मिती होती. एक प्रकारे तो त्याचा मुलगाच होता. त्याला ज्ञानदान करण्याच्या बहाण्याने आता आपल्या स्वप्नांमध्ये तो जास्त जास्त वेळ राहू लागला होता. स्वप्नातच त्याने त्या आभासी मानवाचा डावा खांदा पुन्हा निर्माण केला, कारण की त्याला त्यात काही कमतरता जाणवली होती. बरेचदा आता त्याला असं वाटू लागे की, हे सगळं आधी सुद्धा घडून गेलं आहे आणि ह्यामुळे त्याला त्याचा त्रास होई, एरवी त्याचे दिवस आता चांगले चालले होते. जेव्हाकेव्हा तो आपले डोळे मिटून घेत असे, विचार करत असे-आता माझा मुलगा व मी सोबत सोबत राहू. कधी कधी तो असाही विचार करायचा की, ज्या मुलाला मी निर्माण केलं आहे, तो माझी वाट पाहतो आहे. मी त्याच्याजवळ गेलो नाही, तर त्याचं अस्तित्वच नाहीसं होऊन जाईल.

हळूहळू आपल्या आभासी पुत्राला त्यानं वास्तविकतेची सवय लावली. एकदा त्याला त्याने दूर पर्वताच्या शिखरावर झेंडा लावून ये, असं सांगितलं. दुसरे दिवशी त्यानं दुर्बिणीतून पाहिलं तर त्याला झेंडा फडकतांना दिसला. त्याने आपल्या त्या आभासी पुत्रावर अनेक प्रयोग केले. प्रत्येक वेळी पहिल्या पेक्षा ते प्रयोग जास्त जास्त साहसिक असत. काहीशा कडवटपणे त्यानं मनोमन हे स्वीकारलं होतं की, त्याचा आभासी पुत्र आता वास्तविक अर्थाने जन्म घेण्यासाठी न केवळ तयार झाला होता, तर आतूरसुद्धा होता. त्या रात्री त्यानं आपल्या त्या पुत्राचं पहिल्यांदाच चुंबन घेतलं व त्याला नदीकाठच्या त्या दलदलीच्या व दाट झाडीतल्या दुसऱ्या मंदिराकडे रवाना केलं. पण त्याच्या मुलानं स्वतःला आभासी समजावं अशी त्याची इच्छा नव्हती. त्याला वाटत होतं की, त्यानं स्वतःला इतर लोकांसारखंच वास्तवातलं मानावं. म्हणून मग त्यानं आपल्या पुत्राच्या विचारातील तो प्रशिक्षित होण्यापूर्वीच्या जुन्या सगळ्या आठवणी काढून टाकल्या.

आता तो अनोळखी जादुगार आपल्या आत जयाची आणि स्वस्थतेची भावना अनुभवू लागला होता, पण आता तो प्रचंड थकला होता. सकाळ संध्याकाळ त्या दगडी मूर्तीसमोर तो साष्टांग दंडवत घालून प्रार्थना करत होता. त्याला अपेक्षित असायचं की त्याचा तो पुत्रसुद्धा तिकडे पलीकडच्या मंदिरात अशीच कुण्या देवतेसमोर प्रार्थना करत असावा. आता तो रात्री पूर्वीप्रमाणे स्वप्नं पाहत नव्हता. कधी कधी स्वप्नं पडली तरीही ती सर्वसामान्य माणसाच्या स्वप्नांसारखीच असत. आता त्याला ब्रह्मांडाचा नाद आणि रूपही फिकं वाटू लागलं होतं. त्याचं सगळं लक्ष आपल्या त्या अनुपस्थित मुलाकडे लागून होतं, ज्याच्या आत्म्याचं सिंचन होत होतं. त्याच्या जीवनाचा उद्देश सफल झाला होता. आता त्याच्या मनात आनंद भरला होता.

त्या अनोळखी जादुगाराच्या कथेच्या काही वाचकांच्या मतानुसार काही वर्षांनी एका रात्री दोन नावाड्यांनी

त्याला गाढ झोपेतून उठवलं. अंधारात त्यांचे चेहेरे तर तो पाहू शकला नाही, पण ते त्याला उत्तरेकडे स्थित मंदिरात राहणाऱ्या त्या जादुगाराविषयी सांगत होते, जो स्वतः न जळता धगधगत्या ज्वाळांमधून चालत जात असे. अनोळखी जादुगाराला अचानक ईश्वराचं कथन आठवलं. त्याला आठवलं की, विश्वात उपस्थित सर्व जीवजंतु आणि तत्त्वांमध्ये केवळ अग्रीतत्त्वच असं होतं की, जे त्याच्या आभासी असण्याचं गुपित जाणत होतं. ह्या आठवणीने पहिले तर त्याला संतोष झाला, पण नंतर मात्र त्याला ती गोष्ट त्याला सलू लागली. त्याला भीती होती की, आपला तो पुत्र कधीतरी आपण काही वेगळे आहोत ह्यावर विचार करू शकतो. आणि मग मात्र त्याला आपण एक आभासी सावली आहोत हे कळू शकतं. आपण प्रत्यक्षातला एक मानव नसून, कुण्या व्यक्तीच्या स्वप्नाची निपज आहोत हे कळून येणं किती अपमानास्पद असेल, किती चक्रावून टाकणारं सत्य असेल. आपल्या आनंदी क्रीडेची निपज असलेल्या आपल्या मुलांबद्दल सुद्धा त्याच्या पित्याला किती कुतूहल असतं. त्यामुळे तो जादुगार आपल्या पुत्राच्या भवितव्याविषयी चिंतित असणं स्वाभाविक होतं, ज्याचं अंग प्रत्यंग त्यानं आपल्या विचारातून एक हजार एक गुप्त रात्रीतून घडवलं होतं.

त्याच्या मनन चिंतनाचा अंत एकाएकी अचानकपणे झाला. काही पूर्वसंकेत मात्र त्याला मिळत होते. एका प्रदीर्घ दुष्काळानंतर दूरच्या पर्वतावर एखाद्या पक्ष्यासारखा हलका आणि वेगाने विहरणारा ढगाचा तुकडा प्रकट झाला. मग दक्षिण दिशेच्या आकाशाचा रंग एखाद्या चित्याच्या ओठांसारखा गुलाबी झाला. नंतर चहूकडे असा काही दाट धूर दाटून आला की, जणू अंधारी रात्र खरवडून आणली असावी. शेवटी जंगलातून जनावरं भयभीत होऊन सैरावैरा पळू लागली. जे काही घडत होतं ते शेकडो वर्षांपूर्वी सुद्धा घडलं होतं. अग्रीदेवतेचं गोल उध्वस्त मंदिर पुन्हा एकवार धगधगत्या ज्वाळांमध्ये नष्ट झालं. पक्ष्यांविना झालेल्या एका पहाटे त्या अनोळखी जादुगाराने स्वतःला त्या गोल इमारतीत चहुबाजूंनी भीषण आगीच्या लपेट्यात सापडलेलं पाहिलं. एकवार त्याच्या मनात विचार आला की, नदीच्या पाण्यात उडी मारावी. पण मग त्याला उमगलं की, मृत्यू त्याच्या वार्धक्याला कवेत घ्यायला आला आहे, ज्यामुळे त्याच्या अथक परिश्रमातून आता तो मुक्त व्हावा. मग तो स्वतःहून चालत त्या धगधगत्या ज्वाळांमध्ये चालत गेला. पण ज्वाळांमध्ये जाऊनही त्याची त्वचा जळली नाही. ज्वाळा जणू त्याला आलिंगन देऊन त्याचं चुंबन घेत होत्या. त्याला त्या अजिबात दाहक अथवा उष्ण वाटत नव्हत्या.

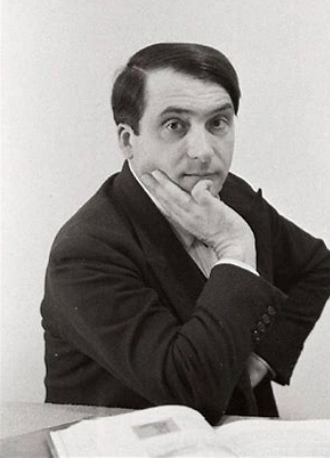
आणि मग दिलासा, अपमान आणि भयाच्या संमिश्र भावनांच्या हिंदोळ्यात तो अनोळखी जादुगार समजून चुकला की, त्याचं स्वतःचं अस्तित्वसुद्धा एक आभासी अस्तित्व होतं, कुण्या वास्तवातल्या व्यक्तीच्या स्वप्नांची तो निपज होता.

(रचना समय : सप्टेंबर २०१८, हिंदी अनुवाद: सुशांत सुप्रिय, मराठी रूपांतर : अनाम अनुवादक संघ)

पिऱे रेव्हडीं महेश्वर लव्हेकर

दक्षिण फ्रान्समधील नाबोन या गावी १८८९ साली पिऱे रेव्हडींचा जन्म झाला. अज्ञात पित्याची संतती अशी त्याची नोंद त्याच्या जन्माचे वेळी घेण्यात आली. पुढे त्याच्या पित्याने हे अपत्य आपलेच असल्याचे मान्य केले. त्याच्या पित्याचे द्राक्षांचे मळे होते. त्याचे बालपण या मळ्यांत गेले. तो १२ वर्षांचा असताना त्याच्या आईवडिलांचा घटस्फोट झाला. त्याचे आजोबा, वडिलांचे वडील, शिल्पकार होते. हा गुण त्याने जाणीवपूर्वक आत्मसात केला असावा हे त्याच्या कवितांतून स्पष्ट होते. सोळाव्या वर्षी त्याने शालेय शिक्षण सोडले आणि तो वडिलांसोबत राहू लागला. द्राक्षांच्या मळ्यात काम करणाऱ्या कामगारांनी १९०७ साली संप पुकारला, यातून दंगे झाले आणि त्याचा पिता दिवाळखोर झाला. १९१० साली, वयाच्या २१व्या वर्षी आपले गाव कायमचे सोडून तो पॅरिसला गेला. तिथे तो क्युबिस्ट चित्रकार पाब्लो पिकासो, जॉर्जेस ब्राक आणि युआन ग्रीस यांच्या संपर्कात आला. त्याच्याहून वयाने १३ वर्षे मोठा असलेल्या

मॅक्स जेकब याचेशी त्याची विशेष मैत्री जुळली. १९११ साली त्याच्या पित्याचा मृत्यू झाला. पुढील वर्षी फ्रेंच कवी अपोलोनेयरसोबत त्याची मैत्री झाली. या दोघांचेही मित्र असलेले चित्रकार यांच्याही संपर्कात तो असायचा. एका छापखान्यात त्याला प्रूफरीडरची नोकरी मिळाली. पुढील अनेक वर्षे हाच त्याच्या उत्पन्नाचा मुख्य स्रोत होता. १९१४ साली, विवाह झाल्यावर त्याने सैन्यात भरती होण्यासाठी नाव नोंदवले मात्र काही महिन्यातच त्याला सैन्यातून परत धाडण्यात आले. १९१५ साली त्याच्या कवितांचे पहिले पुस्तक प्रसिद्ध झाले. पुढील वर्षी त्याच्या कवितांची दोन पुस्तके प्रसिद्ध झाली. १९१७ साली त्याने नॉर्ड सड हे लघुअनियतकालिक सुरू केले. त्याचे १८ अंक निघाले. यात अपोलोनेयर, स्वतः रेव्हडीं, ट्रिस्टन झारा यांचे आणि भविष्यात सररियॅलिस्ट चळवळीत सहभागी होणारे साहित्यिक, कलावंत यांचे लिखाण प्रसिद्ध झाले. वयाच्या ३५ व्या वर्षी त्याला पहिला प्रतिष्ठेचा साहित्यपुरस्कार मिळाला. १९२४ साली कवितांच्या एका संकलनात त्याच्या कविता समाविष्ट करण्यात आल्या. त्यात त्याने लिहिले - कविता आणि वास्तव याविषयी अगदी प्राथमिक आकलन होण्यासाठी मला १५ वर्षे लागली.

दुसऱ्या महायुद्धात जर्मनीने फ्रान्सवर अतिक्रमण केले त्या कालावधीत त्याने त्याचे कुठलेही लिखाण प्रसिद्ध केले नाही. यावेळी त्याने करार केला होता - स्तब्धतेसोबत.

त्याचे नंतरचे लिखाण अधिकाधिक अल्पाक्षरी होत गेले. मानवी अस्तित्वाचा साधेपणा त्याला साध्या- सोप्या शब्दांतून व्यक्त करायचा होता.

रेव्हडींच्या कवितांना 'क्षणाची कविता' किंवा 'काही क्षणांची कविता' म्हणता येईल. 'जस्ट फॉर नाऊ' या कवितेत तो लिहितो -

फार सरळ आहे आयुष्य आणि अद्भुतही
निनादत असतो लख्ख सूर्याचा मधुर ध्वनी

आपल्या कवितांवर आपल्या आयुष्यातील घटनांचे, त्यांतील कुठल्याही तपशिलाचे अतिक्रमण होणार नाही आणि कवितांत अट्टाहासाने क्रमवार असे काही असणार नाही याविषयी त्याचा कटाक्ष असायचा. असे म्हणतात, की त्याने 'मला कधीही प्रसिद्धी ना मिळो' अशी ईश्वरापाशी प्रार्थना केली होती.

१९६० साली मृत्यू झाला तेव्हा त्याचा लौकिक त्याच्या पिढीचा एक महान कवी असाच होता मात्र त्याने अखेरपर्यंत सर्वांपासून दूर, जवळपास एकांतवासात राहणे पसंत केले.

१९२४ साली त्याने लिहिले -

जन्म... मृत्यू...
दरम्यान ना कुठल्या घटना आहेत
ना कुठल्या तारखा
दरम्यान काहीच नाहीये
किती अद्भुत आहे हे

ऑक्टाविओ पाझने त्याचे वर्णन 'छुप्या वाचकांचा छुपा कवी' असे केले होते.
जॉन ओ' हारा त्याच्याविषयी एका कवितेत लिहितो -

माझे हृदय आहे माझ्या
खिशात, पुस्तक - रेव्हर्ड्डीच्या कवितांचे

रेव्हर्ड्डीच्या कवितांचे तीन अनुवाद

(१)

नंतर

सारं काही अंधारलेल्या खोलीत व्यतीत केलेला काळ परतून येईल नंतर. मग मी घेऊन येईन एक छोटा दिवा आणि दिप्तीमान करेन तुला. नेमके होतील संभ्रमित हातवारे. अर्थ नव्हता अशा शब्दांना प्रदान करू शकेल मी अर्थ, आणि येईल मला हसू झोपलेल्या बालकाला बघून.

कदाचित असं असेल का हे की आपणच आहोत वयस्क होत चाललेले? पडतात काही तुकडे भग्नावशेषांचे. त्या तिथे पडलेले तुकडे मात्र परत कधीच उठून उभे नाही राहणार. काही खिडक्यात उजेड पसरतो. दरवाज्यासमोर उभा आहे एक भक्कम आणि मृदू माणूस ज्याला माहीत आहेत आपली बलंस्थानं आणि जो वाट बघतोय.

त्याला नाही ओळखता येणार त्याचा स्वतःचा चेहरा.

(२)

चैतन्यतत्त्वांचं निर्गमन

एवढी सारी पुस्तकं! पुस्तकांच्या जाडजूड भिंती असलेलं एक देऊळ. आणि आत, जिथून मी प्रवेश केला, कसा कोण जाणे, कळत नव्हतं कुठे आहे हे, मात्र तिथे माझा जीव गुदमरत होता. छातांवर राखाडी धुळीचा थर होता. आवाज कुठलाच नव्हता. आणि इथे सगळ्या महान संकल्पना निश्चेष्ट पडल्यायत, त्या झोपल्या असाव्या किंवा मृत झाल्या असाव्या. प्रचंड उष्मा आहे या दुःखाने भारलेल्या महालात, आणि विषण्णता!

नखांनी मी टक्के काढत गेलो आणि हळूहळू उजव्या हाताला असलेल्या भिंतीला छिद्र पाडलं. तिथे एक खिडकी होती आणि प्रखर सूर्याने डोळ्यासमोर अंधारी आणली तरी सूर्य नाही रोखू शकला मला बाहेर पाहण्यापासून.

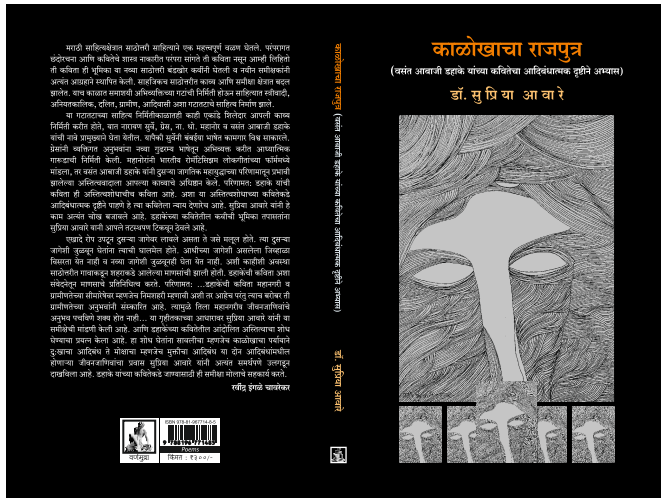
तिथे एक मार्ग होता मात्र आता तिथे महाल नव्हता. त्याच वाटेवर असलेल्या इतर भिंती आणि वेगळी धूळ याविषयी मला आधीच कळलं होतं.

(३)

वाटेवरचा खेळ

घोळक्याच्या मधोमध आहे कसरती करणारा एक छोटा मुलगा आणि वजन उचलणारा माणूस. निळं गोंदकाम असलेले त्याचे बाहू आवाहन करतायत आकाशाला त्याच्या बाहूतल्या निरुपयोगी बळाचं साक्षीदार व्हावं म्हणून.

छोटा मुलगा कसरत करतोय हलक्या पावलांनी, ज्या चेंडूवर तोल सावरून तो हे करतोय त्याहूनही अधिक हलक्या पावलांनी, अतिढगळ चड्डी घालून. खेळ संपल्यावर तो हॅट फिरवतो, त्यांत कोणी पैसे टाकत नाही. साऱ्यांना भय वाटतं हॅट नको तेवढी जड होईल याचं. किती कृश आहे तो.

पावले नंदिनी देशमुख

महाराजांच्या रथाला गर्दी वेढून होती. ती हटवण्यासाठी अनेक सुरक्षारक्षक प्रयत्नांची पराकाष्ठा करत होते. रथाला चोहोबाजूंनी रंगीत रेशमी कापडांचे आच्छादन लावलेले होते. त्यामुळे रथात कोण आहेत, हे कळून येत नव्हते. तथापी त्यात बसलेल्या व्यक्तीची चाहूल बाहेरून जाणवत होती. रथाच्या पुढे आणि मागे अनेक माणसे रथाला साथ केल्याप्रमाणे त्याच गतीने चालत येत होती. वेळोवेळी थांबत वाट पाहत होती. पण सोडून निघून जात नव्हती. समोरून येणाऱ्यालासुद्धा रथात बसलेली महनीय व्यक्ती पाहता येत नव्हती. रथावरचा ध्वज जणू ग्वाही दिल्यासारखा जोरजोरात फडकत होता.

आता हळूहळू गर्दी ओसरेल अशी चिन्हे दिसली. राजशिष्टाचाराचा भंग होऊ नये म्हणून आचारसंहिता ठरवून देण्यात आली होती. रथाच्या पायऱ्या सोडवून घेऊन विलग अशा रचण्यात आल्या. लवकरच त्यावर टोकदार, राजेशाही पादत्राणे घातलेली पावले पडतील आणि ती पायऱ्या उतरू लागतील असे वाटत होते. सर्वांच्या नजरा तिकडेच रोखलेल्या होत्या.

तेवढ्यात रथाचा घोडा खिंकाळला. त्याचे खूर थरथरले. तो बहुधा उत्तेजित झालासा होऊन पुन्हा क्षणार्धात शांतपणे उभा राहून वाट पाहू लागला. सगळा आसमंत आता उत्कंठेने रथाच्या दिशेने नजर ठरवून होता. रथाच्या छताला वरून बसवलेले आरसे तळपणाऱ्या उन्हामुळे चमकत होते. ऊन वाढत होते तसे आरसे प्रखरतेने केवळ आग ओकू लागले. त्यांची पारदर्शकता लोप पावली होती.

आता माणसे रथापासून थोडीशी दूर सरकत होती. घोड्याच्या शेंपटावरच्या माश्यांपासून बचाव म्हणून की काय माणसे आपले चेहरे झाकून घेत आणखी जरा लांब जाऊन उभी राहिली. तरी शेंपटी उगारल्यावर उघडी पडलेली घोड्याची लाज लांबूनही बघवत नव्हती.

ज्यासाठी एवढी गर्दी उसळली होती, ती व्यक्ती रथातच होती का याबद्दल शंका यावी इतकी शांतता एव्हाना रथात नांदत होती.

हळूहळू माणसे पांगली. रथापासून दूर जाऊन थांबू लागली. निवडक पायदळ मात्र त्यालगतच सज्ज उभे होते. जणू काही रथात बसलेली व्यक्ती गर्दीला भीत होती, त्यांच्या प्रजेलाच घाबरत होती. असाच वेळ जात होता.

रथात ताटकळत असलेल्या महाराजांना बाहेर येऊन पाय मोकळे करावेत, अशी इच्छा होत नसेल का ? तशी इच्छा झाली तरी ते त्यांच्या हाती नव्हते. ते स्वतःच बंदिवान असल्याप्रमाणे त्या जागी बसून राहिले होते. त्यांच्या आसपास रेंगाळणाऱ्या तथाकथित भक्त-अनुयायांना असे काही जाणवतही नसावे बहुधा... त्यांचा मेंदू नावाचा अवयव घासूनपुसून लख्ख, कोराकरकरीत वाटावासा झालेला असावा, असेच वाटत होते.

थोडे दूर उभे राहिलेल्या माणसांच्या मनांत मात्र काहीबाही येत असेल अशी त्यांची देहबोली दिसून येत होती. सुरक्षारक्षकांना म्हटले तर काम होते, नाहीतर नव्हतेही...खेटणारी गर्दी हळूहळू कमीच होत चालली होती. रथाचा घोडा एका जागी निश्चितच कंटाळला असावा. त्याला चौखूर उधळावेसे वाटत असेल. परंतु त्याच्या डोळ्यांवर

रंगीबेरंगी आणि आरशांनी सजवलेली झापडे लावलेली होती. तो उधळला असता तर चित्रपटात दाखवतात तसा कुठे तरी खोल दरीपाशी जाऊन, लगाम खेचला गेल्यावरच थांबला असता. तो काही टांग्याच्या घोड्याप्रमाणे रोज चाबूक खाऊन पळत राहणारा गुलाम नव्हता. वरातीसमोरच्या नाचणाऱ्या घोड्यासारखा उगीचच लाडे लाडे करून मन रिझवणारा नटवरही नव्हता. त्याच्यावर फार मोठी जबाबदारी होती. ती सांभाळून शांतपणे आपल्याच पावलांकडे पाहत उभे राहणे त्याचे काम होते.

महाराजांची पावले रथाच्या पायऱ्या आता उतरतील की नंतर अशी स्थिती निर्माण झाली. रक्षकांनी जागीच चुळबुळत पुन्हा सज्ज झाल्यासारखे दाखवले. भोवतालची जनता आता सावधपणे निरखू लागली. रथ एक हळुवार झटका बसून हलल्यासारखा झाला. त्याचा कापडी दरवाजा थरथरला. आता पावले दिसणार... सगळ्या नजरा एकटक तिकडेच रोखल्या गेल्या!

दरवाजाचे कापड वर उचलले गेले. एक साधारणशी किडकिडीत व्यक्ती हातांत बासनाप्रमाणे काहीतरी झाकलेले घेऊन खाली उतरण्याच्या पवित्र्यात वाकलेली होती. सुरक्षारक्षकाने त्या व्यक्तीच्या दंडाला एका हाताचा आधार देत तिच्या हातांतले बासन दुसऱ्या हाताने खुले करण्याचा प्रयत्न केला. ती व्यक्ती तेवढ्यात खाली उतरली आणि बासनाला पुन्हा उघड्या रथाच्या आसनावर ठेवून मोकळे करू लागली. अर्धवट खोललेले रेशमी कपड्याचे आच्छादन फक्त जवळपासच्या लोकांना दिसत होते. आत नक्की काय आहे, ही त्यांची जिज्ञासा तीव्र झालेली होती.

जाणून घेण्याची इच्छा जबरदस्त वाढली की ती पुरी होतेच. आवरण पूर्णपणे काढले गेले. आता त्या बासनात, चमकणाऱ्या पितळी पादुका दिसू लागल्या. निर्जीव, चैतन्यहीन पादुका. त्यांत प्राण नव्हता. सजीव पावलांची केवळ मूर्ती होती ती! त्या निश्चल, अचेतन पावलांना पाहण्यासाठी केवळ इतका मोठा जिवंत जनसागर रोरावत येऊन किनाऱ्यापाशी एकदम थबकल्याप्रमाणे निर्बंधित होऊ पाहत होता!!

गणेश कनाटे यांचे 'दीर्घ'

प्रा. डॉ. प्रभाकर बागले

गणेश कनाटे यांचा 'दीर्घ' नावाचा ग्रंथ नुकताच वाचण्यात आला. त्यात तीन लेख आहेत. १) 'नेमाडेप्रणिता देशीवादाची कालबाह्यता' २) 'दीर्घ कविता-स्वरूप आणि गुणलक्षण' ३) 'मराठी समीक्षेला जागतिक भान असणं म्हणजे नेमकं काय?' हे ते तीन लेख आणि सोबतच ख्यातनाम समीक्षक डॉक्टर सुधीर रसाळ यांचे अवलोकन आहे.

गणेश कनाटे यांनी आपल्या प्रास्ताविकात समीक्षा व्यवहाराविषयी जी वस्तुस्थिती मांडली ती चोखंदळ वाचकांना विचार करायला लावणारी आहे. ते म्हणतात 'कोण्या एकेकाळी मराठी समीक्षेच्या पुस्तकांना बऱ्यापैकी वाचक, म्हणजे पाचेकशे(!) तरी असावेत अशी शंका घ्यायला भरपूर जागा आहे. अलीकडे मात्र ही संख्या शंभर दोनशे तरी उरली आहे का नाही अशी खात्री वाटावी असे आजचे मराठी साहित्य समीक्षेचे वास्तव आहे. हे खरे असले तरी कनाटे हे समीक्षेला वाडूमयीन व्यवहारातील महत्त्वाची कृती आहे असं मानणारे

आहेत. आणि या धारणेतूनच हा ग्रंथ सिद्ध झालेला आहे हे जाणवतं.

कोणतीही विचारसरणी असो, वाद असो किंवा एखादे गृहीतक, ते वर्तमान सामाजिक आणि सांस्कृतिक संदर्भात समजून घेतले पाहिजे. कारण ते तत्कालीन परिस्थितीत निर्माण झालेले असतात आणि परिस्थितीनुरूप माणूस, त्याचे अनुभव, विचार आणि त्याची गृहीतके यांच्यात स्थित्यंतरे होत असतात. ही स्थित्यंतरे लक्षात घेऊन वादाची वा विचारसरणी यांची एक तर फेरमांडणी करावी लागते वा त्यांच्याकडे नव्याने पाहावं लागतं. आणि १९९० नंतरच्या तंत्रज्ञानाने जे बदल घडवून आणले आहेत त्यांच्या भविष्यातील परिणामांचा अंदाज घेणे कठीण झाले आहे.

साहित्य-समीक्षेचा व्यवहार जीवन-संबद्ध असल्यामुळे त्याच्या फेरमांडणीची गरज अपरिहार्य ठरणे स्वाभाविक आहे. या पार्श्वभूमीवर गणेश कनाटे यांच्या 'दीर्घ' मधील समीक्षेचा विचार व्हावा असं वाटतं. हे पुस्तक म्हणजे कनाटे आणि रसाळ सर यांच्यामधील एका अर्थाने संवादच आहे असे मी समजतो. आणि या संवादात सहभागी होण्याची संधी मला मिळाली याचा मला आनंद आहे. 'अवलोकना'पासून सुरुवात केली की आपसूक त्या दोघांमधील संवादाकडे जाता येईल असं मला वाटतं.

भालचंद्र नेमाडे यांच्या देशीवादावर कनाटे यांनी काही आक्षेप घेतले आहेत. रसाळ सरांनी चार महत्त्वाच्या आक्षेपांवर आपली निरीक्षणे नोंदविली आहेत. ते चौथ्या आक्षेपापासून सुरुवात करतात. कनाटेंचा आक्षेप असा की, नेमाडे देशीवादाला एका काल्पनिक आंतरराष्ट्रीयत्वाच्या विरोधात उभे करतात. आणि वैश्विकता व विशिष्टता या विरोधाभासांचे निराकरण अत्यंत ढोबळपणाने करतात. वैश्विकता अनुभवणे म्हणजे भिन्न ठिकाणाच्या देशी शैलींचा

भिन्नभिन्न स्थितींमध्ये आस्वाद घेणे होय. या पद्धतीने ते वैश्विकतेचा प्रश्न सोडवतात.

रसाळ सर या चौथ्या आक्षेपाच्या संदर्भात असं म्हणतात की, या देशात इंग्रजी भाषेला आणि इंग्रजी साहित्याला अतिरिक्त महत्त्व दिलं जातं. युरोप, अमेरिका या देशांशी व त्यांच्या संस्कृतीशी जोडून घेण्याचा आपण प्रयत्न करत आहोत. याला नेमाडे आंतरराष्ट्रीयत्व म्हणतात. वाङ्मयाबाबत रूपवाद, संरचनावाद, प्रतीकवाद, सौंदर्यशास्त्र हेच महत्त्वाचे मानले जातात. यावर प्रभुत्व मिळविण्याची आपली धडपड असते. हे सर्वच स्वीकारण्याला नेमाडे आंतरराष्ट्रीयत्व म्हणतात. यात आपल्या संस्कृतीचं अस्तित्त्वच नाकारलं जातं. आंतरराष्ट्रीय जाघिवा घेऊन लेखन केले जाते. हे सर्व अनैसर्गिक आहे म्हणून वाङ्मयात देशीवाद आणला पाहिजे, ही नेमाडेची भूमिका आहे. तेव्हा त्यांनी आंतरराष्ट्रीयत्व विरुद्ध देशीवाद अशी मांडणी केली आहे. ही मांडणी मला अर्थपूर्ण वाटते असे रसाळ सर म्हणतात.

या संदर्भात प्रस्तुत लेखकाला असं वाटतं की, कनाटे यांनी जाणीवपूर्वक नुसता आंतरराष्ट्रीयत्व हा शब्द वापरला नाही तर 'काल्पनिक आंतरराष्ट्रीयत्व' असं म्हटलं आहे. आणि तो नेमाडे यांच्या संदर्भात असल्यामुळे त्याला नेमाडेच्या स्वभावाच्या छटा असणं स्वाभाविक आहे. म्हणून कनाटे यांना नेमाडे यांचं आंतरराष्ट्रीयत्व काल्पनिक वाटतं. कनाट्यांच्या लेखी आंतरराष्ट्रीयत्वात राष्ट्रीयत्वातीत होण्याची प्रक्रिया निहित आहे. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानामुळे राष्ट्रांमधील अंतरं कमी होत आहेत. राजकीय आणि आर्थिक सहकार्याची देवाणघेवाण राष्ट्रांमध्ये सुरू आहे. या देवाणघेवाणीतून विविध देशांमधील सांस्कृतिक संवादित्व आकार घेत आहे. कारण संस्कृती ही कोणत्याही देशाची असो तिथं मानुषतालक्ष्यी मूल्यभाव असतो. देशीवादी मंडळींना आंतरराष्ट्रीयत्वात अशुभ लक्षणांच्या खुणा दिसत असतात. आपल्या राष्ट्राचं सांस्कृतिक विशिष्टत्व विसर्जित होईल की काय याची भीती त्यांना वाटते. पण तसं काही नसतं. निरोगी आंतरराष्ट्रीयत्वाला त्या त्या राष्ट्राच्या सांस्कृतिक विशिष्टतेविषयी आदर अभिप्रेत असतो. संस्कृतीविषयी आदर असतो म्हणजे भाषेविषयी असतो. कारण भाषा आणि संस्कृती मधलं सहअस्तित्त्व अतूट असतं. आणि भाषा ही संकरलक्ष्यी असते. सयाजीराव गायकवाड म्हणतात 'भाषेची जातच अशी आहे की, वाढत्या अंगाची असेल तोपर्यंतच ती निरोगी असते. परकीय रक्ताची मिसळ झाली तर अधिक जोमदार व्हावी अशी या वाढत्या भाषेची प्रकृती असते.' पुढे ते म्हणतात की, 'इंग्रजी भाषेइतकी संकरोत्पन्न भाषा तुम्हांला दुसरी आढळणार नाही. देशीवाद्यांना भाषेविषयीचं हे वास्तव माहीत असतं. या भाषेमुळे आपल्या आकलनाचं, वैचारिकतेचं क्षितिज रुंदावत गेलं हे नाकारता येणार नाही.

विविध भाषांच्या संपर्कात आल्याशिवाय आपली भाषा समृद्ध होणार नाही/नसते. मराठी भाषेनं संस्कृत, इंग्रजी, हिंदी, फारसी शब्द स्वीकारलेले आहेत. म्हणजे त्या त्या भाषेबरोबर वा शब्दांबरोबर येणारे सांस्कृतिक संवेदन स्वीकारलेले आहे हे ओघानेच येते. त्याचप्रमाणे आपण परसंस्कृतीच्या संपर्कात आलो तर थोडा फायदाच होईल, नुकसान होणार नाही असं वाटतं. याचा अर्थ आपण मातृभाषेकडे दुर्लक्ष करावं असं अजिबात नाही. आपण विचार मातृभाषेतच करत असतो, एखादी गोष्ट मातृभाषेतच भावत असते. कारण मातृभाषा ही अंगावरच्या दुधासारखी असते.

हे थोडं विस्तारानं सांगावं लागेल कारण नेमाडे यांच्या आंतरराष्ट्रीयत्वाच्या संकल्पनेतील यथार्थन धूसर असल्याचं जाणवतं. म्हणून कनाटे यांनी नेमाडे यांच्या आंतरराष्ट्रीयत्वाच्या संकल्पनेला काल्पनिक असे म्हटले आहे.

मातृभाषा समृद्ध होण्यासाठी तीमध्ये चांगलं साहित्य आणि चांगली समीक्षा आली पाहिजे असं कोणालाही वाटणं स्वाभाविक आहे. पण काही समीक्षक असे असतात की ज्यांनी कादंबरी व नाटक आदींमध्ये ललित लेखन केलेलं नसतं. त्यांना वाचलेल्या साहित्याची मीमांसा करावी असं वाटतं. आपल्याकडे 'नव-समीक्षा' पाश्चात्यांकडून आलेली आहे. मराठी समीक्षेवर नवसमीक्षेचा प्रभाव आहे. पण १९५० च्या नंतर पाश्चात्य आणि युरोपीय देशांत

समीक्षेवर विविध ज्ञानशाखांच्या अंगानं लेखन झालं. आपल्याकडील समीक्षकांना ते खुणावत होतं.

‘दीर्घ’ या ग्रंथातील ‘अवलोकन’ मध्ये डॉ. सुधीर रसाळ म्हणतात- ‘रूपवाद, संरचनावाद, प्रतीकवाद, सौंदर्यशास्त्र हेच महत्त्वाचे आणि यांवर प्रभुत्व मिळविण्याची आपली धडपड असते. हे सर्वच स्वीकारण्याला नेमाडे आंतरराष्ट्रीयत्व म्हणतात. यात आपल्या संस्कृतीचे अस्तित्त्वच नाकारले जाते.’ रसाळ सरांचे एका अर्थाने म्हणणे योग्यच आहे. परसाहित्य समीक्षेतील वर उल्लेख केलेले वाद आणि संकल्पना यांच्या अधीन होणे गैर आहे. पण या एका कारणामुळे संस्कृतीचे अस्तित्त्वच नाकारले जाईल का? मोगलांनी अनेक वर्षे राज्य केले, ब्रिटिशांनी दोनशे वर्षे राज्य केले, शिवाजी महाराजांनी निर्माण केलेल्या आत्मभानाचं अभिसरण समाजजीवनात निश्चितच झालं असणार. एकोणीसाव्या शतकातील राजाराम मोहन रॉय पासून महात्मा गांधीपर्यंतच्या दिग्गजांपर्यंत त्यांच्या उक्ती-कृतीतून हे आत्मभान आलेलं दिसतं. संस्कृती आणि आत्मभान यात एक जैव (ऑर्गॅनिक) नातं असतं. भाषा आणि माणसाच्या कल्पनाशील संज्ञांनी जी प्रतीकसृष्टी निर्माण केली ती आत्मभानाचं पोषण करणारी ठरली. म्हणून काही परकीय संज्ञांच्या, ज्ञानशाखांच्या अस्तित्त्वामुळे आपली संस्कृती धोक्यात यावी एवढी ती तकलुपी नाही. पण त्याचबरोबर हे वाद व संकल्पना सरळ सरळ नाकारणे योग्य होणार नाही, कारण त्या ज्या देशांच्या सांस्कृतिक माहोलमध्ये निर्माण झाल्या त्या संदर्भात त्यांचा विचार झाला पाहिजे. कारण विविध देशांचे जे सांस्कृतिक संदर्भ असतात त्यांच्यामध्ये एक सामान्य घटक असतो. तो घटक माणसाच्या मूलगामी प्रेरणेशी नातं सांगत असतो. या प्रेरणेच्या आधारे आपल्याला परकीय समीक्षा-संज्ञा आणि ज्ञानशाखांचा अभ्यास करता येऊ शकतो.

कनाटे यांचा दुसरा एक मुद्दा असा आहे की नेमाडे यांच्या देशीवादात प्रमाणकांचा अभाव. हा देशीवादातील कच्चा दुवा. याबाबत रसाळ सरांनी दुजोरा दिला, पण नंतर त्यांनी त्या मुद्द्याचा जो विस्तार केला तो जाणकारांनी सतत लक्षात ठेवण्यासारखा आहे. ते म्हणतात- ‘खरे म्हणजे नेमाडेना ठरवूनही देशी प्रमाणके सांगता आली नसती. कारण जोपर्यंत देशी साहित्याची परंपरा निर्माण होत नाही आणि निर्माण झालेल्या परंपरेची चिकित्सा करून देशी प्रमाणके निश्चित केली जात नाहीत तोपर्यंत ती सांगताच येणार नाहीत.’

रसाळ सरांनी ब्रिटिश सत्तेचा अंमल सुरू झाल्यावर भारतीय समाजावर जो परिणाम झाला त्याची निरीक्षणे नोंदविली आहेत. त्यांच्या मते तत्कालीन लेखकांनी इंग्रजी वाङ्मय प्रमाण मानलं, लौकिक जीवनवास्तवच त्यांना महत्त्वाचं वाटलं, वाङ्मयाच्या मूल्यमापनासाठी इंग्रजी समीक्षेतील प्रमाणके वापरली, इतकंच नव्हे तर परसंस्कृतीच्या जाणवा घेऊन मराठी वाङ्मयव्यवहार केला. अंशतः रसाळ सरांचं हे म्हणणं बरोबर आहे. कारण त्यांना मनापासून वाटतं की मराठी वाङ्मयव्यवहार करणाऱ्यांनी पाश्चात्य संस्कृतीच्या आधीन जाऊ नये.

पण त्याचबरोबर हे ही लक्षात घ्यावं लागतं की ज्या देशाच्या सत्तेखाली आपण आपलं जीवन जगत असतो ते आपल्याला स्वीकारावं लागतं. ब्रिटिशांनी समाजजीवनात रुजविलेल्या शैक्षणिक धोरणात त्यांचे हितसंबंध गुंतलेले होतेच. पण त्यांनी निर्माण केलेला शिस्तबद्ध शासनव्यवहार, त्यांच्यामधील विचारवंतांनी प्राच्यविद्यांचे केलेले संशोधनीय कार्य, त्यांची शास्त्रशुद्धपणे जीवनाचं आकलन करणारी रीत तत्कालीन महाराष्ट्रातील उच्च शिक्षण घेणाऱ्या तरुणांना प्रभावित करत होती. रानडे, विद्यासागर, स्वामी दयानंद, ज्योतिराव फुले, जांभेकर, दादोबा, लोकहितवादी, टिळक, आगरकर, आदी विचारवंतांची विवेचनाची रीत शोधक स्वरूपाची होती. या गोष्टीचं थोडं श्रेय ब्रिटिशांना द्यायला हरकत नाही. या बिनीच्या विचारवंतांचा दृष्टिक्षेप दोन गोष्टींवर होता. एक स्वातंत्र्य आणि दुसरा सामाजिक सुधारणा. त्यांची संबंध मानसिकता या दोन गोष्टींनी व्यापलेली होती. आणि ते स्वाभाविक होतं. ही मंडळी इतिहास, तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र, राज्यशास्त्र, अर्थशास्त्र, धर्म आदी शास्त्रांतील मर्मदृष्टी वेचून भारतीय परंपरेच्या संदर्भात विचार करणारी होती. विसाव्या शतकापासून आजतागायत जी वैज्ञानिक प्रगती भारतात झालेली दिसते त्यात या पूर्वसुरींच्या आणि अन्य राज्यांतील विचारवंतांचा वाटा दृष्टीआड करता येणार नाही. आणि यातील

नव्वद टक्के विद्वानांनी विविध ज्ञानशाखांतील इंग्रजीतील अभिजात ग्रंथांचे वाचन केलेले असणार, कारण आपल्या भाषांमध्ये ते ग्रंथ उपलब्धच नव्हते. त्यामुळे ब्रिटिश जीवनशैली आणि संस्कृती यांचा बरा-वाईट संस्कार होण्याशिवाय गत्यंतर नव्हतं. आणि जे राज्य करतात ते सत्तेच्या जोरावर समाजात जे अशिक्षित आणि अर्धशिक्षित असतात त्यांना मूकपणे सत्तेचा स्वीकार करायला लावतच असतात.

ही अपरिहार्यता देशीवाद्यांनी लक्षात घेतली पाहिजे असं वाटतं. आजच्या बदललेल्या परिस्थितीमध्ये आपल्याला तीन संकल्पनांच्या अंगानं विचार करावा लागेल असं दिसतं. १) देशीवाद २) इहवादी पुरोगामित्व आणि ३) आंतरराष्ट्रीयत्व. या तिन्ही संकल्पना परस्पर विरोधी दिसल्या तरी त्यांच्यामध्ये अनेक संवादी स्वर आहेत. देशीवाद्यांनी एक जुनी खिडकी उघडली पाहिजे. नेमाडे यांनी आपल्या देशीवादाचं सातत्य चर्चामधून टिकवलं. तब्बल चाळीस वर्षे. म्हणून कनाटे यांनी देशीवादाचा अनेक अंगांनी विचार केला. नेटिव्हिजमच्या अंगानं, आंतरराष्ट्रीयत्वाच्या अंगानं, समीक्षेतील विविध स्कूलसच्या अंगानं, मिथकाच्या अंगानं, जातिश्रेणीच्या उभ्या-आडव्या अंगानं, नेमाडेंच्या पिंडप्रकृतीच्या अंगानं विचार केला आहे. Literary creation is essentially autobiographical असं म्हटलं जातं. लेखकाच्या संज्ञेचा तो आविष्कार आहे. कनाटे यांना नेमाडे यांची संज्ञा मोठ्या गर्वानं जातिव्यवस्थेवर विश्वास ठेवणारी आहे हे जाणवलं. आणि त्यांनी हे साधार नमूद केलेलं आहे. कनाटे यांना वॉईट वाटतं ते या गोष्टीचं की, जातिअंताच्या सर्व चळवळी नेमाडेंच्या विधानामुळं कस्पटाप्रमाणं मोडीत ढकलल्या जातात.

स्त्री-पुरुष समानता आणि सहजीवन या महत्त्वाच्या विषयावर नेमाडे यांनी जी मुक्ताफळं उधळली ती कनाटे यांना आणि कोणत्याही वाचकाला अस्वस्थ करणारी आहेत. कारण नेमाडेंनी स्त्री-पुरुष समानतेच्या विचाराला त्यांच्या सहजीवनाला केवळ गर्भाशयाशी निगडित केलं आहे. स्त्रीतत्त्व (Anima) आणि पुरुषतत्त्व (Animus) हे सनातन तत्त्व आहे. त्यांच्याविषयीचा आदरभाव तेवढाच सनातन आहे. स्त्रीतत्त्वाला नेमाडे बायोलॉजिकल ट्रॅप असं संबोधतात. तेव्हा त्यांच्या अनिमसमध्ये काही inbuilt defect आहे की, काय असा संशय येतो. म्हणून कनाटे यांना नेमाडे यांचं आजवरच चिंतन प्रश्नांकित होण्याच्या प्रक्रियेतलं आहे असं जाणवतं.

समीक्षकानं संहितेच्या अंगानं विचार करायचा असतो हे तात्त्विक दृष्टीनं म्हणणं योग्य आहे. पण कनाटे यांना नेमाडे यांच्या देशीवादावरच्या लेखनात अनेक विसंगती दिसल्या. त्यांचा आढावा घेण्यासाठी त्यांनी खूप वाचन केल्याचं दिसतं. त्यांची निरीक्षणं निःसंदर्भ कधीच नसतात. सोवळं नेसणाऱ्या देशीवादाच्या अभ्यासकाला हे विवेचन पटणार नाही. पण साहित्य समीक्षा व्यवहाराला समीक्षेतर संदर्भ असतात हे विसरून चालणार नाही. कारण साहित्य-समीक्षेचा व्यवहार हा जीवनलक्ष्यी असतो. वाचकाला अभिरुचिसंपन्न करण्याची क्षमता त्या व्यवहारात असते. पण ख्यातनाम लेखक-समीक्षक नेमाडे जेव्हा सरोजिनी बाबर, ग. दि. माडगूळकर, पाडगावकर, आरती प्रभू, वा. ल. कुलकर्णी, दिलीप चित्रे, मे. पुं. रेगे, नरहर कुरुंदकर, रा. भा. पाटणकर, प्रभाकर पाध्ये, तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी आदी लेखकांची पायरी सोडून टिंगल करतात तेव्हा मराठी साहित्याच्या वाचकाला काय वाटेल याचा जराही विचार नेमाडेंनी करू नये याचं वॉईट वाटतं. प्रत्येक व्यक्तीला कमी लेखणं हा त्या व्यक्तीच्या प्रज्ञा-प्रतिभेचा अपमान नाही का ?

नेमाडे असं काहीतरी लिहून जातात आणि आक्षेप ओढवून घेतात आणि वाचकाला, समीक्षकाला बिड्डी ठेवतात; लिहितं ठेवतात. चमकदार विधानं करून आपल्या अस्तित्वाचं सातत्य टिकवतात. असो. दुसरा एक आक्षेप कनाटे यांचा आहे. नेमाडेंचं प्रतिपादन असं की 'वैश्विकता ही देशीपणाच्या विरोधी संकल्पना नाही. सर्व कलांना मिळणारा वैश्विक प्रतिसाद हा मानवजातीच्या मूलभूत देशीपणाची साक्ष समजला जातो.' नेमाडेंचं हे एक स्लीपिंग स्टेटमेंट आहे असं जाणवतं. सर्व कला म्हणजे कोणत्या कला? सर्व कलांना सर्व माणसं वैश्विक प्रतिसाद

देऊ शकतात का? अनेक कला आहेत. 'अ'ला दोन कला सर्वाधिक आवडतात. त्याला त्या अभिजात वाटतात. 'ब'चं मत वेगळं असू शकतं पण कलेचं अभिजातत्व केवळ वैयक्तिक आवडीनिवडीवर अवलंबून नसतं. त्याचे काही निकष नसतात. कलांना इतिहास असतो आणि त्या इतिहासातून जात असतात. त्या स्थित्यंतरलक्ष्यी असतात. कारण प्रत्येक दशकातील कलावंत आपला परिप्रेक्ष्य, आपली एक धारणा घेऊन येत असतो. कलेच्या सादरीकरणात वा निर्मितप्रक्रियेत त्याला काही नवं गवसतं आणि आपली धारणा उत्क्रांत होते आहे याची त्याला सुखद जाणीव होते. ही जाणीव अभिजातत्व या संकल्पनेचं पोषण करणारी असते. ह्या संकल्पना पिढ्यापिढ्यांतून वर्तमानात प्रवेशत असतात. समकालीन कलावंत आपल्या कालखंडाच्या युगधर्माच्या जाणिवा स्वीकारत असतात. आणि त्या जाणिवांच्या प्रकाशात स्वतःचा भवताल समजून घेत असतात. आपला भवताल, आपलं वास्तव विज्ञान-तंत्रज्ञानानं, विविध विचारसरणीनं आणि मनात ठाण मांडून बसलेल्या गृहीतकांनी घुसळून काढलेलं आहे. अनेक गृहीतकांना धक्के बसताहेत. लेखक, कलावंत, समीक्षक अधिक संवेदनशील असल्यामुळे त्यांना हे धक्के अधिक तीव्रतेनं जाणवतात. आजच्या सांस्कृतिक क्षेत्रातलं आदानप्रदान गतिमान झालेलं आहे. मला जर कुमार गंधर्वाचं वा श्रेया घोषालचं गायन आवडत असेल तर मी मोबाईलवर Billie Eilish यांचं गाणंही पाहू शकतो, ऐकू शकतो. त्यांच्या गायनाचा आस्वाद घेत असताना स्मृतिबद्ध झालेल्या कुमार गंधर्वांच्या आस्वादाची आठवण होणं स्वाभाविक आहे. या दोन आस्वादांच्या आदानप्रदानाची प्रक्रिया मनात कळत-नकळत सुरू असते. या दोन प्रक्रियांत दोघांच्याही परंपरांचं प्रतिबिंब असतं. आणि त्यांच्या सादरीकरणाच्या प्रक्रियेत जो नवनिर्मितीचा क्षण त्यांच्या प्रत्ययाला येतो तो कालातीत असा असतो आणि आस्वादकही त्या क्षणाचीच वाट पाहत असतात. तो स्वर-सुरांचा संकर असतो. पण या प्रक्रियेत कलावंत आणि आस्वादक यांच्यामध्ये एक नवं नातं अस्तित्वात येत असतं. आणि देशीवादाला तर संकराचं वावडं असतं.

अजून एका कलेचं उदाहरण घेता येईल. चित्रकलेतही काळानुरूप स्थित्यंतरं झालेली दिसतात. एक काळ राजा रवी वर्माना गाजवला. नंतर अमूर्त चित्रकलेनं गाजवला. अमूर्त चित्रकला काही वर्षं वादग्रस्त म्हणून संबोधली गेली. हा मानवी स्वभावाचा धर्मच असावा असं वाटतं. नावीन्याचा स्वीकार करणं या स्वभावाला जड जातं. पण कलावंताची कला मात्र समजण्यासाठी, वाचक/श्रोता/प्रेक्षकासाठी असते. अमूर्त कला ही कलावंत, समाज आणि माणूस यांच्या नात्याची नवी मांडणी करणारी होती. तीत ठरावीक वा स्थिर अर्थाला महत्त्व नाही. ती प्रतीकाशी नातं सांगणारी आहे, अर्थाचं सूचन करणारी आहे. कलावंताच्या दृष्टीचं विशिष्टत्व तीत असतं, आस्वादकाला तिच्या आकलनासाठी पूर्व तयारीची गरज असते. कारण ती ज्या काळात अस्तित्वात आली त्या काळाच्या सांस्कृतिक आणि सामाजिक वास्तवात आस्वादकाला स्वतः त्यात ठेवून ते समजून घ्यावं लागतं. आणि त्याचबरोबर अमूर्तता या संकल्पनेला जागतिक संदर्भाच्या अंगाने विचार करावा लागतो कारण दोन महायुद्धांत जो मानवी संहार झाला त्यानं जगाचे डोळे उघडले. आणि माणूस हाच समग्र अस्तित्वाच्या केंद्रस्थानी असला पाहिजे असं वाटू लागलं. याचा अर्थ आजच्या घडीला आपल्याला व्यापक जागतिक संदर्भात कला, साहित्य, समीक्षा आदी आजच्या जीवनसंबद्ध वास्तवाचा विचार करावा लागेल असं दिसतं. यात देशीवादाचं-देशीयतेचं नव्हे, स्वत्व टिकेल का? या प्रश्नचिन्हाबरोबरच राहावं लागेल असं दिसतं. मग या कलेला वैश्विक प्रतिसाद कसा मिळेल. नेमाडे यांच्या वैश्विकतेविषयीचं विधान अत्यंत पसरट आहे. म्हणून प्रस्तुत लेखकाला दोन कलांविषयी अगदी थोडक्यात दोन मुद्दे मांडावे लागले. उद्देश हा की विषय कोणताही असो त्या विषयाचा विचार जागतिक संदर्भात करणे अपरिहार्य झालं आहे.

आता आपल्याला कनाटे यांनी मांडलेल्या वैश्विकतेच्या मुद्द्याकडे जाता येईल. कनाटे यांचा वैश्विकतेविषयीचा विचार, नेमाडेच्या विचारापेक्षा, अधिक सुसंगत वाटतो. कारण वैश्विकतेच्या संकल्पनेला एक स्थलकालातीत असं

परिमाण असतं. आणि ते रूपकाच्या भाषेतून सूचित होत असतं. ते म्हणतात, 'साहित्याची महात्मता वा वैश्विकता नेहमीच बीजरूपाने त्या साहित्यकृतीत दडलेली असते. परंतु जोपर्यंत त्या बीजावरचे संस्कृती, परंपरा, भाषाशैली इत्यादी घटकांचे कठीण असे कवच गळून पडत नाही तोवर त्या बीजामध्ये लपलेली वैश्विकतेच्या वृक्षाची संभावना आकारासही येत नाही. आणि तिचे संप्रेषणाही होत नाही. म्हणजे एखादी साहित्यकृती श्रेष्ठत्वास प्राप्त ठरते किंवा वैश्विक होते ती त्या साहित्यकृतीतील केवळ देशीयतेच्या घटकामुळे नव्हे तर त्या साहित्यकृतीतील मूलभूत मानवी प्रेरणांच्या अभिव्यक्त होण्याने व त्या अभिव्यक्तीचे वाचकांच्या मनातीलही मूलभूत प्रेरणांना स्पर्श करण्याच्या व त्याच्या अनुभवाला त्या मूलभूत मानवी प्रेरणांशी जोडून घेण्याच्या अंगभूत क्षमतेमुळे.

हे एकदा समजून घेतले की कुठल्याही भाषेतील श्रेष्ठ साहित्यकृतीतील सांस्कृतिक, पारंपरिक व भाषिक विष्टितांचे महत्त्वही अधोरेखित होते. आणि त्या साहित्यकृतीतील तिच्या वैश्विक होण्याच्या प्रक्रियेतील मूलभूत मानवी प्रेरणांच्या घटकांना समजून घेता येते. हे समजून घेण्यासाठी देशीवादाची चौकट अपुरी पडते...

कनाटे यांनी संस्कृती, परंपरा, भाषाशैली या घटकांना 'कवच' असं संबोधलं आहे. त्या दृष्टीनं ते बरोबर वाटतं. कारण श्रेष्ठ साहित्यकृतीत लेखकाचं समकालीन जीवनविषयक, आणि त्याच्या पूर्वसुरींच्या साहित्यकृतीत प्रतिबिंबित झालेल्या कालखंडांतील जीवनविषयक आकलन त्याच्या चिंतनाचा विषय असतो. त्या चिंतनाला कल्पनाशील प्रतिभेचा स्पर्श होतो. ही चिंतनशील प्रतिभा भविष्यलक्ष्यी असते. ही चिंतनशील भविष्यलक्ष्यी प्रतिभा बीजरूपात साहित्यकृतीत असते. म्हणजे ते एक त्या लेखकाचं व्हिजन असतं. आणि ते द्रष्टेपण आशयसूत्र, कथानक भाषा, पात्र, निवेदक आदी घटकांमधून, सांस्कृतिक संदर्भामधून प्रवाहित होत असतं. हे सर्व घटक त्या साहित्यकृतीत एकत्र काम करत असतात. वाचक/समीक्षक जेव्हा श्रेष्ठ साहित्यकृती वाचतो तेव्हा त्याच्या लक्षात येतं की, विविध कालखंडातील समाजजीवन धिम्या गतीने पुढे सरकत आहे. ते परंपरांशी निगडित आहे. त्याच त्या सांस्कृतिक संकेतांचं पालन करत आहे. वर्षानुवर्ष संकेतांचं पालन करताना त्याचं रूपांतर कवचात होत असतं हे लक्षातही येत नाही. आणि चोखंदळ समीक्षकाच्या नजरेतून ते सुटत नसतं हेही खरं आहे. त्याची विश्लेषक दृष्टी एका बाजूला साहित्यकृतीतील घटकांना स्वतंत्रपणे ती समजून घेताना दिसते तर दुसऱ्या बाजूला त्या घटकांच्या संश्लेषक प्रक्रियेत त्याची दृष्टी त्या बीजातील वृक्षाला कल्पकतेनं पाहत असते. समीक्षकाच्या जाणिवेत या दोन दृष्टी कार्यरत असतात. म्हणून तो आधी संस्कृती, परंपरा, भाषाशैली आदी घटक चैतन्यशून्य का होतात ते अधोरेखित करत असतो. आणि साहित्यकृतीचा आस्वाद विकसनशील राहावा असं त्या समीक्षकाला वाटत असतं. वाचकांना साहित्यकृतीच्या अंतरंगात शिरावं असंही त्याला वाटत असतं. त्यासाठी वाचकांना संस्कृती, परंपरा, भाषाशैलीबाबत जी त्याची गृहितकं आहेत त्याकडे सजगपणानं पाहणं गरजेचं आहे. कारण खुल्या मनानं त्यांच्याकडे पाहण्यात दुहेरी फायदा असतो. त्याच्या मनाचं क्षितिज रुंदावत असते आणि त्या बीजातील क्षमतांचा अंदाज त्याला घेता येतो. आणि त्याचबरोबर त्याच्या नकार देण्याच्या अंगभूत सवयीला (instinctive resistance) लगाम बसतो. आणि मन स्वीकारशील होत जातं. म्हणून समीक्षक हा वाचकाच्या आत असलेल्या साहित्यविषयक पूर्वग्रहांना, गृहीतकर्माना जाणीवपूर्वक अधोरेखित करत असतो. आणि श्रेष्ठ साहित्यकृतीत अभिव्यक्त झालेल्या मूलभूत मानवी प्रेरणांच्या मौलिकतेच्या अभिव्यक्तीचं खरं साफल्य वाचकांच्या मनातील मूलभूत मानवी प्रेरणांचं भान निर्माण करण्यात असतं. पण त्यासाठी वाचकही साहित्यिक व सांस्कृतिक संकेतांनी संस्कारित झालेला असला पाहिजे हे ओघानंच येतं. कनाटे यांचं हे विवेचन 'बीजामध्ये लपलेल्या वैश्विकतेच्या वृक्षाच्या अंगानं जाणारं असल्यामुळे ते विवेचन प्रवाही असल्यामुळे वाचक कनाटे यांच्या अभिव्यक्तीच्या-शब्दरूपाशी गुंतून जातो. आणि या विवेचनाला निमित्त असलेला देशीवाद शून्याच्या दिशेनं जणू प्रवासाला निघाला आहे असं जाणवत राहतं. मा. कनाटे देशीवादाच्या विचारव्यूहाकडे नव्यानं पाहताना दिसतात मराठी साहित्य-समीक्षेला असलेले सामाजिक आणि

सांस्कृतिक संदर्भ, या संदर्भामध्ये १९६० नंतरच्या कालखंडानं घडवून आणलेली स्थित्यंतरं लक्षात घेतात. आणि या स्थित्यंतराचा स्रोत पाश्चात्य सांस्कृतिक आणि विचारनिष्ठ परंपरेत असल्यामुळं कनाटे त्या अंगानंही विचार करताना दिसतात. कारण पाश्चात्य विचारसरणीचं एक वैशिष्ट्य असं की ती लवचिक आणि परिवर्तनशील असते. त्यांच्या वाचनात आलेल्या लेखकांची राल्फ लिटन, फ्रॉइड, युंग, न्युमन, हाबरमास, बार्थ, बाख्तिन, देरिदा ही नावं त्यांचा व्यासंग सूचित करणारी आहेत. आणि त्याचबरोबर मराठी साहित्य-समीक्षेतील रा. भा. पाटणकर, सुधीर रसाळ, सु. श्री. पांढरीपांडे, म. सु. पाटील, हरिश्चंद्र थोरात आदी नामवंत समीक्षकांच्या लेखनाचे त्यांनी सूक्ष्मवाचन केलेले आहे. हे आवर्जून नमूद करण्याचं कारण समीक्षेचा व्यवहार सुसंगत वैचारिकतेचं सातत्य मागत असतो. आकसमुक्त दृष्टी मागत असलेल्या काही गोष्टी कनाटे यांच्या 'दीर्घ'मधील लेखनात दिसतात. देशीवादी विचारव्यूहाच्या संदर्भात स्वतंत्रपणे विचार करताना काही अभिजात समीक्षकांची साक्ष काढावी लागते. आणि त्याच्या समीक्षात्म विचाराच्या उजेडात तो स्वतःच्या विचाराची वेव्हलेंथ तपासून घेत असतो.

उदा. कनाटे यांनी सु. श्री. पांढरीपांडे यांची जी साक्ष काढली तीमधील पहिलंच वाक्य असं : 'वाङ्मयीन महात्मतेचा विचार करताना एका विरोधाभासाची अपरिहार्यपणे दखल घ्यावी लागते. तो विरोधाभास म्हणजे भिन्न काळ, भिन्न परिस्थिती, भिन्न धार्मिक, सांस्कृतिक परंपरा आणि भिन्न जीवनदृष्टी या घटकांमुळे यांना मर्यादा पडत नाहीत.... उलट या साऱ्यांचे कारण हे श्रेष्ठ साहित्य एका पातळीवर सांस्कृतिक, सामाजिक, वांशिक अशा सर्व मर्यादांना उत्तीर्ण करत असते... आणि श्रेष्ठ ठरण्याच्या प्रक्रियेत हे वाङ्मय आपली विशिष्टता आणि अनन्यता मात्र गमावत नाही...

हे विवेचन इतकं तर्कशुद्ध, प्रगल्भ आणि इतकं अंगभूतपणे स्वीकारशील आहे की कोणताही पूर्वग्रह तिथं फिरकू शकत नाही. कनाटे यांनी हा संस्कार स्वीकारल्याचं 'दीर्घ'मधून जाणवतं. म्हणून जागतिकीकरणातील सकारात्मक आशय आंतरराष्ट्रीयत्व, वैश्विकता या संकल्पनांमध्ये अभिप्रेत असलेलं विस्तारशील क्षितिज त्यांना सतत खुणावत असेल असं वाचकाला जाणवत राहातं. अशा व्यापक अवकाशात विचार करण्याची सवय लागली की, देशीवादी विचारव्यूहावरचा विचार म्हणजे गल्लीबोळात फिरकण्यासारखं आहे असं वाटणं स्वाभाविक आहे. असं जर असेल तर 'दीर्घ'मधील देशीवादावरील लेख दीर्घ का व्हावा? साहित्यकृतीतील मूलभूत मानवी प्रेरणांना कनाटे यांनी होकार भरला आहे. अभिजात कलावंतानं कलाकृतीला दिलेला प्रातिभ प्रतिसाद कनाटेना मौलिक वाटत आलेला आहे. ते एखाद्या अभिजात कलाकृतीला कसं भावतात ते लक्षात घेण्यासारखं आहे. आणि त्या भावण्यातली रीत शब्दरूप कशी घेत जाते आणि वाचकापर्यंत कशी पोचते ते पाहण्यासारखं आहे. आणि मुख्य म्हणजे देशीपणाचा गाभा कुठं असतो, तो कसा असतो याचं सूचन कनाटेच्या भावण्याच्या रीतीतून सूचित होत राहतं.

दस्तएवस्की यांची 'इडियट' नावाची कादंबरी जगभर गाजली. कनाटे म्हणतात, '...प्रिन्स मिश्किन त्या कादंबरीचा नायक. हे पात्र स्पर्शून जाणारे आहे. याचं काय कारण असावं? या पात्राच्या मानसिकतेत द्वंद्वशील अशी दोन वैशिष्ट्ये प्रत्ययाला येतात. पहिलं त्याच्या वागण्या-बोलण्या-जगण्यातून अनिवार्यपणे प्रक्षेपित होणारा मूल्यभाव. त्याचा हा मूल्यभाव त्याच्या चांगुलपणाचा गाभा आहे. हे एक वैशिष्ट्य. त्याचा हा चांगुलपणा त्याच्या तत्कालीन समाजात मात्र वेडसर मानला जातो. म्हणजे त्याचे वागणे, बोलणे, जगणे हे त्या रशियन समाजाने आधीच स्वीकारलेल्या लिखित, अलिखित, नैतिक चौकटीमध्ये बसणारे नाही. म्हणजेच मिश्किनचे मिसफिट असणे हे त्याचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. या दोन्ही वैशिष्ट्यांचा समग्रपणे विचार केला तर असे म्हणता येते की, हा दोन व्यक्तिसमष्टी मूल्यव्यवस्थेमधला संघर्ष आहे. या दोन मूल्यव्यवस्थांपैकी रशियन समाजाने स्वीकारलेली, वापरात आणलेली संकेतनिष्ठ मूल्यव्यवस्था ही एका अर्थाने देशीव्यवस्था आहे. परंतु मिश्किनची अंगभूत असलेली वा त्याच्या जगण्यात उतरलेली जी मूल्यव्यवस्था आहे ती वैश्विक किंवा मानवी जीवनाची मूलभूत व्यवस्था आहे. म्हणून तर

जगातल्या विविध भाषांमधून आणि संस्कृतीतून आलेल्या रसिकांना भावते ती मिश्रिकनची कारण ती मानवी जीवनाच्या मूलभूत प्रेरणांमधून आकारित झालेली असते. कारण अशा प्रेरणांमध्ये पात्राचं विद्रोही संवेदन असतं; त्या विद्रोही संवेदनेला कोणत्याच गृहीतकाची (assumption) लागण झालेली नसते. खरं देशीपण हे त्या पात्राच्या विद्रोही संवेदनेशी निगडित असतं.'

यापूर्वी म्हटलं आहे की, कनाटे यांनी नेमाडेंच्या देशीवादाकडे विविध अंगानी आणि तपशिलात जाऊन विवेचन केलं आहे. यापूर्वीच्या समीक्षकांनी देशीवादाची चर्चा साहित्य आणि समीक्षेची सीमित केलेली दिसते. कनाटे यांनी या संकल्पनेला व्यापक अशा जागतिक साहित्य-समीक्षेच्या संदर्भात ठेवून तिचे विवेचन केलेले आहे. जाणकारांनी ते मुळात वाचण्यासारखं आहे. साहित्य-समीक्षेत अंतिम असा शब्द नसतो. वाचकाची सर्जक संज्ञा साहित्यव्यवहारात अत्यंत महत्त्वाची असते. तिचं भाष्यरूप आकलन साहित्यव्यवहाराला प्रवाही ठेवत असतं.

'दीर्घ'मधील 'मराठी समीक्षेला जागतिक भान असणं म्हणजे नेमकं काय?' हे समजून घ्यायचा प्रयत्न करणं गरजेचं आहे. आणि तो पहिल्या लेखाशी समीक्षेविषयीचा विचार सलगपणे न्याहाळता येईल. या लेखाचं शीर्षक प्रश्नांकित आहे आणि बोलकंठी आहे. त्यात मराठी समीक्षाविषयीच्या अपेक्षा आणि शंका ध्वनित झाल्या आहेत, अपेक्षा कोणतीही असो, तिचा स्वभाव युटोपियाच्या अंगानं जाणारा असतो. आणि त्यात कनाटेंचं इंग्रजीमधील साहित्य-समीक्षेचं वाचन विपुल असल्यामुळे त्यांच्या मराठी समीक्षेविषयीच्या अपेक्षा धारदार झालेल्या दिसतात. मराठी समीक्षेला जागतिक स्वरूपाचं भान असावं असं त्यांना मनापासून वाटतं. त्यासाठी ते मराठी समीक्षेची स्थिती-गती अभ्यासतात आणि निरीक्षण नोंदवतात. त्यांच्या या संदर्भात जे वाचण्यात आलं ते फारसं उत्साहजनक नाही हे त्यांच्या लक्षात आलेलं आहे म्हणून त्यांना वाटतं की, या विषयावर सातत्यानं चर्चा व्हावी. पण शाळेतल्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी आणि गणित हे विषय कठीण वाटत आलेले आहेत. जवळपास असेच महाविद्यालयीन विद्यार्थ्यांना मराठी समीक्षा जड वाटत आलेली आहे. समीक्षा ही सर्जक स्वरूपाची असू शकते असं सांगणारे संख्येनं फार कमी असतात. आणि कनाटे यांच्या शब्दांत सांगायचं तर अभ्यासू वृत्तीची, स्वतंत्र प्रज्ञेची तरुण समीक्षक मंडळी अपवादानेच दिसतात. आणि थोड्याफार फरकानं इतर भारतीय भाषांमध्ये हीच परिस्थिती आहे. याचं कारण मराठी समीक्षाशास्त्रात अनेक पारिभाषिक शब्द आणि पाश्चात्य परंपरेतील विचारांचा पगडा असल्यामुळं, आणि निकषही तिकडचे असल्यामुळं विद्यार्थ्यांच्या स्वतंत्र विचार करण्याच्या क्षमतेला वाव मिळत नाही. नवोदित समीक्षकही याला अपवाद नाहीत.

म्हणजे याचा सरळ सरळ अर्थ असा की, मराठी समीक्षेला जागतिक संदर्भाचं भान नाही. पण ते आलं पाहिजे. कारण हा मराठी समीक्षेच्या अस्तित्वाचा प्रश्न आहे. त्यासाठी रा. भा. पाटणकर, गंगाधर पाटील, मिलिंद मालशे, अशोक जोशी, म. सु. पाटील, हरिश्चंद्र थोरात आदी शिस्तीत काम करणाऱ्या ज्येष्ठ लेखकांच्या लेखनाचा विचार पुढे कसा नेता येईल यावर नवोदितांनी चिंतन करण्याची गरज आहे. वर उल्लेखिलेल्या मराठी समीक्षकांनी पाश्चात्य समीक्षाविचाराच्या अंगानंच विचार केला आहे. जे दत्त म्हणून आहे त्याचा स्वीकार करतच पुढे जावं लागतं. जे समकालीन वास्तव असतं त्यात जादुई स्थित्यंतर घडवून आणता येत नसतं. पाश्चात्य समीक्षाविचार आपल्याला स्वीकारावा लागला हे खरं आहे, त्याला सामोरं गेलं पाहिजे, त्यातली प्रगल्भ वैचारिक शिस्त अंगीकारली पाहिजे. मराठीतील अभिजात साहित्य आणि त्या साहित्य प्रकारांवर चिंतन करून पाश्चात्यांच्या वैचारिक शिस्तीचे उपयोजन करून त्या समीक्षकांनं आपल्या आकलनाची समीक्षात्मक मांडणी करण्याची सवय लावून घेतली पाहिजे आणि तिचं सातत्य राखलं पाहिजे असं कनाटे यांना वाटतं. अशा मांडणीतूनच समीक्षेचे निकष अस्तित्वात येत असतात.

कनाटेंनी या लेखात मराठी समीक्षेला जागतिक भान नसल्याचं स्पष्टपणे नमूद केलं आहे. पण ते वाचकाला नकारात्मकभावाशी नेऊन ते सोडत नाहीत, कारण मराठी समीक्षेविषयीची सात्त्विक खंत त्यांना विचार करायला प्रवृत्त

करते. या कळकळीपोटी त्यांनी या लेखात काही सूचना केल्या आहेत. त्या सूचनांच्या अंगानं विचार केला तर मराठी समीक्षेला जागतिक भान येईल असं त्यांना वाटतं. या सूचनांना युरोपियन परिमाण दिसतं आणि ते स्वाभाविक आहे. एखादी गोष्ट कशी असावी याचा आपण विचार करतो तेव्हा त्यात आपलं कल्पन असतं. आणि ते अपरिहार्य असतं. पण कनाटे जेव्हा दोन महत्त्वाच्या उदाहरणांचा उल्लेख इथं करतात तेव्हा त्यांचं सूचन भरीवपण घेऊन येतं. त्यांनी ज्या पाच सूचना केल्या, त्यात तिसरी सूचना महत्त्वाची आहे. कनाटे म्हणतात, 'ज्या भारतीय साहित्यशास्त्राचा मराठी समीक्षकांनी काळाच्या ओघात 'हात' सोडून दिलेला आहे त्या भारतीय साहित्यशास्त्राच्या परंपरेला स्थापित करण्यासाठी ही आर. एस. शर्मा यांच्या Towards an Alternative Critical Discourse या पुस्तकाचा आधार आश्वासक केला. त्याच्या आधारे आधुनिक संदर्भात पुन्हा नव्यानं समीक्षेची मांडणी करावी लागेल. असं कनाटेना वाटतं.

शर्मा यांच्या समीक्षाविचारांची वैशिष्ट्ये सांगताना ते म्हणतात, '... भारतीय साहित्यशास्त्राच्या सिद्धांताचा पाश्चात्य सिद्धांताशी मेळ घालून कसा वापर करता येईल, यासंबंधी शर्मा यांनी अत्यंत मूलभूत चिंतन मांडलेले आहे... त्यांनी रसध्वनी, रीती, अलंकार आदी संकल्पनांचा वापर करून एक पर्यायी समीक्षाविचाराची व्यवस्थाच कशी उभी करता येईल याबाबत सविस्तर विवेचन केलेले आहे... मराठी समीक्षकांनी आवर्जून वाचावा असा हा ग्रंथ आहे...'

मराठी समीक्षेला जागतिक परिस लाभावे यासाठी अजून एक पर्याय त्यांनी सुचविला आहे. तो काल्पनिक नाही. तो कनाटे यांच्या अभिरुचिपूर्ण अशा व्यासंगातून त्यांनी निवडला आहे. समीक्षेच्या क्षेत्रात सामूहिक प्रयत्नांची गरज आहे असं त्यांना वाटतं. परिच्छेद थोडा मोठा वाटेल पण प्रस्तुत पुस्तक सर्व वाचकांकडे असेल असं नाही. म्हणून तो येथे देतो आहे.

'तत्त्वज्ञान व समीक्षेच्या क्षेत्रातील काही जागतिक दर्जाचे काम वाचत असताना 'फ्रँकफुर्ट स्कूल' या जर्मनीतल्या प्रयोगाकडे लक्ष गेले... औपचारिकरीत्या बघायचे झाल्यास 'गोथे युनिव्हर्सिटी फ्रँकफुर्ट'च्या इन्स्टिट्यूट ऑफ सोशल रिसर्चशी संलग्न 'सोशल थियरी' व 'क्रिटिकल फिलॉसॉफी'चा अभ्यास करणारी एक संस्था आहे. या संस्थेमध्ये एकाच वेळी अनेक प्रतिभातत्त्वज्ञाना एकत्र आणून त्यांच्याकडून तत्त्वज्ञान, समाजशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, साहित्यशास्त्र, कायदा या सारख्या अनेक मूलगामी विषयावर एकाच वेळी मूलभूत असे संशोधन करून घेण्यात आले व अजूनही केले जाते. या एकत्रित संशोधनाचे सामूहिक रूप हे आहे की, ज्यावेळी हर्बर्ट मारक्यूज हे तत्त्वज्ञानाच्या क्षेत्रात मूलभूत संशोधन करत होते, त्याचवेळी थियोडोर अँडॉर्नो हे कला, संगीत व साहित्य या क्षेत्रांतले तेवढेच मूलभूत महत्त्वाचे काम करत होते. आणि त्यांच्यासोबत फ्रेडरिक पोलॉक, एरिक फ्रॉम फ्रांझ न्यूमन, आदी अभ्यासक काम करत होते.... या सामूहिक कामाचे फलित जर सांगायचे झाले तर असे सांगता येईल की, तीस-एक वर्षे अभ्यासानंतर हर्बर्ट मारक्यूज आणि थियोडोर अँडॉर्नो यांचे 'क्रिटिकल थियरी' आणि 'इस्थेटिक थियरी' हे दोन्ही जगप्रसिद्ध ग्रंथ १९७५ च्या मागेपुढे एकाच वेळी जगापुढे आले. नंतर या ग्रंथांनी समीक्षेच्या क्षेत्रात क्रांती घडवून आणली...' '... विसाव्या शतकातील सहाव्या दशकात प्रसिद्ध झालेल्या 'इस्थेटिक थियरी'वर गेली ५० वर्षे जगभर गांभीर्याने चर्चा होते आहे (नेमाडेंची आठवण होणं स्वाभाविक आहे.) अँडॉर्नोच्या या अभूतपूर्व कामाची चिकित्सा करणारे आणि त्याचे काळ ओलांडून जाणारे महत्त्व अधोरेखित करण्यासाठी अनेक समीक्षकांनी लेखन केलेले आहे. कॅनडाच्या Deborah Cook या तत्त्ववेत्त्या लेखिकेने जगभरातील ९ तत्त्वज्ञ आणि समीक्षकांनी मिळून 'Theodor Adorno Key Concepts' हा ग्रंथ संपादित केला. अँडॉर्नोच्या सिद्धांताच्या तर्क, अध्यात्म मानव्यशास्त्र, ज्ञानमीमांसा, नैतिक तत्त्वज्ञान, सामाजिक, राजकीय तत्त्वज्ञान, सौंदर्यशास्त्र, इतिहासाचे आकलन आणि या सर्वांना दिलेले सैद्धांतिक अधिष्ठान आणि त्याचे सार्थ उपयोगन अशा सर्वांगांनी त्यांच्या तत्त्वदर्शी लेखनाचा विचार केला

आहे.

त्यांचा हा प्रयत्न मराठी समीक्षकांना अपूर्व आणि प्रेरक वाटावा अशी कनाटे यांची अपेक्षा आहे. रास्त अशी अन्य उदाहरणे त्यांनी दिली आहेत जी त्यांच्या व्यासंगाची साक्ष देणारी आहेत.

पण कनाटे यांची तत्त्वज्ञ-समीक्षकाविषयीची संकल्पना मराठी समीक्षकांच्या मानसिकतेत रुजण कठीण दिसतं. कारण त्या संकल्पनेची व्याप्ती खूप मोठी आहे. विविध सामाजिक शास्त्रांचा अभ्यास, जीवशास्त्रीय मानववंशशास्त्रीय मूलगामी संवेदन, विज्ञानानं घडवून आणलेलं क्रांतिकारी वैचारिक परिवर्तन, साहित्यविचार आणि सौंदर्यशास्त्रीय विचारातील स्थित्यंतरं आणि तत्त्वदर्शी मूल्यकल्पना आदी ज्ञानशाखांवरील जीवनाच्या संदर्भात केलेलं चिंतन त्या संकल्पनेत अभिप्रेत आहे. या संकल्पनेची मुळं प्राचीन भारतीय साहित्यशास्त्रात आहेत. आणि या मुळांना भरीव असं तात्त्विक अधिष्ठान आहे आणि ते या संकल्पनेला व्यामिश्र करत जातं. ते अधिष्ठान बेदखल करता येत नाही आणि तिला सामोरं जाण्यासाठी लागणारी क्षमता आज समीक्षकांत नाही. ज्या क्षमता आहेत त्या वर्तमान जीवनातील अनेक मायावी केंद्रांशी संलग्न झालेल्या दिसतात. पण म्हणून या संकल्पनेतील अवकाशात असलेल्या विश्वभानाचं महत्त्व कमी होत होत नाही, हेही खरं.

साहित्य आणि समीक्षा व्यवहाराकडे कनाटे मोकळ्या व्यापक आणि स्वीकारशील मनानं पाहतात ते मला फार महत्त्वाचं वाटतं. या क्षेत्रातील आजच्या वास्तवात ते उठून दिसतं. मुळातच ते मन उमदं आहे. समीक्षा ही तर्कशुद्ध विचारांची मांडणी करत पुढे जाणारी प्रक्रिया आहे. पण ती साहित्यसापेक्ष असल्यामुळे आणि साहित्यकृती हा तिच्या चिंतनाचा विषय असल्यामुळे त्या साहित्यकृतीच्या प्रेरणास्रोतातील स्पंदनांना कान देत ती प्रक्रिया पुढे जात असते. कनाटे यांच्या 'दीर्घ'मधील लेखांतून हे स्पष्टपणे जाणवतं. इंग्रजी भाषेत आलेलं फ्रेंच, रशियनमधील अभिजात वाङ्मय त्यांनी विपुल प्रमाणात वाचलेले आहे. खरं म्हणजे कनाटेंनी काही साहित्यकृतींचा अनुवाद मराठीत आणला तर वाचक स्वागतच करतील त्यांचा हा व्यासंग, मराठी समीक्षा विचाराविषयीची त्यांची तळमळ आणि डॉ. सुधीर रसाळ, डॉ. इथापे, डॉ. थोरात, डॉ. मालशे, डॉ. जोशी आदी समीक्षकांवरची त्यांची डोळस श्रद्धा अशा त्यांच्या सकारात्मक बाजू लक्षणीय आहेत.

आजच्या मराठी समीक्षेच्या वास्तवामुळे कनाटे अस्वस्थ दिसतात. हे त्यांच्या लेखनातून जाणवतं. त्यांची अस्वस्थता एका टक्क्यानं तरी कमी व्हावी म्हणून दोन समीक्षकांविषयी दोन शब्द लिहावेत असं वाटतं. १) गंगाधर पाटील, २) म. सु. पाटील.

गंगाधर पाटील हे रसाळ सरांचे समकालीन, साहित्य-समीक्षेचे अभ्यासक आहेत. साहित्य-समीक्षागत संदर्भांचा त्यांचा सूक्ष्म अभ्यास आहे. तसाच त्यांच्या बाह्यसंदर्भांचाही आहे. आणि बाह्यसंदर्भ हे जीवनसंबद्ध असल्यामुळे त्यांचं नातं संस्कृतीशी असणं स्वाभाविक असतं. आणि संस्कृती ही संकल्पना मानवनिर्मित भवतालाला, मानवी मनाला, मानवी मूल्याला, मानवी अस्तित्वाला कवेत घेणारी असते. आणि आजचं मानवनिर्मित विश्व जटिल आहे आणि ते उत्क्रांतलक्ष्यी परिवर्तनशीलतेशी निगडित असं आहे. पाटील यांनी व्रतस्थ वृत्तीनं अनेक नवनवीन ज्ञानशाखांचा अभ्यास करून, अनेक पारिभाषिक शब्द मराठीत आणून त्यांनी अनेक ज्ञानमीमांसेची आणि विविध समीक्षापद्धतींची मराठी वाचकांना ओळख करून दिली. त्यांचे तात्त्विक विवेचन आणि चपखल उपयोजन यात नेहमीच अद्वैत असे. म्हणजे नवे त्यांनी आपल्या चिंतनाच्या पातळीवर ठेवले नाहीत. कलाकृतीत त्यांचं उपयोजन केलं. त्यांच्या समीक्षात्मक चिंतनातील प्रगल्भतेचं वैशिष्ट्य असं की, त्यांचं सिद्धांतन आणि उपयोजन एकमेकांना समृद्ध करताना दिसतात. एक उदाहरण म्हणून वाचकांना त्यांच्या 'समीक्षेची नवी रूपे'मधील 'कवितेचे अस्तित्वरूप' हा लेख वाचून पहावा. आजवरचं आपलं कवितेचं आकलन परंपरानिष्ठ आहे. आणि प्रा. गंगाधर पाटील यांनी संज्ञामीमांसीय (Phenomenological) अंगानं कवितेच्या अस्तित्वरूपाची

सर्जनशील चिकित्सा केली. कवितेचे असतेपण कशात असतं? हे समजून घेण्यासाठी आणि देण्यासाठी ते हुसेर्ल या नामवंत तत्त्वज्ञाच्या भूमिकेची मांडणी करतात. ज्ञानानुभवाचं स्वरूप सोप्यात सोपी उदाहरणं घेऊन ते विशद करतात. वस्तूचं वस्तूपण कशात असतं? टेबलावरची साहित्यकृती ही सुद्धा वस्तूत असते. मग दोहीमधला फरक कोणता? झाड या वस्तूचं झाडपण त्याच्या खोडात, पाना-फुलात असतं. पण साहित्यकृती या वस्तूचं तसं दिसत नाही. मग तिचं असतेपण असतं कुठे? कलाकृतीला शब्दार्थ, रंग-रेषा आदी गुणद्रव्यांनी बनलेले वस्तुनिष्ठ शरीर वाचकाला दिसतं. पण तिचं असतेपण अनाकार राहातं. असं का? या प्रश्नांचं मानवी संज्ञेच्या वैशिष्ट्यपूर्ण गुणधर्मात आहे. ती वस्तूशी संबंध साधते, तिच्या विशिष्ट अर्थाशी नातं सांगते. पण ती स्वतः पलीकडे जाऊन स्वातीत होऊन वस्तूच्या अर्थात्मक रूपाचा कल्पक विचार करणारी अशी ही मानवी संज्ञा आहे. तिचं स्वातीतपण आणि तिचे अर्थलक्ष्यीपण सतत लक्षात घ्यायला हवं. ही संज्ञा कलाकृतीला जड वस्तू समजत नाही. 'ती एक अर्थलक्षी अनुभवक्रियाच असते.' ही कल्पकतापूर्ण अनुभवक्रिया असते. आणि कल्पन हे सृजनाशी नातं सांगणारं असतं. म्हणून तिला खास स्वतःची अशी 'अर्थरूपवस्तू' असावी असं अभिप्रेत असतं. ती म्हणजेच सौंदर्यवस्तू. कलावंताच्या संज्ञेनं कलाकृती निर्माण केली. तीमध्ये अनेक सर्जक पोटेंशियल्स असतात. ते प्रसवक्षम असतात. तरी ती एकट्यानं 'सौंदर्यवस्तू'ला प्रसवू शकत नाही. त्यासाठी तिला -the other- रसिकाच्या स्वातंत्र्याला आवाहन करावं लागतं. तेव्हा रसिकाची सौंदर्यवृत्ती, त्याची कल्पनाशील संज्ञा आणि कलाकृतीमधले संभवरूप द्रव्य यांच्या समागमातून सौंदर्यवस्तू अस्तित्वात येते. कलाकृतीचं अस्तित्त्वपण, सारतत्त्व वा सत्त्व हे तिच्या सौंदर्यवस्तूत असतं. हे जे सौंदर्यवस्तूचं ज्ञान आपल्याला होतं त्यामागे एडमंड हुसेर्ल या तत्त्वज्ञाचा ज्ञानसिद्धांत उभा आहे. प्रा. गंगाधर पाटील सोप्या भाषेत जो सार दिला आहे तो असा -

'हुसेर्लच्या मते, ज्ञान ही एक घटना आहे. ज्ञान एक अनुभव आहे. या ज्ञानानुभवात अनुभवकाला वस्तूचे जे ज्ञान होते ते अर्थस्वरूप असते. ज्ञानाचे खरे स्वरूप पाहावयाचे झाल्यास प्रत्यक्ष ज्ञानक्रिया आणि तीत आकारित होणारे अर्थरूप यावरच आपण लक्ष केंद्रित केले पाहिजे. केवळ ज्ञानाच्या अंगाने आपण विचार करून आपणास ज्ञानाचे खरे स्वरूप कळणार नाही. तसेच ज्ञेयवस्तूच्या अंगाने विचार केल्यास ज्ञानाचे नीट रूप आकळता येणार नाही.'

'सौंदर्यवस्तू'च्या संदर्भात वरील हुसेर्लच्या संज्ञामीमांसीय (Phenomenology) पद्धतीचं उपयोजन केले तर ज्ञान या संज्ञेकडे पाहण्याचा नवा दृष्टिकोन मिळतो. आजवर आपण साहित्यकृतीचा निर्माता म्हणजे 'सबकुछ', त्याची निर्मिती ही वैशिष्ट्यपूर्ण असेच समजत होतो.. हा समज आजही अबाधित आहे. हुसेर्लमुळे लक्षात आलं की साहित्यव्यवहार हा बहुकेंद्री असतो. निर्माता-निर्मिती-वाचक आदी संबंधित सर्वच घटक सारखेच महत्त्वाचे आहेत. ज्ञानाच्या प्रक्रियेचे भाग आहेत.

प्रा. गंगाधर पाटील यांनी पु. शि. रेगे यांच्या काव्यविश्वावर ग्रंथ लिहिला. नंतर 'समीक्षेची नवी रूपे आणि समीक्षामीमांसा' आदी ग्रंथांतील त्यांचं विचारविश्व असांकेतिक आहे असं जाणवलं. कदाचित अनेक विद्याशाखांच्या आणि अनेक ज्ञानमीमांसांवरील चिंतनाचा तो परिणाम असावा. उदा. अर्थनिर्णयन मीमांसा, चिन्हमीमांसा, संरचनावाद, उत्तर-संत परिचय, गंगाधर पाटलांनी मराठी समीक्षेत आणला. प्रत्येक ठिकाणी संदर्भसूची दिली. ते ग्रंथ आत्मसात होईपर्यंत त्यांचं पारायण केलं, चिंतन केलं. पारिभाषिक शब्दांचं मराठीत भाषांतर केलं. भाषांतर बोजड वाटू नये, आणि इंग्रजीमधील पारिभाषिक शब्दार्थाला इजा पोचू नये अशी तारेवरची कसरत ते करत राहिले.

अजून एका गोष्टीचा आवर्जन उल्लेख करायला हवा. उत्तर-संरचनावाद, वि-रचनावाद, स्त्रीवाद आदी काही वादांच्या वाटेला समीक्षक जायचे टाळतात. गंगाधर पाटील मात्र 'सिद्धांतन, वादमीमांसांना सामोरं जातात. वर

उल्लेखिलेल्या सिद्धांतांनी लेखक, विषयी (Subject) भाषा, इतिहास, संरचना, संस्कृती आदी संदर्भाशी संबंधित गोष्टींविषयीचा नवा क्रांतिकारी विचार त्यांनी मांडलेला आहे. मराठी साहित्यकृतींची प्रत्यक्ष समीक्षा करत, संकल्पनेला सशरीर संरचनेचा ते भाग बनवतात.

तत्त्वज्ञानविषयीचा त्यांचा विचार त्यांच्या सर्जक चिंतनशीलतेचा भाग वाटतो. ते म्हणतात, 'तत्त्वज्ञान एका अंगाने संकल्पनांची आणि ज्ञानव्यूहाची निर्मिती करते, त्यांची तर्कसंगत तपासणी आणि बांधणी करते तर दुसऱ्या अंगाने जीवनाच्या आणि संस्कृतीच्या प्रत्यक्ष व्यवहारातल्या संकल्पना आणि ज्ञानव्यूह कृतिशील कसे होतात आणि होतील याचा व्यवहारी दृष्टिकोनातून तत्त्वज्ञान विचार करते. थोडक्यात सांगायचं तर तत्त्वज्ञानामागील संकल्पनांची सर्जक 'तत्त्वशीलता' आणि 'कृतिशीलता' यांची जपणूक हे तत्त्वज्ञानाचे व सिद्धांताचे महत्त्वाचे कार्य आहे.'

गंगाधर पाटील यांनी आपल्या समीक्षालेखनात, समीक्षाविचारात तत्त्वज्ञानातील सत्त्वशीलता आणि कृतिशीलता निष्ठेनं जपली आहे. उपयोजनाची उदा. विष्णुदास नाम्याची कविता (समीक्षामीमांसा, पान क्र. ४६) साहित्याची महात्मता (पान क्र. ८३-८४), साहित्यगत आदिबंध (समीक्षेची नवी रूपे पान क्र. ७०-८४), नवकादंबरी-परात्मता (पान क्र. ९९-१०२), पु. शि. रेगे यांचा राधेचा आदिबंध (पु. शि. रेगे यांची समग्र कविता) अशी अजून अनेक उदाहरणे देता येतील.

पण या संदर्भात 'कवितेच्या असतेपणा'तील राहून गेलेल्या एका मुद्द्याकडे वळावे लागेल. कारण त्याशिवाय ते असतेपण कसे सृजनसंबद्ध आणि किती मौलिक आहे ते कळणार नाही. गंगाधर पाटील यांच्या वस्तुनिष्ठ चिकित्सक वृत्तीमुळे ते अधोरेखित झालेले आहे.

इंग्रजीमध्ये नवसमीक्षा (रूपवादी) रूढ झाली. या समीक्षेची कलाकृतीसंबंधीची एक भूमिका आहे. ती म्हणजे कलाकृती/साहित्यकृती स्वयंपूर्ण असते, स्वायत्त असते. ती निसर्गवस्तूसारखी नाही. ती एक वस्तू आहे. एक वस्तू समजूनच तिचं वाचन केलं पाहिजे, समीक्षा केली पाहिजे. हे करत असताना तिला तिच्या निर्मात्यापासून वेगळं करून तिला भावलं पाहिजे. रसिकवाचकापासूनही तिला अंतरावर ठेवलं पाहिजे. म्हणजे ती एक thing-in असे समजले पाहिजे. आपण यापूर्वी हुसेलची संज्ञामीमांसीय दृष्टीनं साहित्यकृतीचं असतेपण लक्षात घेतलं. या भूमिकेनुसार साहित्यकृती ही निर्मात्याच्या संज्ञेचा अर्थलक्ष्यी आविष्कार आहे. आणि रसिकाच्या कल्पक शक्तीला तेवढंच महत्त्व दिलेलं असतं. संस्कृत काव्यमीमांसकांनीसुद्धा रसिकांच्या कल्पकशक्तीचा स्वतंत्र उल्लेख केलेला नाही. रसवाद्यांच्या मते, रसिकाची कल्पकता यावा प्रतिभा तशी कवितेपेक्षा काव्यसंविदेलाच बांधलेली असते. कवितेबरोबर देवघेव करण्याचे, कविसंविदनिरपेक्ष असा प्रतिसाद देण्याचे स्वातंत्र्य रसिकाला तत्त्वतः नसतं. (पान क्र. १२, समीक्षेची नवी रूपे)

गंगाधर पाटील यांच्या साहित्य-समीक्षाविषयक विचारांच्या कक्षा सातत्यानं विस्तारशील राहिलेल्या आहेत. कारण त्या भवतालातील अनेक महत्त्वाच्या घटकांशी निगडित झालेल्या आहेत. त्यांच्या या विचारात लेखक, त्याची साहित्यकृती, वाचक, सांस्कृतिक वर्तनव्यवहार, लेखक/वाचकांच्या जीवनजाणिवा, या सर्वघटकांमधील आंतरसंबंधातून निर्माण झालेले संवादी-विसंवादी स्वर, या व्यामिश्र संबंधातून आकाराला आलेली मूल्ये, आणि मूल्यव्यवस्था हे सर्व घटक संदर्भक्षितिः वाढविणारे आहेत. या संदर्भक्षितिजांना सामावून घेणाऱ्या विविध समीक्षा पद्धती अस्तित्वात येणं स्वाभाविक होतं. आणि त्या अस्तित्वात आल्याही.

गंगाधर पाटील समीक्षाव्यवहाराकडे बहुविध अंगानं पाहणारे समीक्षक आहेत. त्यांची समाजात्मक संज्ञा आणि विष्णुदास नाम्याची 'रात्र काळी, घागर काळी...' या कवितेमधील आंतरक्रियेतील बारकाव्यांकडे सजगपणे पाहिलं तर 'काळी' या शब्दाचं नादरूप त्यातील शृंगार-स्वर सूत्ररूप घेऊ पाहणारी काळ्या शब्दाची आवृत्ता-चराचराच्या रंगात बदल घडवून आणणारी, कृष्णवर्णीय चराचरात एकटेपणाची जाणीव झालेली राधा आणि तिला सावळ्या

मूर्तीची झालेली आठवण आणि त्या आठवणीतील आर्त स्वर आणि त्या स्वराचा रंगही जणू काळा. या कवितेत काळ्या रंगाची घनता क्रमाने वाढताना दिसते. आणि तिचे रूपांतरण एका महत्त्वाच्या प्रतीकाला अस्तित्वात आणताना दिसतं. गंगाधर पाटील या प्रतीकाला ते संहिताबाह्य अर्थसंचिताशी निगडित आहे.' असं का म्हणतात ते कळायला मार्ग नाही. या कवितेतील हे प्रतीक म्हणजे कृष्णतत्त्व. हे कृष्णतत्त्व या कवितेच्या संरचनेच्या सर्व घटकांना एका सूत्रात बांधणारे आहे. पुढे ते म्हणतात, 'खरे पाहता संहितेतील 'विष्णुदास नाम्याच्या' भक्तमनात उत्पन्न झालेला कृष्णभावच कवितेतील सर्व अंगांना एकरंग, एकात्म, संघटित करतो.

वरिल भाष्यानंतर एखादा समीक्षक थांबला असता. पण पाटील यांच्यामधला शिक्षक त्यांना थांबू देत नाही. त्याचप्रमाणे त्यांच्यामधली व्रतस्त समीक्षात्मक संज्ञा 'काही राहून जाऊ नये' या तिच्या नेहमीच्या काळजीत असते. 'अशाप्रकारे या कवितेतील 'काळी' हा शब्द तीन स्तरांवरून सौंदर्यात्मक कार्य करतो. तो आपल्या नादरूपाने अर्थात्मक रंगसूत्राने व भावसूत्राने, कवितेच्या नादात्म, अर्थात्मक आणि वाक्याविन्यासात्मक अशा तीन स्तरांवरून सर्व काव्यांगांना संघटित करते, रूपबंधाची बांधणी करतो.

'नंतर ते आदिबंधाच्या अंगांना या कवितेकडे पाहतात. राधेच्या आदिबंधामुळे ही कविता ज्ञानेश्वर, एकनाथ, पु. शि. रेगे, बा. भ. बोरकर, विंदा करंदीकर आदी कालखंडातील राधेच्या कवितांशी आपले नाते सांगते. हे या कवितेचे एक बाह्यसंदर्भ क्षेत्र. वस्तुतः आदिबंधामुळे साहित्यकृतीची अनेककालितेच्या (डायक्रॉनिक) ऐतिहासिक अंगांना समीक्षा अभ्यास करता येतो, तसेच प्रत्यक्ष साहित्यकृती ग्रथित झालेल्या प्रतिमांचा, त्यांच्या सौंदर्यात्म कार्यांचा अभ्यास करता येतो. म्हणजे एककालिकतेच्या अंगांना तिचा अभ्यास करता येतो. अशाप्रकारे सस्यूरप्रणीत नवीन भाषाविज्ञानातील मर्मदृष्टीचा उपयोग आदिबंधात्मक समीक्षेत करता येतो. तसेच युगप्रणीत आदिबंधात्मक समीक्षेचा शैलीलक्ष्यी व चिन्हमीमांसीय साहित्य-समीक्षेतही करता येतो. असे केल्यास ही समीक्षा अंतर्लक्ष्यी व बहिर्लक्ष्यी होऊ शकते.

पुढे ते म्हणतात, साहित्यकृतीमागे तिच्या घटकांना एकात्म करणारे केंद्रवर्ती असे एक सेंद्रिय एकतेचे तत्त्व, सारतत्त्व असते. अशी प्लेटोची, रूपवाद्यांची भूमिका आहे. आणि कवितेच्या समष्टीमागे एखादे काव्यतत्त्व, शब्दतत्त्व आहे आणि तेच आविष्कृत होत असते अशी भारतीय ध्वनिवाद्यांची भूमिका आहे. (समीक्षामीमांसा, पान क्र. ४७)

विष्णुदास नाम्याची ही कविता साहित्यविश्वातील ही कृती. साहित्य व्यवहारामागील समाजजीवनाचा भवताल, या भवतालात उत्क्रांत होत जाणारी संस्कृती आणि विकसित होत जाणाऱ्या विद्याशाखा आणि ज्ञानमीमांसा यांच्या प्रभावात विकसित होत जाणाऱ्या समीक्षा पद्धती. त्यांच्यामधली विविधता, अनुबंध, साहित्य प्रकारातली आणि साहित्यकृतींची वैशिष्ट्ये समीक्षापद्धतींचं अंतर्लक्ष्यीत्व आणि बहिर्लक्ष्यीत्व या सर्व घटकांच्या आंतरक्रियेत स्पंदनशील राहणाऱ्या संस्कृतीचं संवेदन स्वीकारत ती साहित्यकृती एकंदर अस्तित्वाशी नातं सांगत असते. हे म्हणण्याचं कारण गंगाधर पाटील यांनी विष्णुदास नाम्याच्या कवितेचं जे आकलन मांडलं ते इतकं अपूर्व आहे की ते चिंतनाच्या पातळीवरून हलूच नये असं वाटतं. तिची स्वविशिष्टता आणि तिचं अस्तित्वनिष्ठ संबधित्व ज्या यथोचित शब्दकळेने अधोरेखित केले त्याचं श्रेय गंगाधर पाटील यांच्या तत्त्वज्ञानविषयक 'सर्जक सत्त्वशीलतेला' जातं. या संकल्पनेबाबतचा उल्लेख या पूर्वीच या लेखात आहे.

त्यांच्या समीक्षात्मक आविष्कारांचा 'विलास' अनुभवायचा असेल तर 'सावित्री' या कादंबरीवरचा लेख जिज्ञासूंनी अवश्य वाचावा. त्यांची समीक्षा मानवी मनातील गृहीतकांना धक्के न देता त्यांचं टोकदारपण कमी करत जाते, त्यांच्यामधला जोरकसपणा कमी करत जाते, आणि नव्या विचारासाठीचा मनावकाश मोकळा करत जाते. अजून एक गृहीतक आहे. ते ऑरिस्टॉटलपासून आजतागायत त्यात बदल झालेला नाही. नाटककार परिचित घटना,

पात्रांचा परिचित स्वभाव आणि लेखकाची या सर्व घटकांत चित्रित झालेली आत्मनिष्ठ प्रतिमा आणि तीसुद्धा प्रेक्षकाच्या मनात सहानुभूती निर्माण करणारीच असते. जे नाटक प्रेक्षकाला पात्राशी एकरूप करतं ते श्रेष्ठ असं समजलं जातं. नाटक हा प्रेक्षक प्रागतिक विचाराच्या दिशेनं मुंगीइतका तरी पुढे सरकला का ? रंगभूमीवरचं पात्र ही एक प्रतिमा असते हे आपण समजून घेणार की नाही ? म्हणजे 'the other' या दृष्टीनं त्या पात्राकडे पाहिलं तरच त्याला समजून घेता येईल. चांगल्या नाटकाच्या अभ्यासपूर्ण प्रयोगातील आभासात परिवर्तनाची बीजं असतात.

म. सु. पाटील हे गंगाधर पाटील यांचे समकालीन समीक्षक. दोघं मित्र, दोघं व्रतस्थ. चाकोरीबाहेरचा विचार करणारे, नव्या विचारासाठी नव्या ज्ञानशाखा मुळातून समजून घेणारे आणि त्या अर्जित प्रकाशात साहित्यकृतीचं समीक्षण करणारे, त्यांचा हा सिलसिला पाच दशके चालला. गंगाधर पाटलांच्या समीक्षेला भरीव संकल्पनात्मक परिमाण दिसतं तर म. सु. यांच्या समीक्षेला सर्जक आविष्कारकता दिसते. कारण कविता हा साहित्यप्रकार त्यांचा स्ट्रॉ फोर्ट आहे. त्यांच्या ग्रंथसंपदेवरून नजर फिरवली तर हे सहज लक्षात येतं. त्याचबरोबर साहित्यशास्त्रविषयक मुद्दा असेल तर आपल्या ज्ञाननिष्ठ विधानांची मांडणी करत चर्चेत सहभाग ते नोंदवत. आक्रमकता, अहंकार, अभिनिवेश यापासून ते आयुष्यात दूर राहिले. त्यामुळं अभ्यासकांचा त्यांचा गोतावळा वाढतच राहिला. त्यांच्या बोलण्याच्या ओघात काय वाचावे, ते कसं वाचावं, जे वाचायचं त्यांच्या पार्श्वभूमीचं वास्तव साहित्यकृतीच्या आशयावर प्रकाश टाकतं का ? हे सगळे प्रश्न सहज समीक्षाभिमुख होतात का ? असे अनेक प्रश्न त्यांना लिहितं करण्यासाठी असायचे. म. सु. त्या प्रश्नांच्या उत्तरांना implicit ठेवायचे. कारण वक्ता-श्रोता यांच्यामधला नात्याचा बंध त्यांना महत्त्वाचा वाटायचा. म्हणून त्यांच्यामधला लेखक त्यांच्यामधल्या विद्यार्थ्यांसाठी लिहायचा. आणि वर्गामधल्या विद्यार्थ्यांना वाटायचं हे सगळं आपल्यासाठीच आहे. शिक्षक-विद्यार्थी हे नातं स्तरातीत असायचं.

त्यांची ग्रंथसंपदा मोठी आहे. पण प्रत्येक ग्रंथ नवा विचार देणारा, वाचकाला नव्यानं विचार करायला लावणारा आहे. तो साहित्यसमीक्षेला पुढे नेणारा आहे. आणि साहित्यसमीक्षा जीवनलक्ष्यी असल्यामुळे समकालीन वास्तवाच्या आकलनात नवंपण येण्याची शक्यता नाकारता येणार नसते. त्यासाठी त्यांच्या समीक्षाविचारांची ठळक वैशिष्ट्ये अधोरेखित करण्यासाठी त्यांच्या काही पुस्तकांचा आधार घेतला आहे.

‘भारतीयांचा साहित्यविचार’, ‘साहित्याचे सामाजिक व सांस्कृतिक अनुबंध’, ‘ज्ञानेश्वरीचा तृष्णाबंध’, ‘अक्षरवाटा’, ‘ज्ञानेश्वरीचा काव्यबंध’, ‘तुकाराम : अंतर्बाह्य संघर्षाची अनुभवरूपे’, ‘सदानंद रेगे काव्यविश्व’, ‘इंदिरा यांचे काव्यविश्व’, ‘आदिबंधात्मक समीक्षा’, ‘बालकवीचे काव्यविश्व’, ‘दलित कविता’ आदी ग्रंथ त्यांनी लिहिले आहेत.

म. सु. पाटील यांच्या ग्रंथाची बहुतांश शीर्षके काव्यविश्वविषयीची आहेत. ही गोष्ट फार सूचक आहे. सूचक या अर्थानं की, त्यांच्या संज्ञेनं त्यांचा काव्यकंदाला कधी सुकू दिलं नाही, त्यावर कधी सुरकुत्या येऊ दिल्या नाहीत. आणि या त्यांच्या कंदानं त्यांच्या संज्ञेच्या सृजनस्रोताला कधी आदू दिलं नाही, आणि या दोन्ही घटकांना ज्ञाननिष्ठ सर्जक रसद त्यांनी कधी कमी पडू दिली नाही.

एखादा वाचक नव्यानंच साहित्याच्या अभ्यासाकडे वळत असेल तर त्यानं म.सु. यांच्या खालील साहित्यविषयक विचारांचा कधीच विसर पडू देऊ नये, तो त्या भारतीय संस्कृतसाहित्यशास्त्रातून आत्मसात केलेला आहे. आणि त्या विचारांचा केवळ अनुबंधच नव्हे तर त्याचं जीवनात प्रयोजन विसाव्या शतकातील पाश्चात्य समीक्षेतील टी. एस. एलियट सारख्या समीक्षकांच्या लेखनात त्यांना गवसले आहे. याचा अर्थ कोणत्याही मूलभूत विचारात काळाला ओलांडून जाण्याची क्षमता असते. म. सु. यांची संज्ञा अशा विचारांचा वेध घेण्यात गुंतलेली दिसते. ‘भारतीयांचा साहित्यविचार’ या पुस्तकात रूपाची प्रातिभासिकता ही एक संकल्पना आहे. ती विषयी म. सु. म्हणतात, ‘रसविश्व वा काव्यविश्व हे मूलतः प्रातिभासिक (Virtual) आहे. त्यातली पात्रे खरीखुरी नसतात. ती

आलंबनविभाव म्हणून येतात. त्यांच्या भोवतालची परिस्थिती किंवा त्यांच्या जीवनात घडणाऱ्या घटना यांचे स्वरूपही वास्तव नसते. त्यांचे स्वरूप बरेचसे उद्दीपन विभावासारखे असते. परिस्थितीला त्यां दिलेला प्रतिसाद वा घटनांबाबतच्या त्यांच्या प्रतिक्रिया म्हणजे अनुभाव असतात. येथील आलंबन विभाव, उद्दीपनविभाव आणि अनुभाव या साऱ्या गोष्टी कविप्रतिभेने निर्माण केलेल्या, प्रातिभासिक स्वरूपासारख्या असतात. प्रतीकात्मक असतात. ती भावाच्या अभिव्यक्तीची माध्यमे असतात. हे विवेचन करत असताना म. सु. यांना आठवण होते ती विसाव्या शतकातील नामवंत समीक्षक इलियट आणि सुसन लॅंगरची. इलियट भावाच्या अभिव्यक्तीच्या माध्यमांना जणू 'ऑब्जेक्टिव्ह कोरिलेटिव्ह' असं संबोधतो आणि सुसन लॅंगर विभावानुभावाच्या संघटनेसाठी जणू फॉर्म ऑफ फीलिंग असं संबोधत असावी, असं वाटतं. सुसन लॅंगरला फीलिंग ही संकल्पना ऐंद्रियचेतक, आंतरिक ताण, वेदना, प्रेरणा या स्वरूपात दिसते. ही भावरूपे आहेत. वाचकाला अधिक स्वच्छपणे लक्षात यावं म्हणून म. सु. म्हणतात की, भाव लौकिकात अनुभवता येतात. भावरूपे लौकिक जगात अस्तित्वात नसतात. ती निर्माण करावी लागतात. भरतांनी भावित करता येण्याजोग्या भावांची संख्या एकोणपन्नास सांगितली आहे. आणि ते कसे भावित करायचे याचा तपशीलही दिला आहे. नाटकात वा काव्यात अर्थ साक्षात केला म्हणजे प्रतीतीला आणून दिला जातो. म्हणून काव्य-नाटकाला रूप ही संज्ञा दिली जाते.

म.सु. यांचं वाचन, निरीक्षण, आकलन इतकं सूक्ष्म आहे की, त्यांना एकीकडे ऑरिस्टॉटलपासून आजतागायत 'रूप' या संज्ञेचा विचार सर्व अभ्यासक करताना दिसतात. आणि दुसरीकडे आपल्या एवढ्या समृद्ध आणि प्राचीन भारतीय साहित्यशास्त्रातील रूपविषयक संकल्पनेचा शोध घेणारा अभ्यासक त्यांना दिसत नाही याचं त्यांना आश्चर्य वाटतं. आणि त्यांनी भारतीय रसव्यवस्थेतील रूपतत्त्वाचा शोध घ्यायचं ठरवलं. तो 'साहित्याच्या संदर्भातील भारतीयांची रूपकल्पना' या दीर्घ लेखात आलेला आहे. संस्कृत, साहित्यशास्त्रावरील त्यांची पकड किती चिवट आणि पाश्चात्य विकसनशील समीक्षाविचाराचं भानही किती सखोल आहे याचं प्रत्यंतर या त्यांच्या लेखनातून जाणवतं. संस्कृत, मराठी आणि इंग्रजी या भाषांमधील अभिजात साहित्य-समीक्षेच्या वाचन-चिंतनातून त्यांचा एक संतुलित परिप्रेक्ष्य आकारित झालेला दिसतो. त्यामुळं त्यांच्या लेखनात विचारकल्पकता आणि जाणिवेचा एकत्रून काम करताना दिसतात. आणि त्याचबरोबर कलाकृतीचा विषय-आशय कोणताही असो, त्याचं शब्दरूप उक्तिसन्मुख होणं अनिश्चय असतं म्हणजे त्याचा अभिप्राय आविष्कारक होणं गरजेचं आहे. रचनेतील काव्यात्मकता, प्रतिमात्मकता हे त्यांच्या संज्ञेचे वीकपॉईंट्स आहेत. कलावंत आपल्या निर्मितप्रक्रियेत म्हणजे अर्थपूर्ण प्रक्रियेत प्रतीती घेत असतो आणि वाचक आपल्या वाचनक्रियेत ती घेत असतो. ही प्रतीतसंहितेतील, अनेकार्थित वा व्यंजकतेत, वक्रतेत वा रसभावाच्या आविष्कारकतेत असते. ती लेखक-वाचकाच्या जाणिवेला उजळून टाकत असते, काही नवं गवसल्याचा आनंद देणारी असते. कलाकृतीतील अपरिचित प्रतिमा सूचकतेतील सौंदर्याची प्रतीती देणारी असते.

म.सु. या सर्व गोष्टी त्यांच्या विद्यार्थ्यांना, होतकरू लेखकांना सोदाहरण सांगत असत. बहुचर्चित कलावाद वा जीवनवादात ते पडत नसत. कलावादी साहित्यकृती वा जीवनवाद साहित्यकृतीविषयी न बोलता केवळ साहित्यकृतीविषयी ते बोलत, तिच्यातील शब्दार्थाच्या साहित्यतत्त्वाविषयी, उक्तीविषयी ते बोलत. कारण साहित्याचे द्रव्य शब्दार्थात असतं, भाषेत असतं आणि भाषा ही संप्रेषणासाठी असते. म. सु. यांना लगेच याकोबसन आठवतो. संप्रेषणाचे सहा घटक असतात असे तो म्हणतो. वक्ता, श्रोता, उक्ती वा अभिप्राय, विषयसंदर्भ, संपर्कमाध्यम, आणि संकेतव्यूह या घटकांतील जोड्या साहित्यप्रकारांचं सूचन करत असतात. साहित्यकृतीतील हे घटक जर तिला कलापद प्राप्त करून देत असतील तर कला आणि जीवन यांच्यामधली वादावादी आपसूक निकालात निघते.

त्यांचा साहित्य-समीक्षेकडे पाहण्याचा त्यांचा म्हणून एक दृष्टिकोन आहे, तो मानवी तृष्णा या सहजप्रेरणेशी निगडित आहे. या तृष्णेचं चिरंतन अस्तित्व माणसाच्या अभावानुभावाचं सूचन आहे. त्याचं अतृप्त मन त्याला अस्वस्थ ठेवत असतं. तृष्णेच्या तृप्तीसाठी त्याला कार्य करायला प्रवृत्त करत असतं. तो माणूस त्याला हवी ती वस्तू मिळवून तिचा उपभोग घेतो. पण तो उपभोग नव्या तृष्णेला जन्म देणारा ठरतो. आणि हे माणूस जन्माला आल्यापासूनच आहे. आणि आजचं हे दृश्य वस्तुविश्व ही त्याची साक्ष आहे.

या तृष्णाबंधाचा विचार सृजनस्तरावर नेला तर काय दिसतं? लेखक हा प्रथम माणूस असतो. तृष्णा असणारा तो असतो पण तो अधिक संवेदनशील असल्यामुळे त्याच्या अभावाचं भान अधिक तीक्ष्ण असतं. म्हणजे त्याची तृष्णा साक्षात करण्यासाठी कथा-कादंबरी-काव्य आदी साहित्यप्रकाराच्या माध्यमाकडे त्याला जावं लागतं, स्त्री-पुरुष पात्रांची निर्मिती करावी लागते. कलाकृतीतीलही पात्रे आपल्या सहज प्रेरणांचा भोग घेताना दिसतात. त्यांच्यामधील अभावांना साक्षात करताना दिसतात. अर्थात् या आविष्कारास कारणीभूत लेखकच असतो.

म.सु. यांनी तृष्णाबंध या संकल्पनेवर प्रदीर्घ चिंतन केलं आहे. त्यातूनच मग 'ज्ञानेश्वरीचा तृष्णाबंध' हा ग्रंथ निर्माण झाला. या ग्रंथाचं वैशिष्ट्य असं की, ज्ञानेश्वरांनी तृष्णेची अनंत रूपं आविष्कृत केली आहेत. ती वाचता असताना असं वाटत राहतं की, ती रूपं त्यांच्या प्रातिभ संज्ञेचाच आविष्कार आहेत. आणि म.सु. यांची संवेदनशीलता ज्ञानेश्वरांच्या या संज्ञेचा भावाविष्कार इतक्या सावयव संवेद्यतेनं करते की जणू म.सु. यांच्या तृष्णेनं पेन हाती घेतला आहे. पु. शि. रेणेंच्या 'सावित्री'मध्ये एक वाक्य आहे. 'मोर हवा तर मोर झालं पाहिजे'. म. सु. भाषेचा आणि साहित्याचा तृष्णेच्या अंगानं विचार करताना दिसतात. ज्ञानेश्वरीचं प्रतिमाविश्व कसं तृष्णा जागवणारं आहे आणि शमवणारे हे त्यांनी दाखवलं आहे. तृष्णेनं माणसं संत आदिमकाळापासून मोक्षाभिमुख दिसतात. मोक्ष ही त्यांची कामना. ते म्हणतात की, आत्मसाधनेसाठी जी ऊर्जा आवश्यक असते ती कामभावाकडून पुरविली जाते. यात एक विरोधाभास दिसतो. म.सु. या विरोधाभासाला वेगळ्या प्रकारे भावतात. ते म्हणतात की, मोक्षाची ओढ आणि तृष्णेचा जोर यांच्यामधील झगड्याला माणसाला सामोरे जावे लागते. व्यासांनी, ज्ञानेश्वरांनी या द्वंद्वं शोध समग्रपणे घेतला आहे. विविध घटनांची, पात्रांची निर्मिती करून, स्वतःच्या नजरेनं त्यांच्याकडे पाहून आणि सर्जककृती करून एक प्रातिभासिक विश्व उभं केलं. आणि मानवी जीवनात रुजलेल्या प्रतिभासांचं (मोया) ही दर्शन घडवलं आहे. कलावंत प्रातिभासिक विश्वाची निर्मिती का करत आलेला आहे? वर उल्लेखिलेली द्वंद्वं त्यांच्या सर्जक प्रेरणेला अस्वस्थ ठेवत असतात. कलावंताला जीवन जगताना प्रत्यक्ष कृती करणं कठीण जात असावं. म्हणून तो द्वंद्वं हातूंत होण्यासाठी प्रतिविश्व उभं करत असावा. या प्रतिविश्व निर्मितीचं माध्यम भाषा आहे. म. सु. म्हणतात की, भाषा ही भेदमूलक आहे. ती काममूलक आहे. आणि प्रतिविश्वाची, यापूर्वी म्हटल्याप्रमाणं, निर्मिती करण्यासाठीच्या तीत अनंत क्षमता आहेत. म. सु. यांनी ज्ञानेश्वरीतील तृष्णाबंधाची जी उकल केलेली आहे, ती केवळ नावीन्यपूर्ण नाही, तर ती अभूतपूर्व वाटते. अभूतपूर्व यासाठी की ते ज्ञानेश्वरीच्या शब्द शरीरात विश्वाचा संकेतव्यूह पाहू शकत होते, तो भावू शकत होते. कारण ते ऐंद्रियतेकडे एकत्रून पाहू शकत होते. आणि हे दोन्ही शब्द तृष्णामूलक आहेत. याचे स्वच्छ भान त्यांना होते. आणि ते द्वंद्वं आत्मक आहेत याची जाणीवही त्यांना होती. महाभारत, भगवद्गीता, ज्ञानेश्वरी या भाषिक कृती असल्यामुळे त्यांच्या रचनाकारांना जसं द्वंद्वं हातूंत व्हावंसं वाटत होतं तसं भाषातीतही व्हावंसं वाटत होतं. कारण भाषा मुळात भेदमूलक आणि काममूलक आहे. आणि त्याचबरोबर भाषातीत होणं हे कलावंतांचं श्रेय आहे. असा हा तिढा कलावंत वर्षानुवर्षांपासून अनुभवत आहेत. आणि वस्तुस्थिती ही आहे की, भाषेमधल्या क्षमतांचा शोध घेतच तिच्या श्रेयाकडे जावं लागतं आणि त्या भाषेच्या क्षमतांचा शोध घेणारा कलावंत भाषाच निर्माण करत असतो. याचेजवळ येऊन पोचतो. म्हणून म.सु. यांच्या लेखी श्रीकृष्ण आणि अर्जुन हे भेदमूलक आणि काममूलक अशा भाषेचीच जणू प्रतिमात्मक निर्मिती आहे. त्यांच्या समीक्षात्मक लेखनाचं अजून एक वैशिष्ट्य

आहे. ते आपल्या समीक्षाप्रक्रियेतून 'स्व'चा शोध घेताना दिसतात. लेखक/कलावंत आपल्या पात्रादी घटकांद्वारे स्वतःचा शोध घेत असतो. या प्रक्रियेत तो आपल्या रचनेचं माध्यम कधी झाला हे त्याच्या लक्षात येत नसतं. हे त्या कलावंताबाबत समजू शकतो. कारण ही त्याची स्वच्या शोधासाठीची सृजनात्म क्रिया असते. समीक्षालेखन प्रक्रियेबाबत असं आत्मविश्वासानं म्हणता येईल का? कारण समीक्षाप्रक्रिया प्रामुख्याने ज्ञानात्मक आहे असं समजलं जातं. या गोष्टीचं सजग भान त्यांना आहे. जीवनातील काही विरोधाभास अस्तित्वाच्या गाभ्याशीच असतात. उदा. सर्जकता आणि कर्तव्यदक्षता, विचार आणि सहजप्रेरणा, स्व आणि स्वातीतता, भावभाषा आणि समीक्षालक्ष्यी भाषा म.सु. यांच्या चिंतनशील संज्ञेचे भाग झालेले असल्यामुळं त्यांची समीक्षा आग्रहानिरपेक्ष असते. कारण तीत विरोधाभासांना समन्वित करण्याची एक inbuilt अशी प्रक्रिया जणू निरंतर सुरू असते. त्यामुळे ते रस या संकल्पनेला रसरशीतपणे भावू शकतात आणि तिच्या संकल्पनात्मक स्वरूपाची मांडणी करताना दिसतात. आणि त्याचबरोबर अभिजात साहित्यकृतीच्या शब्दरूपात 'स्व'च्या पलीकडे जाण्याच्या क्षमता असतात. (self-transcending) याचाही म. सु. यांना विसर पडत नाही. याचा प्रत्यय ज्ञानेश्वरीच्या त्यांच्या समीक्षालेखनातून येतो. ज्ञानेश्वरीच्या शब्दरूपातील स्वातीततेचं विवेचन इतकं प्रत्ययकारी आहे की, जणू म. सु. संज्ञा 'स्व'च्या शोधप्रक्रियेत आहे. समीक्षालेखनात असे क्षण क्वचितच असावेत. म्हणून त्यांची समीक्षा ही सर्जक समीक्षा या कोटीतील वाटते. सारांशानं असं म्हणता येईल की, म. सु. पाटील यांचा तृष्णाबंध हा मराठी साहित्यसमीक्षेतील मूलगामी असा सिद्धांत आहे. चेतन-अचेत मनात जोवर वासना असतील, जोवर जीवनवास्तवात अभाव असतील, तृष्णाबंध समकालीन वाटत राहिल; साहित्य लिहिलं जाईल. जीवनाबरोबर नव-नवी रूपं घेत राहिल, नवनव्या साहित्यप्रकारांना जन्म देत राहिल.

एका अभावनिर्मित फँटसीचा त्यांनी मनःपूर्वक घेतलेला आस्वाद, त्याला दिलेले शब्दरूप त्यांच्याच शब्दांत इथं देतो आहे. त्या शब्दरूपातली सूक्ष्म सूचकता, तरल आविष्कारकता, Petal soft संवेज्ञता अनुभवण्यासारखी आहे. त्यांनी महानोरांची 'ज्वार, गर्भार, उभार...' या कवितेचा घेतलेला हा आस्वाद आहे. ते म्हणतात, 'या फँटसीमागे तृष्णाच आहे. ही तृष्णा नसती तर नारीला ज्वारीच्या रूपात उभे करण्याची गरजच भाली नसती. पदर, निःश्या यासारखे शब्द ज्वारीच्या वर्णनात यायलाच नको होते; पण कवी जेव्हा ते वापरतो तेव्हा त्याच्याच मनात ती स्त्रीरूप घेऊन उभी राहिलेली आहे. आणि त्यामागे स्त्री-पुरुषातील रती, वंशसातत्याची प्रेरणा या गोष्टी आहेत. असे स्थूलपणे म्हणता येते. यातील प्रत्येक शब्दाकडे लक्ष दिल्यास रतिभावाच्या अनेक छटा ध्वनित होताना आढळतील. चाळणे, चाळवणे, उभार भागांना दिलेला उठाव, घुसमटे, अंगमरेमधील आवेग, कोंडमारा या गोष्टी फँटसीचे घटक असल्यासारखे वाटतात. दोन शरीरांचे असे एकत्र येणे वर्णानुप्रासातून आणि यमकांतूनही प्रतीत होते, एकेका वर्णाची आवृत्ती म्हणजे जणू त्यांचे एकमेकांशी होणारे घर्षण होय. थोडक्यात अशा रचनांतून एकाच वेळी आपापल्या समाधानासाठी धडपडणाऱ्या वेगवेगळ्या सहजप्रेरणांना त्यांचे त्यांचे विषय प्रतिभासांच्या स्वरूपात उपलब्ध होतात. म्हणून व्यंजकता, अनेकार्थ सूचकता, रूपकात्मकता आदी जे काव्यविशेष म्हणून जे ओळखले जातात ते केवळ कलाविशेष वा कलानिकष नव्हेत. हे कलाविशेष जीवनप्रेरणांशी आणि तत्संबद्ध वास्तवाशी निगडित आहेत.' (दलित कविता, पान क्र. १२१)

असं काही वाचत असताना वाटतं की, म.सु. यांची समीक्षा म्हणजे एक गहिरा आस्वादात्मक विश्लेषणाचा नमुना होय.

रा. ग. जाधव म्हणतात, 'काव्याचा ध्यास घेऊन अहोरात्र चिंतनमननात रमणारी आणि अस्वस्थही होणारी मनोवृत्तीच अभिनव व लक्षणीय समीक्षेला जन्म देत असते. म. सु. हे या जातीचे काव्यरसिक व काव्यसमीक्षक आहेत. काव्याच्या आकलनाचे, सुजाण आस्वादाचे व अभिनव काव्यतत्त्वांचे एक सुंदर, सतेज, टवटवीत विश्व

निर्माण केले आहे. त्याला जरण-मरण नाही. असो.

प्रस्तुत लेखातील निर्देशित समीक्षक आपआपल्या परीनं मराठी समीक्षेला योगदान देत राहिले, यातील बहुतेक प्राध्यापक हा पेशासंज्ञेवर थोडी मर्यादा घालत असतो. अजून एक मर्यादा असते. पुस्तकांची निवड, वाचन, चिंतननिर्मित आकलन आणि त्या आविष्काराची रीत. या गोष्टी व्यक्तिपरत्वे भिन्न असतात. आणि प्रत्येक आविष्काराच्या केंद्रस्थानी लेखकाची एक दृष्टी, एक धारणा कार्यरत असते. ती असते/असावी आणि त्याचबरोबर तिला पीळ असतो/असावा. हे यासाठी महत्त्वाचं वाटतं की, तो पीळ समीक्षकामधल्या सर्जक क्षमतांना साद घालत असतो. लेखकांच्या आविष्कारातील धारणेचा अन्वयार्थ लावण्याचा तो प्रयत्न करतो, कारण लेखकाच्या त्या शब्दशरीराला संरचनागत संकेत वा संदर्भ आणि संरचनाबाह्य संदर्भांचा अन्वय लावण्याचा प्रयत्न समीक्षक करत असतो. अशा समीक्षकांत अविनाश सप्रे, रवींद्र किंबहुने, मनोहर जाधव, दिलीप धोंडगे, एकनाथ पगारे, चंद्रकांत पाटील, जनार्दन वाघमारे, गो. म. कुलकर्णी, रमेश वरखेडे, प्रतिभा कणेकर, नागनाथ कोत्तापळे, राजन गवस, रणधीर शिंदे, भा. ल. भोळे, हातकणंगलेकर, रा. ग. जाधव, संजय आर्वीकर, द. भि. कुलकर्णी, विजया राजाध्यक्ष, म. वा. धोंड, सुधा जोशी आदींनी लक्षणीय समीक्षा केली आहे. वर उल्लेखिलेल्या समीक्षकांच्या नावांचा क्रम चुकलेला आहे. दिलगिरी व्यक्त करतो.

पूर्वी नमूद केल्याप्रमाणे दोन हजार तेवीसमध्ये 'वर्णमुद्रा' प्रकाशनानं मा. कनाटे यांचं 'दीर्घ' नावाचं समीक्षेचं पुस्तक प्रसिद्ध केलं. लेखकानं आपल्या मनोगतात समीक्षेविषयीचं आजचं वास्तव परखडपणे मांडलं. सध्याचे दिवस गंभीर लेखनासाठी चांगले नसताना प्रकाशकानं आणि लेखकानं जी हिम्मत दाखवली ती लक्षणीय आहे. मला मात्र या मनोगतानं हे पुस्तक वाचायला प्रेरणा दिली. कारण त्यांचं साहित्य-समीक्षेविषयीचं वाचन सांकेतिकता व औपचारिकतामुक्त असं आहे. आणि प्रामुख्यानं समीक्षेविषयीच्या पाश्चात्य विचारानं त्यांची संवेदनशीलता, संस्कारित झालेली दिसते. त्यामुळे त्यांच्या लेखनात उदाहरणांचं चपखल नावीन्य दिसतं. अशा उदाहरणांनी त्यांच्या समीक्षा या संकल्पनेविषयीच्या विचाराला युरोपियन परिमाण प्राप्त झालेलं दिसतं. या परिमाणाच्या नजरेतून मराठी समीक्षेकडे पाहायचा प्रयत्न केला तर कनाटेंची अस्वस्थता वाढणं स्वाभाविक आहे. कारण त्यांना मराठी समीक्षेविषयी आस्था आहे. तिने भारतीय साहित्यशास्त्राच्या परंपरेशी नातं जोडलं पाहिजे. असं त्यांना वाटतं. त्यांच्या या जुळणीतून-संकर प्रक्रियेतून-आधुनिक समीक्षाव्यूह आणि भारतीय साहित्यशास्त्रातील रससूत्र, विभाव-अनुभाव-व्यभिचारीभाव यांचा संयोग परस्परांना समृद्ध करू शकेल असं त्यांना वाटतं. त्यांच्या या मनोगतामुळे हा लेख आकार घेत गेला. या मनोगतातली अजून एक गोष्ट मला भावली. ती म्हणजे, कनाटेंना औपचारिक शिक्षणाची पार्श्वभूमी नव्हती, असं ते म्हणतात. कारण शिस्त नसलेलं वाचन आणि लेखन स्वतःची शिस्त निर्माण करण्याची शक्यता असते, हेही ते ओळखून होते. कारण त्यांना समीक्षा या संज्ञेच्या अंगानं विचार-व्यवहार करायचा होता. या संज्ञेविषयी आस्था होती/आहे. पण मराठी समीक्षेविषयीचं असमाधान त्यांना अस्वस्थ ठेवीत होतं. पाश्चात्य समीक्षाविचाराची खोली आणि तिला असलेले बहुविध आयाम कनाटेंच्या मनात समीक्षाविषयक अपेक्षांचा एक आराखडा आकार घेत होता. या आराखड्यावरील त्यांचं चिंतन 'दीर्घ'मध्ये प्रत्यक्षगत झालेलं दिसतं. या चिंतनाचं आगळंवेगळंपण पुढील संकल्पनांतून जाणवतं. 'मराठी समीक्षा आणि विश्वभान' तत्त्वज्ञ समीक्षक, समीक्षा आणि समूहनिष्ठ प्रयत्न, अशा संकल्पना मराठी समीक्षेत प्रथमच आलेल्या दिसतात. आणि त्या कनाटे प्रशिक्षित समीक्षक नसल्यामुळे त्यांना शक्य झाले असावे. ते समीक्षेतील प्रस्थापित गृहीतकांना ओलांडून सहज बाहेर पडू शकतात. आणि साहित्यकृतीचं आकलन आणि मूल्यन खुल्या मनानं करू शकतात. त्यांच्या समीक्षाव्यवहाराचा हा पाया दिसतो. त्यांना थोरात आदी समीक्षकांविषयी आदर आहे. ते त्यांच्या समीक्षाविचारातील कोटेशन-विशिष्ट संदर्भात-

उद्धृत करतात. आणि डोळसपणे त्यातील स्वीकार-नकार नोंदवतात.

उदाहरणातून हे स्पष्ट व्हावं. थोरातांनी 'सहा दीर्घकविता - वसंत आबाजी डहाके' या पुस्तकाला एक प्रदीर्घ प्रस्तावना लिहिली. पृष्ठ क्रमांक १२ मध्ये एक परिच्छेद आहे. दीर्घकवितेवरील आपल्या चिकित्सक मांडणीत ते म्हणतात, 'जगाच्या लेखी दीर्घकविता कशी दिसते हा प्रश्न महत्त्वाचा नसून दीर्घकवितेच्या खिडकीतून जग कसे दिसते हे महत्त्वाचे आहे. या दिशेने विचार करू जाता दीर्घकविता हा कवितेतला स्वबाह्य जगाच्या बाबतीत अनेक अर्थानी खुले करण्याचा प्रयत्न असतो. त्यासाठी तिला भोवतालच्या अनेक घटितांशी वाटाघाटी कराव्या लागतात. अनेक गोष्टींना नकार द्यावा लागतो, अनेकांकडून स्वीकाराव्या लागतात. कविता ही आपली ओळख न पुसता दीर्घकविता हा काव्यप्रकार हे करू शकतो. म्हणूनच हा खास राजकीय काव्यप्रकार आहे.' यातलं पहिलं वाक्य चमकदार वाटतं. नंतरच्या दीर्घकवितेच्या स्वरूपविषयक मांडणीत तिचं नेमकेपण धूसर होत गेल्याचं जाणवतं, आणि 'दीर्घकविता हा खास राजकीय काव्यप्रकार आहे' हे विधान वाचकाला धक्का देत संभ्रमात टाकतं.

कनाटे यांनी या विधानाचा जो मागोवा घेतला तो त्यांच्या दीर्घकविता या प्रकारावरील चिंतनावर प्रकाश टाकणारा आहे. पाश्चात्य परंपरेतील चार्ल्स बुकोवस्की या अमेरिकन कवीचं जे उदाहरण घेतलं ते कनाटे यांच्या अभिजात रुचीचं सूचन करणारे आहे. ते म्हणतात, 'या अमेरिकन कवीच्या काही दीर्घकविता आहेत ज्या 'स्व'चा शोध घेणाऱ्या आहेत किंवा मानवी जीवनातील नात्यांच्या गुंतागुंतीचा वेध घेणाऱ्या आहेत. त्या राजकीय संवेदनमुक्त आहेत. या कवितांचे सार्थ वर्णन करायचे झाले तर त्या दीर्घ-भावकविता आहेत असं म्हणता येईल. दीर्घकवितेच्या स्वरूपाविषयी आणि तिच्या संरचनेत असणाऱ्या घटकांविषयी या लेखकांची मते निःसंदिग्ध आहेत. खरं म्हणजे दीर्घ हा शब्द सूचक आहे. दीर्घकवितेची लवचिकता, तिची स्वीकारशीलता लक्षणीय आहे. म्हणजे कवीच्या आविष्कारक जाणिवांना स्वीकारण्याची क्षमता बऱ्यापैकी मोठी आहे. ती कथनपर असते. ते कथन काव्यधर्म पाळणारं असतं. आणि हा काव्यधर्म कवीच्या चिंतनशील प्रक्रियेतून आकाराला आलेला असतो. पण ही चिंतनशील प्रक्रिया कथनपरतेशी निगडित असते. म्हणजे दीर्घकवितेत जाणीवपूर्वकता अपरिहार्य होते. तीत एकापेक्षा अधिक घटना आणि पात्रे प्रवेश करू शकतात म्हणून व संवादात्मकता हे एक तिचे वैशिष्ट्य म्हणून सांगता येईल. हा संवाद कवितागत 'मी' आणि निवेदक यांत असू शकतो. हा निवेदक कवितेमधील क्रमव्यवस्थेकडे तटस्थपणे पाहणारा असतो. तो कवितागत 'मी'शी संवाद साधत असतो. आणि त्या कवितेला आत्मकथनपरतेचं परिणाम लाभत असतं; कारण दीर्घकवितागत 'मी' आणि निवेदक हे दोघेही कवीचीच निर्मिती असतात. आणि कविता कोणत्याही प्रकारामधील असो, कवीसाठी त्याच्या शब्दशरीराच्या गाभ्याशी असलेलं काव्यमूल्य लाखमोलाचं असतं. काव्यरसिकाचं तेच मत असतं. कनाटे यांची चिकित्सक संवेदनीलता हे मूल्य अधोरेखित करणारी आहे.

कनाटे यांनी दीर्घकविता या प्रकाराचा अनेक अंगांनी विचार केला आहे. आणि तिला स्वतंत्र कोटीत बसवता आले पाहिजे. त्यासाठी अनेकार्थसूचक एक लक्षण सांगता आलं पाहिजे असं त्यांना वाटतं आणि त्यासाठी काव्यमूल्य या संज्ञेचा मूळापासून एक समीक्षक म्हणून ते विचार करत आलेले आहेत. दीर्घकवितेवर पाश्चात्य समीक्षकांच्या विचारांवर चिंतन केलेलं वाचकांना जाणवत राहतं आणि हेही लक्षात येतं की, मागच्या दोन-तीन दशकांत मराठी समीक्षकांनी दीर्घकवितेवर क्वचितच लिहिले असावे. हा अभाव कनाटेना खटकतो. त्यांना असं वाटतं की काव्यप्रकारातील प्रत्येक संज्ञा विकसनशील असते आणि समीक्षकाच्या लेखणीच्या स्पर्शाची वाट पाहत असते. कारण तो नव्या अन्वयाची मांडणी करत असतो.

हा अन्वय भारतीय साहित्यशास्त्रातील काव्यमूलक संज्ञा ही कनाटेच्या आठवणीला जणू जाग आणणारी ठरते. कारण त्यांना दीर्घ कवितेविषयीचा त्यांचा मुद्दा पुढे न्यावयाचा आहे. ते म्हणतात की, कोणतीही अर्थगर्भ संज्ञा ही इतिहासाच्या टप्प्यावर बदलत आलेली आहे. त्यासाठी ते पूर्वसुरींची साक्ष काढतात. भरतमुनींसाठी रस हा काव्याचा

आत्मा आहे, तर वामनांसाठी रीती, कुंतकांच्या दृष्टीनं वक्रोक्ती तर आनंदवर्धनांना ध्वनी हा काव्याचा आत्मा आहे असं त्यांचं प्रतिपादन आहे. महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे रससिद्धांतातील रस त्या काव्यमूलक संज्ञेत झालेले हे बदल कनाटे यांना चिन्हमीमांसक मायकेल रिफातेरी या समीक्षकाच्या लेखनात दिसले. त्यांचं काव्याविषयीचं चिंतन फार महत्त्वाचं आहे. त्यांचं 'Poetry user things and concepts through the principle of indirection' हे वाक्य आशयघन आणि संस्मरणीय असं आहे. ते कृतकाच्या 'वक्रोक्ति'चं सूचन करणारं आहे. कनाटे ह्यांना रोलां बार्थ या नामवंत समीक्षाचं वाचन करत असताना असं लक्षात आलं की, 'कलाकृतीच्या संरचनेत तीन तीन अर्थांच्या संज्ञा काम करत करत असतात. एक obvious meaning, दोन obtuse meaning and third meaning हे तीन शब्द अभिधा, लक्षणा, व्यंजना या शब्दांशी संलग्न होऊन जातात. कनाटेंचं पाश्चात्य साहित्य-समीक्षेचं वाचन आणि त्यांचं भारतीय साहित्यशास्त्रातील ठळक संज्ञांचं भान त्यांना आजच्या मराठी समीक्षेविषयी विचार करायला लावतं. त्यांना असं वाटतं की, भारतीय साहित्यशास्त्रातील रससिद्धांत आणि पाश्चात्य साहित्यसमीक्षेतील समकालीन विचारप्रवाहांचा एकत्रून अभ्यास व्हावा. म्हणजे भारतीय साहित्यशास्त्रातील काव्यमूलक रससिद्धांताला नवं परिमाण लाभेल आणि पाश्चात्य विचारप्रवाहाला नवी आशयघनता लाभेल. अशा प्रकारचे प्रयत्न झाले पाहिजेत. अशा या प्रयत्नांच्या पार्श्वभूमीवर दीर्घकवितेच्या काव्यमूलकतेचा, तिच्या स्वरूपनिश्चितेचा कनाटे विचार करताना दिसतात. त्यांना कवितेतील काव्यमूलक भाषिक घटनेचा विसर पडलेला नाही. कनाटे आपल्या काव्यसमीक्षेच्या उक्तीला-अभिप्रायाला केंद्रस्थानी ठेवताना दिसतात; आणि म्हणतात की, कवितेची भाषा हा तिचा कविता असण्याचा पुरावा आहे. त्यांनी एक उदाहरण वानगीदाखल घेतलं आहे. 'श्वास डोळ्यांच्या कडांशी येऊन थांबला आहे.' या वाक्याची रचना तर्काच्या पलीकडची वाटते. पण तिचं काव्यसौंदर्य तिच्या रचनेतच आहे. आपण श्वास नाकानं घेतो. पण हा श्वास या रचनेत डोळ्यांच्या कडांशी संबद्ध झालेला दिसतो. यात अवयवांचं स्थानांतर झाल्यांचं दिसतं. हे अर्थपूर्ण स्थानांतर त्या श्वासाच्या गुदमरण्यातील शब्दातीत तीव्रता सूचित करणारं आहे. ती तीव्रता डोळ्यांच्या कडांमध्ये अडकलेली आहे. ती कोणत्याही क्षणी द्रवरूपात येण्याची शक्यता आहे. या उदाहरणातील उक्तीमध्ये तिचं कवितापण आहे. ही उक्ती म्हणजे साहित्याचं द्रव्य. म्हणजे भाषा ही साहित्याच्या केंद्रस्थानी आहे.

रजनी परूळेकरांच्या दीर्घकविता पुनःपुन्हा वाचण्यासारख्या आहेत, 'पुन्हा दीर्घ कविता' या कवितासंग्रहातील त्यांची शब्दकळा एकाच वेळेस आविष्कारक, सोपी, आणि नेमकी असते. 'अखेरचे पत्र' या कवितेतील खालील ओळी-

‘दुसरा समुद्र पार करताना
मी झोकून दिले होते स्वतःला
एका समर्थ व्यक्तिमत्त्वाच्या लाटेत
कणवभरल्या डोळ्यांच्या हाकेत...’

या उदाहरणातील तिसरी आणि चौथी या दोन उक्ती स्वतःवर लक्ष केंद्रित करणाऱ्या आहेत. आणि वाचकाचे लक्ष वेधून घेणाऱ्या आहेत. लाटेला व्यक्तिमत्त्व नसतं. ती एक दृश्यवस्तू आणि तीवर मानवी गुणधर्मांचा आरोप केलेला आहे. चौथ्या ओळीत तर पारदर्शी आविष्कारकता जाणवते. जणू ती मधलं प्रत्येक अक्षर उत्स्फूर्तपणे डोळ्यांमधली हाकेची क्षमता अधोरेखित करत आहे. आणि हे करत असताना या ओळींमधील व्यंजकता रसिकाच्या प्रत्ययाला अधिक सूक्ष्म करत जाते. म्हणून कनाटे दीर्घ कविता अधिकाधिक व्यंजननिष्ठ असली पाहिजे असं प्रतिपादन करतात.

प्रस्तुत लेखकानं कनाटे यांच्या 'दीर्घ'मधील समीक्षेकडे फक्त एका सकारात्मक दृष्टीने पाहायचा प्रयत्न केला

आहे. कारण एखादा लेखक 'साहित्य -समीक्षा' या प्रकाराकडे नव्यानेच वळतो. तेव्हा त्याच्या या जाणीवपूर्वकतेचं कौतुक वाटणं स्वाभाविकच आहे. त्यांच्या संदर्भात कौतुक हा शब्द न्याय देणारा वाटत नाही; कारण तो साधारणतः प्रेमापोटी वापरला जातो. आणि समीक्षा हा प्रकार वैचारिक प्रक्रियेशी अधिक निगडित आहे. त्यात सम्यक दृष्टीचं अस्तित्व अभिप्रेत असतं. ही सम्यक दृष्टी तौलनिक अभ्यासातून प्राप्त होत असते. कनाटे जेव्हा मराठी साहित्यसमीक्षेविषयी बोलतात तेव्हा त्यांच्या अंतर्मनात पाश्चात्य समीक्षाविचार रुतलेला असावा असं वाचकाला जाणवतं. त्यांच्या या तौलनिक मर्मदृष्टीमुळं मराठी समीक्षेविषयीच्या त्यांच्या काही अपेक्षा आकारित झालेल्या दिसतात. त्याविषयी या लेखात उल्लेख केलेला आहे. तोही सकारात्मकच आहे.

त्यांच्या समीक्षा लेखनात उणिवा नाहीत का? त्या असतातच आणि त्यांनी 'दीर्घ'मधील पान क्र. १११-१२ वर ते प्रांजळपणे नमूद केले आहे. त्यांची द्विरुक्ती कशाला? फक्त काही ठिकाणी स्वीपिंग विधानं येतात. पुढे होणाऱ्या त्यांच्या समीक्षणात्मक लेखनात अशी विधानं ते स्वतःच टाळतील; कारण कनाटे हे 'स्व'कडे अलिप्तपणे पाहणारे समीक्षक आहेत.

चांगलं समीक्षालेखन दुर्मीळ होतं आहे. त्यांना मनापासून शुभेच्छा!

वर्णमुद्राचा नवा लेखसंग्रह

सृजनस्रोत

किंमत ₹ ४२४/-
सवलतीत ₹ ३५०/- ला पोस्टेजसह
घरपोच मिळेल.
संपर्क : वर्णमुद्रा पब्लिशर्स व डिस्ट्रिब्युटर्स,
शेगाव, जिल्हा बुलढाणा
९९२३७२४५५०
नमूद केलेला मोबाईल नंबर ९९२३७२४५५०
हाच व्हॉट्सअप नंबर आहे, पत्ता त्यावरच
कळवता येईल.
अकाउंट डिटेल्स :

VARNAMUDRA PUBLISHERS
HDFC CURRENT A/C No.
50200047627114
IFSC : HDFC0002817
BRANCH : SHEGAON
OR
GPAY
9923724550 MANOJ PATHAK

किंवा

गोमंतकीयांचे पोर्तुगीज साहित्य

माधव बोरकर

पोर्तुगीजांच्या राजवटीत गोमंतकीयांनी, विशेषतः येथील ख्रिस्ती समाजातील लेखकांनी पोर्तुगीज भाषेतून जे सर्जनशील लेखन केले, त्यातून आपला मूळ भारतीय वारसा, परंपरा यांचीही जाणीव प्रकटताना दिसते. कोण होते हे लेखक, कोण होते हे कवी? आपल्या भारतीयत्वाचा उच्चार पोर्तुगीजमधूनही प्रखरपणे करणाऱ्या साहित्यांची किमान तोंडओळख तरी आपल्याला हवी...

गोमंतकीयांनी एकूण देशी आणि विदेशी अशा चौदा भाषांतून सर्जनशील व वैचारिक स्वरूपाचे लेखन केले आहे, असा निष्कर्ष आलेश कॉश्टा यांनी काढलेला आहे. कॉश्टा हे 'विब्लिओतेक नासिओनाल'चे (आताचे कृष्णदास शामा ग्रंथालय) ग्रंथपाल होते. त्यांनी गोमंतकीय साहित्याची सूची केली व ती 'डिकसोनारियो दु लितेरातूर' या नावाने चार खंडांत प्रसिद्ध झाली आहे. हे जाडजूड चार खंड गोमंतकीय साहित्याच्या समृद्ध वारशाची साक्ष देतात. ही सूची सर्वसमावेशक आहे. त्यात पोर्तुगीज साहित्याबरोबर मराठी, कोंकणी, इंग्रजी व अन्य भाषांतून गोमंतकीयांनी केलेल्या वाङ्मयसेवेच्या नोंदी सापडतात. धर्मातराच्या जाचामुळे गोमंतकीयांनी स्थलांतरे केली. कर्नाटक, केरळ व देशाच्या अन्य काही प्रदेशांत ते स्थलांतरित झाले. महाराष्ट्र व कर्नाटक भौगोलिकदृष्ट्या जवळ असल्यामुळे हे प्रदेश त्यांना सोयीचे वाटले. त्याच प्रमाणे ख्रिश्चन समाजाने देशाच्या सीमा ओलांडून पोर्तुगाल, आफ्रिका किंवा युरोप खंडाच्या काही देशांत पोटापाण्यासाठी स्थलांतरे केली. ही स्थलांतरे करणे या समाजाला शक्य होते, कारण त्यांच्यावर कसलीच धार्मिक बंधने नव्हती. काही बाबतीत त्यामुळेच हा समाज प्रगती करू शकला. त्या तुलनेने येथील हिंदू समाज मागे राहिला.

अर्थात ह्या ख्रिश्चन समाज शिक्षित होता व पोर्तुगीज समाजापुरतीच ही प्रगती होती. तोच अन्य समाज मात्र अज्ञानाच्या अंधारात चाचपडत होता.

गोव्यात धर्मातरांना सुरुवात झाली. धर्मांतरित गोमंतकीयांसाठी मराठी व कोंकणी या दोन्ही भाषांतून धार्मिक साहित्य रचले गेले. पण पुढे हा ओघ पूर्णपणे आटला, त्याला कारण १६१४ साली पोर्तुगीजांनी जारी केलेले फर्मान. या फर्मानामुळे धर्मांतरितांवर देशी भाषांत लिहिणे व बोलणे यावर कडक निर्बंध लादले गेले. हा आपल्या संस्कृतीवरचा सर्वांत मोठा आघात होता. संस्कृतीची पाळेमुळे ही भाषा, आहार आणि वेष यात खोल रुजलेली असतात. १४८४ च्या फर्मानामुळे ही मुळेच उखडली गेली. त्याचे दूरगामी परिणाम गोमंतकीय समाज आजही भोगतो आहे. लिपीवाद हे त्याचेच एक, कडू फळ. देशातल्या अन्य भागांतही धर्मांतरे झाली, पण तिथली संस्कृती काही बदलली नाही. महाराष्ट्र, केरळ किंवा आंध्र या प्रदेशांत धर्म बदलला गेला, परंतु संस्कृती मात्र अस्सल भारतीय राहिलेली दिसून येते. त्यामुळे आपल्यासारखे या भागात सांस्कृतिक व सामाजिक प्रश्न निर्माण झालेले दिसत नाहीत.

स्थलांतरितांची सर्जनशीलता

स्थलांतरित गोमंतकीयांनी त्या त्या प्रदेशांच्या भाषांचा आपल्या सर्जनासाठी स्वीकार केला. पंजे मंगेश राव, मंजेश्वर गोविंद पै, गिरीश कर्नाड, ना डिसोज़ा ही कन्नड साहित्यातली महत्त्वाची नावे आणि मराठी साहित्यात मोलाची भर घालणाऱ्या गोमंतकीय लेखकांची नावे तर सर्वश्रुत आहेत. काही गोमंतकीय फ्रान्समध्ये स्थलांतरित झाले. त्यांनी फ्रेंचमध्ये लेखन केलेले आढळते. त्यांचे एक ठळक उदाहरण म्हणजे संमोहनशास्त्राचे जनक आबे फारिया. या शास्त्रावरचा आपला संशोधनात्मक ग्रंथ त्यांनी फ्रेंच भाषेत लिहिला. आजही या शास्त्रातला तो मैलाचा दगड मानला जातो, पण लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट म्हणजे हे काही सर्जनशील साहित्य नव्हे. पोर्तुगिजांच्या आगमनानंतर परदेशी भाषांतून सर्जनशील लेखनाची निर्मिती व्हायला बराच काळ जावा लागला.

पोर्तुगीज भाषेच्या बाबतीत हिंदू समाजाचा दृष्टिकोन काय होता याचा विचार करणे आवश्यक आहे. एकोणिसाव्या शतकाच्या सुरवातीच्या दशकात गोव्यात शिस्तबद्ध औपचारिक शिक्षणाला सुरुवात झाली. पणजी, मडगाव व अन्य भागांतही पोर्तुगिजांनी प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या शाळा काढल्या. हे शिक्षण मोफत व सार्वत्रिक होते. याचा पुढील टप्पा म्हणजे पणजी, मडगाव व म्हापसा या शहरांत उघडलेले 'लिसेंव' म्हणजे माध्यमिक स्तरावरील शिक्षण देणारी विद्यालये. पण उच्चवर्णीय समाज या शिक्षणापासून दूर राहिला. याला आर्थिक, सामाजिक व धार्मिक कारणे होती. या समाजाला शिक्षणाचे महत्त्व पटलेले नव्हते. जमीनजुमला असणे व त्या उत्पन्नावर गुजराण करणे यातच हा समाज धन्यता मानत होता. शिक्षणाला विशेष प्रतिष्ठा नव्हती. पण एकोणिसाव्या शतकाच्या संधीकालात या समाजाला पोर्तुगीज शिक्षणाचे महत्त्व पटू लागले होते असे दिसते.

समाजजागृतीचे पर्व

या काळात दादा वैद्य, 'सत्संग'कार करंडेशास्त्री यांनी या बाबतीत समाजात जागृती केली. आपल्या 'सत्संग' या नियतकालिकातून त्यांनी पोर्तुगीज शिक्षणाचे महत्त्व समाजाला पटवून देण्याचा प्रयत्न केला. एके ठिकाणी ते लिहितात की, आपण चार शतके पोर्तुगिजांच्या संपर्कात येऊन फक्त त्यांच्या वेषाची नकळ करण्यात धन्यता मानतो. पण त्यांची भाषा शिकण्याचा प्रयत्न करत नाही. सी सियोर या महावाक्याच्या पूर्ण ज्ञानाच्या पलीकडे आमच्या पोर्तुगीज भाषाज्ञानाची खोली यमुनेच्या गंभीर डोहासारखी अपरंपार! (पुस्तक दुसरे अंक ७) याच काळात शांबाराव सरदेसाई प्रभृतींची पिढी उदयाला येत होती. मराठी बरोबरच पोर्तुगीज भाषा उत्तम तन्हेने लिहिता-वाचता यायला हवी याची जाण या पिढीला झाली. याच काळात गोव्यातील सारस्वत समाज घराचा उंबरठा ओलांडून सरकारी नोकरी मिळवण्याच्या प्रयत्नात होता. त्याला पोर्तुगीज भाषेच्या ज्ञानाची आवश्यकता भासू लागली. पोर्तुगीज बरोबरच फ्रेंच व इंग्रजी भाषाही त्यांनी अवगत केल्या. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभकालात समाजधुरिणांनी केलेल्या जनजागृतीला येऊ लागले हे फळ होते.

जाणिवांची क्षितिजे रुंदावली

या शिक्षणामुळे भारतीय विचार परंपरा व युरोपियन विचारवंतांची त्यांना एकाच बरोबर ओळख होऊ शकली. लिसेंवच्या शिक्षणाचे हे मोठे फलित म्हटले पाहिजे. या शिक्षणामुळे जाणिवांची क्षितिजे रुंदावू लागली. पोर्तुगिजांनी भारतीय तत्त्वज्ञान व आचार व विचार यांच्यावर केलेल्या टीकेला चोख उत्तर देण्याची शक्ती या नव्या शिक्षणातून या वर्गाला मिळाली. या संदर्भात एक नाव प्रामुख्याने आठवते ते म्हणजे श्रीधर प्रभु म्हांबरे यांचे (अना म्हांब्रो या सुप्रसिद्ध कोंकणी लेखकाचे ते आजोबा). सरकारी नोकर असल्यामुळे 'मुनी' या टोपण नावाने ते लिहित असत.

त्यांचं एकुलते एक पुस्तक आपल्याकडे उपलब्ध नसले तरी त्याची एक प्रत पोर्तुगालच्या ब्राग ग्रंथालयात जपून ठेवलेली आहे.

याच काळात दादा वैद्य यांनी 'प्राचीप्रभा' हे मराठी व 'लुझ द ओरिएंती' हे पोर्तुगीज नियतकालिक सुरू केले. पोर्तुगीज नियतकालिकांत भास्करराव रुद्राजी प्र. सरदेसाई यांनी विपुल लेखन केले. लिसेंवेचे शिक्षण न घेताही त्यांचे पोर्तुगीज भाषेवर उत्तम प्रभुत्व होते. 'भारतकार' गोविंद पुंडलिक हेगडे देसाई हे सफाईदारपणे पोर्तुगीज बोलत व लिहीत. पण या प्रभृतींचे पोर्तुगीज लेखन हे सर्जनशील म्हणता येणार नाही. ते वैचारिक स्वरूपाचे होते.

हिंदूंना मराठी जवळची

या उपरनिर्दिष्ट लेखकांचा वर्ग आकाराने फारच लहान होता. समाजातील ९९ टक्के लोक या वर्गाच्या परिप्रेक्ष्याबाहेर होते. फार थोडेच उच्चवर्णीय लोकही शिक्षणाचा लाभ घेत होते. हिंदू समाजाने शिक्षणासाठी पोर्तुगीज भाषेचा वापर केला, पण सर्जनशील लेखनासाठी मात्र मराठी भाषा त्यांना जवळची वाटली. समाजशास्त्रीय दृष्टीने याचा अभ्यास केला पाहिजे, पण तसा तो कोणी केलेला नाही. नांगरणीविना पडलेल्या या जमिनीची मशागत कोण करेल? विद्यापीठ स्तरावर हा अभ्यास व्हायला हवा, पण त्यासाठी संशोधकाला इतिहास व समाजशास्त्र यांचाही विचार करावा लागेल.

एकोणिसाव्या शतकात गोव्यात पोर्तुगीज नियतकालिके प्रसिद्ध होण्यास सुरुवात झाली, पण ती फारच तुरळक होती. मडगाव हे त्याचे केंद्र. वाचकवर्गाही लहान, फक्त ख्रिश्चन सारस्वत व चारडे हे उर्वरित समाज शिक्षणाच्या अभावामुळे या नियतकालिकांच्या वाचनापासून वंचित राहणे स्वाभाविक होते. अशा सामाजिक परिस्थितीत वाड्मयीन संस्कृतीचा आपण विचारही करू शकत नाही. पुन्हा फक्त थोड्याफार बातम्या किंवा एखादा लेख या पलीकडे त्यांचे स्वरूप नव्हते. सर्जनशील लेखनाला त्यात जागा नव्हती.

ही कोंडी ज्युलियो गोन्साल्वीस (१८४६-१८९६) यांनी फोडलेली दिसते. सर्जनाची ओढ ही माणसामध्ये स्वाभाविकपणे असते. शिक्षणापासून वंचित समाजही मौखिक रूपाने त्याचा आविष्कार करित असतो. अर्थात गोन्साल्वीस हे उच्चशिक्षित असल्यामुळे त्यांनी 'इलुस्त्रासांव गोवाना' या नावाचे वाड्मयीन नियतकालिक सुरू केले. १८६० दरम्यान सुरू झालेल्या या नियतकालिकात त्यांनी आपल्या कथा प्रसिद्ध केल्या. त्यांना समकालीन लेखक कोणी नव्हते. त्यामुळे हे नियतकालिक म्हणजे एकखांबी तंबू होता. अर्थात ते अल्पजीवी ठरले. मात्र या नियतकालिकाला ऐतिहासिकदृष्ट्या अत्यंत महत्त्व आहे. गोव्यातून प्रसिद्ध होणारे ते पहिले वाड्मयीन नियतकालिक ठरते. या ज्युलियो गोन्साल्वीस यांच्या विषयी चरित्रात्मक माहिती अशी- त्याचे संपूर्ण नाव मान्युअल ज्युलियो फ्रेडरिको गोन्साल्वीस. त्यांचा जन्म १८४६ साली एक सधन ख्रिश्चन ब्राह्मण कुटुंबात झाला. वयाच्या फक्त अठराव्या वर्षी त्यांनी 'इलुस्त्रासांव गोआन' हे वाड्मयीन नियतकालिक सुरू केले. या नियतकालिकात स्वतः त्यांनीच लिहिलेल्या कथा, कविता, थोडी फार समीक्षा व विचारवंतांची चरित्रे यांचा समावेश असायचा. विमलादेवी व मान्युअल दु सिआब्रा या समीक्षकांना हा लेखक महत्त्वाचा वाटतो. त्याचप्रमाणे फिलितो ख्रिस्तो या अलीकडच्या समीक्षकाला त्याच्या योगदानाची विशेष नोंद घ्यावीशी वाटते. मुख्य म्हणजे या नियतकालिकाने गोव्याच्या मातीत नवीन वाड्मयीन संस्कृती रुजवली. गोव्याच्या सांस्कृतिक जीवनाला एक नवीन आयाम देण्याचा प्रयत्न त्यांनी केला. याच काळात गोव्यात मुद्रणालये मूळ धरू लागली होती. त्याचाही फायदा सर्जनशीलतेला झाला असे म्हणता येईल. हे नियतकालिक आकाराने छोटे असल्यामुळे कथा प्रकाराला ते पोषक होते.

या नियतकालिकात प्रसिद्ध झालेल्या साहित्याचे स्वरूप कसे होते याचा विचार करावा लागेल. हा काळ

युरोपमध्ये रोमांचवादी साहित्याच्या बहराचा होता. फ्रेंच, इंग्रजी, इटालियन साहित्याचे उत्तम अनुवाद पोर्तुगीजमध्ये उपलब्ध होते. या अनुवादांच्या द्वारे गोमंतकीय. पोर्तुगीज लेखक या प्रवाहाच्या संपर्कात आले व तो प्रवाह आपल्या कथा-कवितांमध्ये संक्रमित करण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. अर्थात त्यात अनुकरणाचा भाग नव्हता तर इथल्या परिस्थितीशी जुळवून घेण्याचा तो स्तुत्य असा प्रयत्न होता. गोमंतकीयांचा हा रोमांचवाद कशा स्वरूपाचा होता यावर गार्मस हा समीक्षक लिहितो,

One of the most salient characteristic of Romantic Literary production in Goa is the almost total absence of nationalist themes, so dear to the Romantics in Portugal. Though close to the literature of the metropole, especially that produced in Lisbon, nineteenth century Goan Literature never tried to imitate it in terms of nationalist exaltation. Only towards the end of the nineteenth century did anything similar occur, but only in terms of Goan regionalism and not Portuguese nationalism.

गार्मस याच्या या विधानाला विशेष अर्थ आहे. बव्हंशी गोमंतकीय पोर्तुगीज लेखकांनी पोर्तुगाल काही पाहिले नव्हते. दुसरी गोष्ट म्हणजे रोमांचवादी लेखकांना अभिप्रेत असलेली राष्ट्रवादाची संकल्पना त्यांच्या विचारांच्या परिघाबाहेर होती, कारण हा समाजच आपल्या सांस्कृतिक भूमीपासून तुटलेला होता. या सांस्कृतिक गुलामगिरीमुळे त्यांचे विचारविश्व संकुचित झाले.

भारतीयत्वाची जाण असलेले लेखक म्हणजे फ्रान्सिस्क लुईश गोमीश. भारतीय सांस्कृतिक वारशांची खोल जाण फक्त या एकाच लेखकामध्ये दिसते. तो लेखक म्हणजे 'ब्राह्मण' या कादंबरीचा लेखक डॉ. फ्रान्सिस लुईश गोमीश.

आपल्या भारतीय वारशाबद्दल त्यांना सार्थ अभिमान होता. पोर्तुगीज पार्लमेंटमध्ये त्यांनी त्याचा स्पष्टपणे उच्चार केला. पोर्तुगालचा इतिहास हा आपला होऊ शकत नाही, उलट रामायण, महाभारत ही आपली खरी परंपरा आहे हे आपल्या समकालीनांच्या मनावर बिंबविण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला. याचा थोडाफार परिणाम एकोणिसाव्या शतकाच्या शेवटच्या दशकात उदयाला आलेल्या पिढीवर झालेला दिसतो. या काळात एक नवीन वाङ्मयीन संस्कृती आकार घेताना दिसते. भारतीय परंपरा हा आपला वारसाहक्क आहे ही जाणीव या पिढीला झाली. अभिव्यक्तीची भाषा पोर्तुगीज असली तरीही लुईश दु कामॉयश हा त्यांचा आदर्श होऊ शकला नाही. उलट वाल्मिकी व व्यास हेच त्यांचे आदर्श ठरले. एका दृष्टीने पाहिले तर हा पोर्तुगीज वसाहतवादाचा हा पराभवच होता असे म्हटले पाहिजे. वास्तव व संस्कृती याचे साहित्यकृतीतील तुल्यबळ स्थान या पिढीला अधोरेखित करायचे होते. म्हणूनच पोर्तुगाली रोमांचवादाचा त्यांनी त्याग केला. त्यांना स्थानिक वास्तव हे महत्त्वाचे वाटले. आपली स्वतंत्र अस्मिता जपण्याचा तो प्रयत्न होता.

'सिंप्लीसियोची साहसे' नावाने ज्युलिओ गोन्साल्वीस यांच्या कथा दोन मालिकांत प्रसिद्ध झाल्या. पहिली १८६५ साली 'कोंत दु मीन्हा तेन्हा' (माझ्या भूमीच्या गोष्टी) या मालिकेत 'ओ पिकेनु दो मोन्त' (डोंगरावरचा लहान मुलगा) 'आमोर पोर कोमिसांव' अशा दोन कथा होत्या. 'इरा उमा नोयत द माय' सारखी वेगळेपण जपणारी कथा होती. १८६६ साली प्रसिद्ध झालेल्या दुसऱ्या मालिकेतल्या कथा म्हणजे 'आव्हेंतुरा द उम सिंप्लीसियो' (सिंप्लीसियोची साहस) त्याच प्रमाणे 'ओ फांतास्मा' ही भूतकथाही होती. या सगळ्या कथा म्हणजे अस्सल गोव्याच्या जीवनाचा वेध घेणाऱ्या. इथली परंपरा जोपासण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या. विसाव्या शतकाच्या तिसऱ्या दशकात प्रादेशिक कथा लिहिणाऱ्या विनायक सदाशिव सुखटणकर यांची आठवण व्हावी अशा. पण ऐतिहासिक दृष्टीने पाहिले तर ज्युलिओ गोन्साल्वीस हा गोमंतकीय साहित्यातला आद्य कथाकार ठरतो.

पारतंत्र्याच्या काळात देशी माणसाला कमीत कमी स्वातंत्र्य दिले गेले. निरक्षर बहुजनांचे अस्तित्व उच्चवर्णियांच्या खिजगणतीत नव्हते, पण साहित्यात वास्तवाचे चित्रण करण्यासाठी हाच वर्ग या पोर्तुगीज लेखकांना अत्यंत सोयीचा होता असे दिसते. या वर्गाच्या चालीरीती, समज-गैरसमज गोन्साल्वीसनी आपल्या कथांतून चित्रित केल्या. त्याच बरोबर आपल्या वर्गाचे जीवनही त्यांनी आपल्या साहित्यात आणले. 'आव्हेंतुरास दु उमा सिंप्लीसिओ' ही त्यांची कथा आपण विचारात घेऊ शकतो. ही कथा म्हणजे विपरिततेचा (irony) उत्तम नमुना आहे. 'सिंप्लीसिओ' या नावातच या कथेचे बीज दडलेले आहे. या नावाचा अर्थ 'साधाभोळा' असा होता. मग त्याची साहसे ती काय असणार याचा अंदाज आपण बांधू शकतो किंवा त्यांची 'ओ फांतस्मा' ही कथा पाहा. या कथेतही हेच पात्र आहे. 'जेव्हा पणजी शहर आता सारखे नव्हते तेव्हा या शहराचे सगळे नागरिक उत्तम जीवन जगत होते. या शहराला एक प्रकारचे देखणेपण होते. अशा शहरात सुखासीन जीवन जगणाऱ्यांपैकी सिंप्लीसिओ होता.' या कथेत भूत हे एक पात्र म्हणून येते. एकोणिसाव्या शतकात भूतासंबंधी अनेक अंधश्रद्धा प्रचलित होत्या. आजही त्यात फारसा फरक झालेला दिसत नाही. भूतबाधेच्या अनुभवातून सिंप्लीसिओच्या नैतिक व धार्मिक श्रद्धांना धक्का बसतो. या कथेत सिंप्लीसिओ पणजीहून जुन्या. गोव्याला जात असतो. रायबंदरला पोचल्यावर कोणी तरी आपला पाठलाग करतो आहे असा त्याला भास होतो. ते एक भूत असावे असे त्याच्या अंधश्रद्धाळू मनाला वाटते. नखशिखांत पांढरे वस्त्र नेसलेली एक व्यक्ती रस्त्याच्या मधोमध उभी असलेली त्याला दिसते. सिंप्लीसीओ आपल्या जागेवरून हलत नाही. भीतीने त्याचे काळीज धडधडायला लागते. शेवटी त्याने धीर एकवटून हातातली काठी उचलली आणि तो एक पाऊल पुढे सरकला. तेव्हा ती पांढऱ्या पोशाखातली व्यक्तीही पुढे सरकली. नंतर त्याच्या लक्षात येते की ही व्यक्ती दुसरी तिसरी कुणी नसून त्याचा मित्र मॅलो आहे. हा मॅलो मुद्दाम त्याला घाबरवण्यासाठी त्याच्या मागावर होता. या कथेला कथाकार विनोदाचा स्पर्श करतात व त्याच बरोबर अंधश्रद्धेची खिल्लीही उडवतात. ही कथा वाचून आजच्या काळातल्या अंधश्रद्धा निर्मूलनवाल्यांना आनंदच होईल.

या आद्य कथाकाराविषयी थोडे विस्ताराने लिहिणे योग्य होईल. गोन्साल्वीसची आणखी एक बहुचर्चित कथा म्हणजे 'उम जेजुइत.' या कथेला २५ नोव्हेंबर १८२९ या तारखेची पार्श्वभूमी आहे. त्याचे कारण म्हणजे सुरुवातीला फेब्रुवारी १५२० मध्ये पोर्तुगिजांचा युद्धात पराभव झाला. पण २५ नोव्हेंबर १५१० य तारखेला त्यांनी गोव्याच्या काही भागांवर विजय मिळविला. या कथेला या ऐतिहासिक घटनेचा संदर्भ आहे. जुन्या गोव्यात एके ठिकाणी गुप्तधन असल्याची माहिती सिंप्लीसिओला लागते. तो व त्याचे काही मित्र या धनाच्या शोधाला लागतात. त्यांना या गुप्तधनाचा शोध लागतो. पण या खटपटीत हेन्रीक या पात्राचा खून होतो. समीक्षकांच्या मतांनुसार हा लेखक एका मर्यादित चौकटीत आपल्या कथानकाची मांडणी करतो. त्याला कारण म्हणजे गोव्यात साहित्य संस्कृती रुजलेली नव्हती. पुन्हा अनुभवक्षेत्राला पडलेल्या मर्यादा. वाचनसंस्कृती ही सुद्धा सर्जनशील साहित्याला नवा परिमाण देत असते. मर्यादित वाचकवर्गामुळं विचारांचे आदान प्रदान तर शक्यच नव्हते, तरीही गोन्साल्वीस या मर्यादा पार करण्याच्या प्रयत्नात दिसतात. 'उम जेजुइत' या कथेला इतिहासाची पार्श्वभूमी आहे. गोमंतकीय साहित्यात नवीन प्रवाह आणण्याचा या लेखकाचा प्रयत्न होता. पुढे वि. स. सुखटणकर यांनी आपल्या कथांत इतिहासाचा उपयोग केलेला दिसतो. या कथेला मार्कीश दु पॉबाल यांचा संदर्भ आहे. पॉबालने जेजुइत पंथाच्या अत्याचारांना आळा घातला.

गोन्साल्वीसची शेवटची कथा 'आँद ये क्व येस्ता रिकेझा' या कथेतही हा सिंप्लीसिओ झांझिबारला जातो, कारण तिथे सोन्याच्या खाणी आहेत. तिथे जाण्यामागचे कारण म्हणजे तिथे स्थायिक झालेल्यांनी त्यांच्यामागं ठेवलेली स्थावर जंगम मालमत्ता. या मालमत्तेचे मोल किती असावे ? 'तीनशें शंभर हजार कुझेदोस' - तिने म्हटलं. केवढी ही मालमत्ता तुला नाही वाटत गिलेर्मिना ? आमच्या या काकाचे खरोखरच आम्ही आभार मानले पाहिजे.

आमच्या या विपन्नावस्थेतल्या काळात त्यांनी आमची आठवण ठेवली हे किती बरं झालं? आयुष्यभर आपण शिवणकाम करून कशी तरी गुजराण केली. आता देवानं आपल्यावर कृपा केली. आतां आपण उत्तम आयुष्य जगूया.'

या कथेतून लेखक दोन गोष्टी साध्य करतो. गोमंतकीयांना पोर्तुगीज आफ्रिका हे हिरवे कुरण होते. ख्रिश्चन समाजाला समुद्रपर्यटन निषिद्ध नसल्यामुळे हा समाज मोठ्या संख्येने स्थलांतरित झाला. तिथे व्यापारउदीम करून त्यांनी घरवाडी केली. त्याचप्रमाणे गोव्यातील आपल्या मूळ गावातही घरे बांधली व जमीनजुमला केला. अशा गोंयकारांना 'आफ्रिकानीश्ट' म्हणून संबोधायचे. एखाद्याला वारस नसला तर तो कुटुंबातल्या एकाला दत्तक घ्यायचा. ही कथा वाचून या गोष्टींची थोडी फार कल्पना येते. गोन्साल्वीसने सिंप्लीसियो हे पात्र रचून त्याला सर्वत्र संचार करण्याची मुभा दिली. ख्रिश्चन समाजाच्या तुलनेने हिंदूंनी परदेशगमन फार उशिरा केले, त्यामुळे गोमंतकीय भाषांमध्ये परदेशांचे चित्रण अभावानेच येते. डॉ. सखाराम लाड हे पोर्तुगालला जाणारे पहिले हिंदू. पण त्यांनी काही लिहून ठेवलेले आढळत नाही.

जुझे द सिल्व कुयेल्हो

ज्युलिओ गोन्साल्वीसच्या नंतर आलेले दुसरे नाव घेण्यासारखे लेखक म्हणजे जुझे द सिल्व कुयेल्हो. त्यांचा जन्म १८८९ साली झाला व मृत्यू १९४४ साली झाला. या लेखकाविषयी विशेष माहिती आज उपलब्ध नाही. त्यांनी लिहिलेल्या काही तुरळक कथा वाचायला मिळतात. काही अभ्यासकांनुसार कुयेल्होनी औपरोधिक शैलीचा फार प्रभावी उपयोग केला आहे. या साहित्याचा अनुवाद भारतीय भाषांमध्ये होणे आवश्यक आहे.

गद्याबरोबर गोमंतकीय पोर्तुगीज लेखक कवितेकडे वळलेले दिसतात. गोन्साल्वीस किंवा कुयेल्हो हे फक्त पोर्तुगीज शिकलेले होते, कारण त्यांच्या काळात सासणीत फक्त पोर्तुगीज शिक्षणाची सोय होती. पुन्हा या भागातले बव्हंशी लोक हे शिक्षण किंवा अन्य कारणासाठी पोर्तुगालला जात असत. अर्थात त्यांना इंग्रजीच्या ज्ञानाची फारशी आवश्यकता भासत नसे, पण बार्देश महालात पोर्तुगीज भाषेबरोबरच इंग्रजी शिक्षणाच्या शाळा सुरू झाल्या, कारण इथली जनता इंग्रजी शिकून पोटापाण्यासाठी मुंबई गाठत असे. पुढे टपाल खाते किंवा रेल्वेत नोकऱ्या मिळणे त्यांना सोईचे होई.

जोसेफ फुर्तादोंची कविता

जोसेफ फुर्तादो (१८७२-१९४९) हा कवी पोर्तुगीज प्राथमिक शिक्षण घेऊन इंग्रजी शिकायला गेला. पुढे ग्रेट पेनिन्सुलर रेल्वेत नोकरी करण्याच्या निमित्ताने त्यांनी मध्य भारत व कलकत्तासारखी शहरे पाहिली. मूलतः ते इंग्रजी कवी व त्यांनी दखल घेण्याजोग्या इंग्रजी कवितांची निर्मिती केली व आज त्यांच्या नावावर आठ कवितासंग्रह आहेत. 'द गोअन फिडलर' ही त्यांची एक बहुचर्चित कविता. ऱ्हासकालीन इंग्रजी रोमांचवादी कवितेचा त्यांच्यावर गाढ प्रभाव दिसतो. त्यांच्या एकूण कविताविश्वाचा वेध घेणारा अभ्यास रोशेल पोतकर ही विदुषी करीत आहे.

फुर्तादोंच्या कवितेत गोव्याचा निसर्ग हा प्रामुख्याने येतो. हिरवे डोंगर, पिकलेली शेते किंवा मांडवी जुवारी नद्या यांचं चित्रण या कवितांत येते. हा व्यक्तिवादी कवी असल्यामुळे स्वानुभव हे त्याच्या कवितेचे मूलद्रव आहे. इंग्रजी व पोर्तुगीज या दोन्ही भाषांतल्या कवितांची प्रकृती एकच दिसत. 'परायसो पेर्दीदु' म्हणजे 'हरवलेला स्वर्ग.' या कवितेतल्या या ओळी पाहा :

**In the light of soft moon
With innocent gestures
Beaming with happiness
Girls are playing!
And J with bitter pain
Watching and contemplating
Those innocent virgins
Far from serpents
Playing happily
Oh, my injured breast,
Watching and lamenting
My Paradise lost!**

अन्य पोर्तुगीज लेखक व फुर्तादो यामध्ये मूलतः फरक आहे. पावलीन दियश किंवा नासिमेंत मेंदोंसा सारखे कवी इंग्रजीच्या वाचनाअभावी मिल्टन सारख्या कवीच्या कवितांचा आस्वाद घेऊ शकले नाहीत. फुर्तादो यांना या दोन्ही भाषा उत्तम रीतीने अवगत असल्यामुळे किट्स, शेली, बायरन यांच्या रोमांचवादी कवितेचा त्यांच्यावर चांगल्या अर्थाने प्रभाव होता. या प्रभावातून त्यांनी उत्तम व सशक्त काव्यनिर्मिती केली. वर उद्धृत केलेल्या कवितेत अँडम आणि इव्ह या ख्रिश्चन मिथकाचा ते उपयोग करतात. हरवलेले निरागसपण हाच या कवितेचा आशय आहे.

आपल्या भूमीची ओढ

या कवीचे जीवन नोकरीच्या निमित्ताने कलकत्ता, जबलपूर सारख्या शहरांत गेले, पण आपल्या भूमीची ओढ मात्र त्यांच्या मनात कायम राहिली. ती त्यांच्या 'आबोलें' या कवितेतून व्यक्त होते. कवी म्हणतो,

**माझ्या बागेतल्या फुलांत
अबोलीसारखं फुलच
मला आहे प्रिय
तुमची जुई असेल नाजूक सुंदर
मोगरा घमघम वासाचा
पण कोणी लक्ष देत नाहीत
अबोलीकडे
पण मला मात्र प्रिय आहे
ही अबोली
ती एकच येते
माझ्या मायभूमीकडून**

यात स्मरणरंजन आहे, पण ही कविता स्मरणरंजनाच्याही पलीकडे जाते. मुख्य म्हणजे ती कवीचे आपल्या भूमीशी असलेले ऋणानुबंध प्रस्थापित करते. या कवितेच्या संदर्भात लक्षात घेण्यासारखी एक गोष्ट म्हणजे या

कवितेचा क्षीण प्रतिध्वनी यशवंत सूर्यराव सरदेसाई यांच्या विरह गीत या कवितेत ऐकू येतो. 'मोगरी, अबोली, चाफी नवी /बांधोनी घेईन या पालवी / आंबाड्या वरतुनी केतकी हात/माळीन भोवती पोपटी पात.' अन्य फुलांच्या तुलनेत अबोली हे एक दुर्लक्षित फूल. हेल्देर गार्मस या समीक्षकाला ते गोव्याचे प्रतीक वाटते. मुख्य म्हणजे पोर्तुगीज छंदशास्त्राच्या दृष्टीनेही ही कविता आपले वेगळेपण जपते. इंग्रजीच्या तुलनेने त्यांनी पोर्तुगीज कविता थोड्याच लिहिल्या, पण या कवितांतून त्यांनी पोर्तुगीज जगताला गोमंतकीय समाजजीवन व स्वतंत्र अस्मितेची ओळख करून दिली हे त्यांचे कवी म्हणून लक्षणीय यश आहे. इंग्रजी रोमांचवादी कविता व पोर्तुगीज कवितेची भाववृत्ती यांचा संकर फुर्तादोंच्या कवितेत झालेला दिसतो.

भारतीय वारसा सांगणारे कवी

पावलीन दियश (१८७४-१९३०) व नासिमॅत मेंडोन्सा (१८८४-१९२६) या दोन कवींविषयी फारशी माहिती उपलब्ध नाही. दियश हे इस्कॉल नार्मालचे अध्यापक होते. त्यांनी भारतीय इतिहास व संस्कृतीचा सखोल अभ्यास केला होता. रामायण, महाभारत ही महाकाव्ये त्यांच्या विशेष आवडीची होती. या दोन महाकाव्यांतल्या मिथकांचा त्यांनी मुबलकपणे उपयोग केला. हिमालयाची प्रतिमा त्यांच्या कवितेत वारंवार येते असे काही अभ्यासकांनी लिहून ठेवले आहे. दियश किंवा मेंडोन्सा यांच्या कवितांचे इंग्रजी अनुवाद झालेले दिसत नाही. मेंडोन्सा हे फक्त चाळीस वर्षे जगले. त्यांना १९२६ साली मृत्यू आला. ज्या काळात ते जगले, त्याचा विचार त्यांनी केला. त्यांची भारतीयात्वाकडे असलेला ओढा थोडा विपरीत वाटतो, पण त्यांची जवळीक दादा वैद्य यांच्या 'लुझ द ओरिएंट'कडे होती. या नियतकालिकात ते नियमित लिहित असत. त्यांच्या, 'हेरवास दी हिंद' व 'वत्सला' या काव्यकृती विशेष महत्त्वाच्या मानल्या जातात. 'वत्सला' हे त्यांचे काव्य १९३९ साली मरणोत्तर प्रसिद्ध झाले. १९७४ साली त्यांच्या चिरंजिवांनी त्यांच्या निवडक कवितांचा संग्रह प्रसिद्ध केला. पावलीन दियश व नासिमॅत मेंडोन्सा या आपल्या पूर्वसुरींसारखी कविता लिहिणारे कवी म्हणून आदेवदातो बाहैत यांचे नाव घ्यावे लागेल. डॉ. इझाबेल सांता रिता वाझ या समीक्षक ह्या कवीचे वर्णन The poet of the distant land अशा शब्दांत करतात.

ज्युलिओ फ्रांसिस्को आदेवदातो बाहैत (१९०५ - १९३७) हे मूळ मडगावचे. पणजीत लिसेंवेचे शिक्षण घेऊन ते कायद्याचा अभ्यास करण्यासाठी पोर्तुगालला गेले. तिथे शिक्षणाबरोबरच अन्य चळवळीत त्यांचा सहभाग होता. तेल्यु माश्कारेन्हश, जुझे तेलीश यांच्याबरोबर त्यांन 'इंदिया नोव्हा' (नवभारत) हे नियतकालिक काही काळ चालवले. भारतीय संस्कृतीकडे त्यांचा ओढा होता. म्हणून त्यांनी आपल्या मुलांना भारतीय नावे ठेवली. त्यांच्या एका मुलाचे नाव कालीदास होते. पोर्तुगालात चाललेल्या अनेक सामाजिक व राजकीय चळवळींत त्यांनी भाग घेतला व सालाझारशाहीत त्याची किंमतही मोजली. त्यांच्या या सहभागामुळे त्यांनी आपला मृत्यू ओढवून घेतला असे त्यांच्या सहकाऱ्यांनी लिहून ठेवले आहे.

कांतिको अ सूर्या

राजकीयदृष्ट्या पोर्तुगाल भारतीयांना कस्पटासमान समजत असला तरी पोर्तुगीज अभ्यासक मात्र भारतीय साहित्याला श्रेष्ठ दर्जाचे मानत असत, ही लक्षात घेण्यासारखी बाब आहे. आदेवदातो त्याला अपवाद नव्हते. थोडा पिष्टोक्तीचा वापर करून भारतीयत्व त्यांच्या नसानसातून वाहत होते असे आपण म्हणू शकतो. त्याचे जिवंत उदाहरण म्हणजे त्यांनी आपल्या गद्य लेखनासाठी श्रीविजया देवदत्त हे घेतलेले नाव 'कांतिको अ सूर्या' ही कविता म्हणजे त्यांनी आपल्या भारत देशाला उद्देशून लिहिलेले स्तोत्रच. भाषा जरी परकी असली तरीही त्यांच्या कवितेचा आत्मा

मात्र भारतीय राहिला.

हा कवी खऱ्या अर्थाने गोमंतकीय कवी असे विधान डॉ. आंतोन कुलास हे समीक्षक करतात. काही कवींच्या कवितांमध्ये नायटिंगेल, स्ट्रॉबेरीसारख्या तत्सम प्रतिमा येतात, परंतु या नकली प्रतिमांमुळे त्या भुसभुशीत पायावर उभ्या राहतात, पण बाहैत यांच्या कवितांच्या बाबतीत तसे म्हणायला जागा नाही. ते कावळा, कोकिळा किंवा गोव्यातली फुले-फळे या प्रतिमांचा उपयोग करतात. म्हणून तो अस्सल गोमंतकीय मातीचा कवी ठरतो. त्यांच्या अनेक कविता हरवल्या असण्याची शक्यता आहे. पत्राची पाकिटं, वर्तमानपत्रांच्या कोऱ्या जागा किंवा हाताशी असलेले लहान मोठे कागदाचे चिठोरे यांचा उपयोग ते लिहिण्यासाठी करत असत. या बाबतीत आपल्याला गजानन माधव मुक्तिबोध यांची आठवण यावी. काही वर्षांमागे त्यांच्या समग्र साहित्याचा एक खंड प्रसिद्ध झाला आहे.

गोमंतकीयांच्या पोर्तुगीज कादंबऱ्या

कादंबरी लेखनाकडे वळण्यापूर्वी एका मुद्याचा निर्देश केला पाहिजे. संपूर्ण गोव्याचा समाज हा अधिकतमच्या पायरीवर पोहोचला नव्हता. त्यामुळे वाचकवर्गाच्या जाचक मर्यादा लेखकांना जाणवत होत्या. या लेखक वर्गाची वाङ्मयीन वाढ कुंठित झालेली दिसते. लेखनाचा प्रवाह फारसा खळखळता नव्हता ही बाब लक्षात घेण्यासारखी आहे. कदाचित यामुळे गोमंतकीय पोर्तुगीज लेखक फार अल्प प्रमाणात कादंबरी लेखनाकडे वळलेले दिसतात.

लक्षणीय अशा दोन कादंबऱ्या विचारात घेण्यासारख्या आहेत. 'ओश ब्राह्मण' व 'जोकोब इ दुल्से' या अनुक्रमे फ्रांसिस लुईस गॉमिश व फ्रांसिस जुआंव दु कोशत यांनी लिहिलेल्या. अनेक कारणासाठी 'ब्राह्मण' ही कादंबरी एकूण भारतीय कादंबरीच्या संदर्भात महत्त्वाची वाटते. या कादंबरीचा मराठी अनुवाद लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनी केला आहे. गोमीश हे पोर्तुगीज संसदेचे सदस्य होते. पण त्याचबरोबर भारतीय परंपरेचा अभिमान बाळगणारे.

भारतीय परंपरेचा समृद्ध वारसा हाच गोमंतकीयांचा वारसा आहे. याबद्दल त्यांनी लिखाण केले व त्याचे देशभ्रष्टपण दूर करण्याचा प्रयत्न केला. या कादंबरीची मध्यवर्ती कल्पना ब्रह्माने या जगाची निर्मिती केली हे सूत्र पकडून ते आपल्या कादंबरीची रचना करतात. कादंबरीचे कथानक ते अवधला रचतात. एक गोमंतकीय लेखक आपल्या कादंबरीसाठी अवधसारखे लोकेल (Local) का शोधून काढतो ? कदाचित भारतीयत्वाच्या चित्रणासाठी त्यांना हा लोकेल सोयीचा वाटला असेल. उज्वल भारतीय परंपरेची भलावण करताच लेखक जात व वर्णव्यवस्थेच्या दुष्परिणामावर आसूड ओढतो. १८६६ साली प्रसिद्ध झालेल्या या कादंबरीला १८५७ च्या बंडाचा संदर्भ आहे असे मत काही समीक्षकांनी व्यक्त केले आहे. ही कादंबरी प्रसिद्ध झाली तेव्हा गोमीश फक्त सदतीस वर्षांचे होते. कादंबरी लेखनासाठी त्यांनी आपल्यासमोर आदर्श ठेवला तो व्हिक्टर ह्यूगोसारख्या फ्रेंच लेखकाचा. त्याचबरोबर लामार्तीन या लेखकाचा. लामार्तीन आणि त्यांचा पत्रव्यवहारही होता. आज ही कादंबरी वाचताना जुन्या वळणाची वाटते. पण तिचे एकूण भारतीय कादंबरीच्या इतिहासातले स्थान नाकारता येत नाही.

'ज्याकोब इ दुल्से' ही फ्रांसिस्को जुआंव दु कोशत यांची कादंबरी गोमंतकीय साहित्याच्या संदर्भात नोंद घेण्यासारखी आहे. या कादंबरीच्या तीन आवृत्त्या प्रसिद्ध झालेल्या आहेत व तिचा इंग्रजी अनुवाद साहित्य अकादमीच्या प्रकाशनामुळे उपलब्ध झाला आहे.

सारस्वत ख्रिस्ती समाजाचे चित्रण

या कादंबरीत लेखक सारस्वत ख्रिस्ती समाजाचे वर्णन करतो. कादंबरीचे कथानक मडगाव शहरात घडते. या समाजाला आपले सत्त्व सोडून पाश्चात्य संस्कृतीचे अनुकरण करण्यात धन्यता वाटायची. (आजही ही परिस्थिती

फारशी बदललेली दिसत नाही.) हे अनुकरण फारच तकलादू असल्यामुळे या समाजाचा नैतिक ऱ्हास झाला याकडे लेखक लक्ष वेधू पाहतो. या अनुकरणाच्या वृत्तीमुळे हा समाज आपल्या मातीतून उखडला गेला व जी संस्कृती त्यांना जवळची वाटली, तिथे त्यांची मुळे रूजू शकली नाहीत. ही या समाजाची दारुण शोकांतिका लेखक आपल्या कादंबरीत चित्रित करतो. या कादंबरीच्या शैलीचे एक वैशिष्ट्य म्हणजे पोर्तुगीज भाषेचा वापर. हा लेखक काही ठिकाणी कोंकणी वळणाची पोर्तुगीज वापरतो, तर अधून मधून कोंकणी वाक्यप्रचारांचा सढळ हाताने उपयोग करतो. त्याचे एक कारण म्हणजे बहुजन पात्रांची निवड. अशा भाषेच्या वापरामुळे या कादंबरीला प्रादेशिकतेचा आयाम प्राप्त होतो.

गोमंतकीय पोर्तुगीज साहित्याच्या इतिहासाचे आपण तीन कालखंड कल्पू शकतो. एक 'राजसत्तेच्या काळातले साहित्य', नंतरचा कालखंड 'प्रजासत्ताकाचा काळ' व तिसऱ्या कालखंडात 'गोवा मुक्तीनंतरचे साहित्य' अशी त्याची विभागणी होते.

३० नंतरची पिढी

१९३० नंतर उदयास आलेल्या पिढीमध्ये ओर्लाद दु कोशत यांचे नाव प्रामुख्याने घ्यावे लागते. काँस्ताचा जन्म १९२९ साली लॉरेन्स मार्कला (आतांचे मापुटो) इथे झाला. पण त्यांचे बालपण व सुरवातीचे शिक्षण गोव्यातच झाले. पुढे १९४७ साली ते लिस्बनला गेले व लिस्बन विद्यापीठातून त्यांनी साहित्याचा अभ्यास केला. जरी त्यांचे वास्तव्य पोर्तुगालमध्ये होते तरीही गोव्याच्या अनुभवाचा त्यांनी लेखनासाठी सामुग्री म्हणून उपयोग केला. त्यांच्या तीन साहित्यकृती 'ओ सिग्रो दा इरा' (कादंबरी), 'सेम फ्लोरीश नेम कोरोआस' (नाटक) व 'ओ उल्टीमो ओल्हार दी मानू मिरांदा' (कादंबरी) या त्यांच्या वेगळेपणामुळे गोमंतकीय पोर्तुगीज साहित्याच्या संदर्भात वेधक वाटतात. 'मानू मिरांदा' ही कादंबरी हिंदू व ख्रिश्चन या समाजामधल्या संबंधांचे चित्रण करते. पुढील उतारा पाहा -

'मानू मिरांदाच्या प्रत्येक वाढदिवसाला त्यांचे शेजारी वासुदेव रायतुरकर यायचे. आपल्या सुपुत्राचा हात धरून त्यांच्या घरात प्रवेश करताना आपल्या वहाणा बाहेर ठेवण्यास ते विसरत नसत. लहानग्या मनुला वाढदिवसाच्या शुभेच्छा देताना मिरांदाने केलेल्या उपकारांची परतफेड आपण करू शकणार नाही हा विचार त्यांच्या मनात. येत असे. वाढदिवसाची भेट म्हणून चांदीची ताटली व तिच्यावर फोडलेला नारळ, फुलं व मिठाई असायची. मानूचं लक्ष त्या मिठाईकडे पुन्हा पुन्हा जायचं.'

पुढे मोठे झाल्यावर मानू व रायतुरकरांचा श्रीकांत यांचं मेतकुट जमतं. मानू व श्रीकांत आपसांत पोर्तुगीज बोलतात. पण श्रीकांत घरी मात्र कोंकणी बोलतो. गणिताचा अभ्यास पण वेगळ्या पद्धतीने करतो. या गोष्टी मानू मिरांदाला आश्चर्यकारक वाटतात. या कादंबरीला आणखी एक आयाम आहे तो म्हणजे जाती व्यवस्थेचा. मानूच्या पोर्तुगीज शाळेत त्यांना शिकवणारा एक ब्राह्मण असतो. पुढे त्याची बदली होऊन त्या जागी बहुजनांतली एक शिक्षिका येते. त्यामुळे ख्रिश्चन ब्राह्मणवर्ग त्या शाळेवर बहिष्कार टाकतो. यावरून जातिव्यवस्थेची मुळे किती खोल रुजली होती याचा अंदाज येतो. अभिजन व बहुजनांमधली दरी किती रुंद होती हेच ऑर्लाद कोशतांना दाखवायचं आहे. कोशतांचं हे साहित्य पोर्तुगीजमध्ये प्रसिद्ध झालं. गोव्यात तेव्हा प्रकाशनाची व्यवस्था नव्हती.

पोर्तुगीजचे उच्चाटन

१९६१ नंतर गोव्यातून हळूहळू पोर्तुगीज भाषेचे उच्चाटन व्हायला सुरवात झाली. शिक्षणाचे माध्यम बदलले.

पोर्तुगीज भाषा नित्याच्या व्यवहारातून लुप्त व्हायला लागली. याचा परिणाम साहित्य निर्मितीवर व्हायला लागला. 'उ एराल्द' व 'अ व्हीद' ही दैनिकं बंद पडायला लागली. या दोन दैनिकांच्या रविवारच्या पुरवण्यातून थोडेफार साहित्य प्रसिद्ध व्हायचे, पण साहित्याच्या दृष्टीने ते फारसे महत्त्वाचे नव्हते. आकाशवाणी पणजी केंद्रावरून आजही 'रेनासेन्स' हा पोर्तुगीज कार्यक्रम प्रसारित होतो.

गोमंतकीय पोर्तुगीज साहित्यात हिंदूंचा किती सहभाग होता याचा विचार करणे जरूरीचे आहे. इथे आपल्याला तीन सरदेसाई भेटतात. लक्ष्मणराव सरदेसाई, डॉ. अनंतराव सरदेसाई व महाबळेश्वर सरदेसाई, लक्ष्मणरावांनी आपले सर्जनशील साहित्य मराठीतून लिहिले, पण कवितेसाठी पोर्तुगीज निवडली. अलीकडे त्यांच्या पोर्तुगीज कवितांचा इंग्रजी अनुवाद प्रसिद्ध झाला आहे. तो द्विभाषिक असल्यामुळे, अभ्यासकांना सोईचा आहे. 'आव्हांत गोंयेझ आव्हांत' या नावानं प्रसिद्ध झालेल्या या कवितांचा अनुवादक डी. ए. स्मिथ आहे. या कविता चिंतनात्मक आहेतच, पण त्याचबरोबर राजकीय जाणवाही त्या व्यक्त करतात.

**When destiny
Hurls me
Into the depths
of misfortune
I am happy
Because I forget the materid world
And I create**

सरदेसाईंचे मराठी साहित्य आपल्या भूमीच्या सीमा ओलांडून दूरवर पोहोचू शकलेले नाही, परंतु त्यांच्या पोर्तुगीज साहित्यामुळे पोर्तुगीज साहित्यविश्वाला ते ज्ञात होते असे विधान स्मिथ करतात.

सरदेसाईंचे लेखन

डॉ. अनंतराव सरदेसाई हे द्विभाषिक लेखक. त्यांनी मराठीत कविता लेखन केले. पण त्यांनी पोर्तुगीजमधून केलेले कथा व एकांकिकांचं लेखन यांची दखल समीक्षकांनी घेतलेली दिसते. आपल्या साहित्याच्या प्रकाशनासाठी साहित्याची जमवाजमव करून त्यांनी ते लिस्बनच्या प्रकाशकाकडे पाठवले होते. १९७५ च्या राजकीय उलथापालथीत त्या साहित्याची फाइल हरवली. आकाशवाणीसाठी त्यांनी अनेक कथा व श्रुतिका लिहिल्या. पेशाने डॉक्टर असूनही त्यांचे पोर्तुगीज भाषेवर प्रभुत्व होते.

महाबळेश्वर सरदेसाई मराठी, कोकणी व पोर्तुगीज भाषांतून लेखन करणारे. त्यांनी 'रेनासेन्स' या कार्यक्रमासाठी कथा व भाषणे लिहिली. पण हे लेखन फारसे कुठे प्रसिद्ध झालेले आढळत नाही.

गोव्यात जरी हा पोर्तुगीज साहित्याचा प्रवाह क्षीण झालेला असला तरी पोर्तुगाल व पोर्तुगीज आफ्रिका खंडात स्थलांतरित गोमंतकीय लेखक आजही विविध प्रकारच्या साहित्याची निर्मिती करताना दिसतात. बव्हंशी लेखकांनी आपल्या वयाची सत्तरी पार केलेली आहे. विमला देवी यांचे नाव ह्यामध्ये प्रामुख्याने घेता येईल. त्यांनी कविता व कथा हे साहित्यप्रकार यशस्वीपणे हाताळलेले आहेत. 'सूर्या' (१९६२) हा कवितासंग्रह व 'मोसांव' ही कथा मालिका त्यांच्या नावावर जमा आहे. मान्युअल सिएब्रा यांच्याबरोबर त्यांनी संपादित केलेले 'अ लितेरातूर इंडो-पुर्तुगेज' हे गोमंतकीय लेखकांच्या निवडक पोर्तुगीज साहित्याचे संकलन गोमंतकीय पोर्तुगीज साहित्याची ओळख करून देते. आगोशतीन फेर्नादिश यांच्या 'बोडकी' या कादंबरीची समीक्षक खास दाखल घेतात.

ज्याप्रमाणे आपण भारतीय-इंग्रजी लेखनाला भारतीय इंग्रजी लेखन (Indian writing in English) असं म्हणतो, त्याचप्रमाणे भारतीयांचे पोर्तुगीज साहित्य याविषयी लिहिताना या साहित्याची दखल घ्यावीच लागेल. भारतीय साहित्याचे मूल्यमापन करताना, गोमंतकीयांच्या या पोर्तुगीज साहित्याचा विचार व्हायला हवा, असे वाटते.

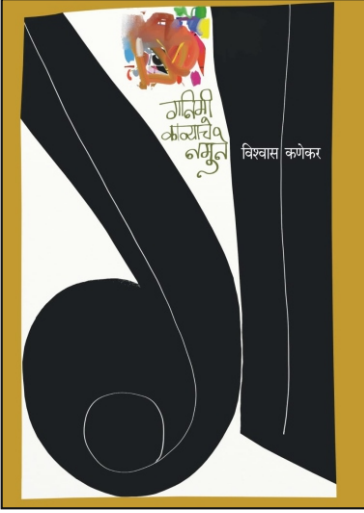

संदर्भ :

1. A House of Many Mansions Ed. Paul Melo E Castro - Peepal Tree Publication 2017
2. Episodio Oriental Ed. Maria Ine's Fugueira e Oscar Noronha Puc. Fundacao Oriente and Third Millenium 2017
3. Avante Goeses Avante cy D. A. Smith Puc. Goa 1556 2017

गनिमी काव्याचे नमुने : कुंठित कंठस्वर शिरीष चिंधडे

‘गनिमी काव्याचे नमुने’ हा ‘वर्णमुद्रा’ प्रकाशनाने प्रसिद्ध केलेला विश्वास कणेकर यांचा श्लेषयुक्त शीर्षकाचा, ब्यांयशी कवितांचा पहिलावहिला संग्रह आहे. गनिमी काव्यानुसार यातले आविष्करण पहिलेपणाचे कोणतेच लक्षण दाखवीत नाही एवढे आत्मरंगी रंगलेले परिपक्व, चिंतनशील असे हे लेखन आहे. गनिमी काव्याचा दुसरा अविष्कार म्हणजे वरपांगी नितळ, सरळ, विधानात्मक, सोपे वाटणारे हे लेखन प्रत्यक्षात फार चिंतनगर्भ, सखोल आहे आणि वाचकाला चिंतामग्न करणारेही आहे. मराठीत सध्या लिहिल्या जात असलेल्या एकूण कवितेहून हे लेखन वेगळ्या, स्वतःच्याच चेहऱ्यामोहऱ्याचे आहे. ते अनुकरणहीन आहे.

अनेक कवी कलावंतांचे असतात तसे याही कवीचे काही नित्याकर्षणाचे, नित्यव्यग्रतेचे अनुभव, विषय, जाणिवे आहेत. सर्वात्मक आविष्कार न करतायेण्याची कुंठित कंठावस्था, आत्मशोध, अस्तित्वाला सतावणारे निवडस्वातंत्र्याचे प्रश्न, आव्हाने, चेहरे आणि मुखवटे यांनी

निर्मिलेला संताप आणि अगतिकता, मनावर असणारी मणामणांची अनाम ओझी, नातेसंबंधातली अनाकलनीयता, जटिलता, गूढता, गाभाहीन अस्तित्व, आदी काहींचा उल्लेख शक्य आहे.

अनिरुद्ध अस्तित्वाच्या आत्माविष्काची अभिव्यक्ती पूर्णपणे शक्य आहे का, हा जगडव्याळ प्रश्न अगदी आरंभीच्या ‘डॉट टॉक’ या कवितेतूनच ध्वनित होतो. काय बोलू, काय लिहू, का बोलू, का लिहू, असे प्रश्न आहेत कारण ते ऐकणारे, वाचणारे, समजणारे कोणी समानधर्मा आहेत का, हा संशय ग्रासून टाकतोय. म्हणून निष्कर्षात्मक आत्मबोध इतकाच की, ‘डॉट टॉक’, ‘करार’. खरेतर कवीच्या आतून खूपजण बोलताहेत; त्यांना बोलते करणारी ही धडपड आहे (सुरुंग). लिहिणारा आहे हा कवीच पण घ्यायची मुभा आहे इतरांना (क-कवितेचा). पण कोणाशी बोलतो आहोत हे कळणे अशक्य असल्याने बोलणाऱ्याला, म्हणजे कवीला, आपण ‘मिसफिट’ असल्यासारखे वाटते. ‘आत-बाहेर’मधे हीच अवरुद्ध स्थिती आहे. ‘पाणीच पाणी/सर्वत्र/मी/मात्र तहानलेला’, पुरतेपणी व्यक्त न होऊ शकणारा. संवाद ही श्वासाएवढीच जीवनावश्यक गरज आहे, म्हणून बोलतोय, बोलतोय हा खूप; अथक, अखंड भळभळ, पण ऐकतोय का कुणी? (‘एडिट’) आणि लिहू म्हटलं तर बोटातून वेदना उतरतात (‘स्वप्नवत’), कारण ‘मन जिव्हारी लागलेल्या बोटासारख’ झालय (‘अॅबस्ट्रॅक्ट सेल्फ-पोर्ट्रेट’), अशी विद्ध स्थिती.

चेहरे आणि मुखवटे यातले अंतर हा आणखी एक व्यग्रकारी पुनरुक्त अनुभव आहे. कवीला खंत आहे की तो

स्वतः मुखवटा नसलेला चेहरा घेऊन आलेला असल्याने या मुखवट्यांच्या जगात कसे निभावणार! 'पुस्तकं', 'दिसणं', 'मॉल प्रॅक्टिस', 'च्या' ऐवजी', 'माणसं' 'पलंग', 'संवाद' आदी अनेक कवितांतून हा भ्रम आणि भ्रमनिरास व्यक्त होताना दिसतो. मग आत्मशोध घेणे एवढाच पर्याय दिसतो. आत्मसंवाद तर अवघडच पण लोकसंवादही अशक्य, अशी कुंठा, 'तऱ्हा' आहे या जगण्याची. 'कासव'मधे ही आक्रसून पडल्याची वेदना आहे. असा आत्म आणि पर-शोध घेणाऱ्या 'हात,' वाळू', 'दरम्यान', 'बाण', 'हिंदोळे', 'पलंग', 'सूर्यसावळा', 'घटस्फोट' अशा अनेक कविता इथे आहेत.

संवादाच्या फोलपणातून, अशक्यतेतून निर्माण होते ती तुटलेपणाची, निखळलेपणाची यातना. 'कुटुंब', 'अर्थ काय या बेंबीचा विश्वचक्री?' 'अमीबा', 'माणसं' ('रोज चांगली माणसं कुठून आणायची?' हा न सुटणारा प्रश्न), 'बेहिशेब' (माणूस होण्याच्या झऱ्याचा शोध; हा आत्मशोध देखील असू शकतो), 'अंतर', 'कुटुंब', 'प्रश्न', 'इशारा', माणूसपणाचा अभाव असलेला 'नवा माणूस', 'बाण', अशा काही कविता विचारात घ्याव्या लागतील. 'आईच्या पोटात' ही एक हृदयस्पर्शी कविता आहे. तीमधेदेखील नाळ तुटलेपण आहेच, शिवाय आईची उत्तुंग उंची गाठणे अशक्य असल्याची पराभूत मनस्थिती एखाद्या वाहत्या जखमेसारखी आहे.

द्विधावस्थेची जाण हाही कवीच्या चिंतनाचा एक विषय आहे. एका बाजूला जुने, निर्जीव साचलेपण जाणवते तर दुसरीकडे नवे काहीतरी करण्या-शोधण्याची आस लागलेली दिसते. 'शंभर मी'मधे जीवनमृत (डेथ-इन-लाइफ) अवस्थेची तीव्र जाणीव प्रगटलेली आहे. प्रेत नसणे म्हणजेच जिवंत असणे! 'फोलपटं'मधे गाभाहीन जीवन आले आहे. 'रंग'मधे उडत चाललेले रंग आहेत. 'असं मला वाटेनास झालं आहे'मधे सकाळ आणि संध्याकाळ तेचते तेच ते असे रटाळ बोचरे आयुष्य आहे. जगणे म्हणजे नुसते कदमताल आहे ('भ्रमनिरास'). टेनिसन कवीचा युलिसीस म्हणतो तसे, एकावर एक थप्या रचून ठेवलेले (लाइफ पाइल्ड अपॉन लाइफ) जीवन. केवळ कागदावरचे चित्र असते तसा 'सुजलां सुफलाम' निसर्ग झाला आहे. आठवणी आहेत पण त्या नकोशा आहेत पण घरातले मांजर जसे जंगलात सोडून देता येत नाही कारण ते पुनश्च माघारी येतेच, तशा आहेत त्या आठवणी. (ही एक अप्रतिम अभिनव प्रतिमा आहे.) 'काचा'मधे या सपक अळणीपणाला शरण गेल्याची तडजोड आहे. निवडीचे स्वातंत्र्य नसणारी अस्तित्ववादी विफलता 'ओझं'मधे दिसते.

आता दुसरी बाजू बघता येईल. तिथे नव्याचा शोध घेण्याची उमेद दिसते. 'रस्ते'मधे हे रस्ते दिसतात दिशाहीन, म्हणून नवा रस्ता शोधण्याची जिद्द, आस आहे. चुकलो तरी काय फरक पडतो? कारण हे आपलेच जीवन, आपलेच निर्णय, आपलीच जबाबदारी आणि आपलेच समग्र अस्तित्व. त्यासाठी द्यावी लागणारी 'किंमत' कवी द्यायला तयार आहे. 'पाटी' कोरी असली तरी तीवर नव्याने मजकूर लिहावासा वाटतो. त्यात धोके असू शकतात परंतु जगणे म्हणजे शेवटी नव्याचा, अकल्पिताचा स्वीकार असतो ('स्वीकार'). 'खेळखंडोबा'त अदम्य आशावाद प्रगटलेला दिसतो. दुःख आपलंच असतं आणि ते देणारेही आपलेच. त्यावर उपाय म्हणजे कवितेचे फूल फुलवीत राहणे. उरलेला सर्व अप्रासंगिक (इरॅलेव्हंट) खेळखंडोबा. सारे गूढ, साचलेले, अथांग, अनाकलनीय आहे, पाण्यावर साचलेल्या शेवाळागत ('मशागत'). जीवन नामक 'भंगार' विकून टाकून नव्या भंगाराला साठवण्यासाठी, पुन्हा पडण्या वरतून पर्नारिशिसाठी जागा ही करावीच लागते! शेवटी हे आतले अस्तित्वाचे भांडण काही सहजी सुटणारे मिटणारे नाही. तेव्हा बाहेर न भांडता कवितेतूनच आत्मसंवाद साधावा. नाहीतरी तुकोबांनी म्हणून ठेवलेच आहे, आपुलाची वाद आपणासी. आंग्ल कवी डब्ल्यू. बी. येट्स म्हणतो तसे, 'अवर क्रॉल विथ अदर्स इज न्हेटरिक; अवर क्रॉल विथ अवरसेल्वज इज पोएट्री.'

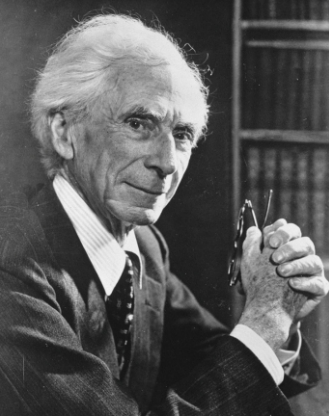
कांदा सोलावा तेवढा पापुद्रा सुटत जातो आणि शेवटी काहीही उरत नाही, तसे कवितेबाबत होत असते. इथेही तसे काहीतरी घडते. प्रसंगी शब्दांचे चकित करणारे खेळ कवी करताना दिसतो. उदाहरणार्थ, 'हे पदार्थ उपहासाला

चालतात', 'मी शुद्ध माणसाहारी'.

गनिमी काव्याचे नमुने असे व्यामिश्र, फसवे, हुलकावणीबाज आहेत. जीवन सरळ नसते, तसे हे नमुने आहेत. वरकरणी साधेसोपे सरळ दिसत वाटत असले तरी ते एकचित्तपणे, टप्प्याटप्प्याने आणि संवेदनशीलतेने समजून घेणे आवश्यक आहे, तरच कवीच्या भळभळत्या वेदनेचा थांग लागणे शक्य आहे. एक परिपक्व अनुभवाची कविता वाचल्याचे अस्वस्थ समाधान देणारा हा संग्रह आहे.

आपल्या काळाकरिता तत्त्वज्ञान श्रीधर सुरोशे

तत्त्वज्ञानाने आजतागायत जी कार्ये इतर काळांत पार पाडलेली आहेत, त्यांच्याशी तुलना केली असता आपल्या आजच्या काळाकरिता तत्त्वज्ञान काही तऱ्हेवाईक प्रकारचे कार्य करित आहे अथवा करू शकेल, असे मी समजत नाही. तत्त्वज्ञानाचे एक निश्चित असे शाश्वत मूल्य असते आणि बहुधा ते अपरिवर्तनीय स्वरूपाचे असते. या गोष्टीला एखादा अपवाद असलाच, तर तो असा : सुज्ञतेच्या संदर्भात एक युग हे इतर युगांच्या तुलनेत अगदीच वेगळे ठरते आणि परिणामतः त्यामुळे त्या युगांना तत्त्वज्ञानाची अधिकच गरज भासते.

आजच्या काळाकडे दृष्टिक्षेप टाकला असता आणि त्यासंदर्भात विविध अंगांनी विचार करता हे सहज दिसून येईल की हा काळ सुज्ञतेचा (Wisdom) काळ नाही किंवा अल्प-सुज्ञता हेच या काळाचे व्यवच्छेदक लक्षण दिसत आहे आणि म्हणूनच तत्त्वज्ञानाची जी शिकवण असते, तिचे लाभ ह्या काळाला करून घेता येण्याची संभावनीयता निर्माण झाली आहे.

तत्त्वज्ञानाचे जे मूल्य असते, ते काही प्रमाणात त्याचा विचारांशी जो संबंध असतो आणि काही प्रमाणात त्याचा भावनांशी जो संबंध असतो, त्यांच्यात सामावलेले असते आणि त्याचा दोन्ही मार्गावर होऊ घातलेला परिणाम परस्परसंबंधितही असतो.

वैचारिक-सैद्धान्तिक बाजूने पाहता, विश्वाच्या समष्टी स्वरूपाचे आकलन होण्यास- जेथवर हे आकलन मानवास होणे शक्य आहे तेथवर- तत्त्वज्ञानाची मदत लाभू शकते. आणि भावनांच्या बाजूने पाहता, मानवी जीवनातील साध्यांच्या (Ends) उचित निवडीसंदर्भात- अर्थात मानवी जीवनात चांगले काय आणि वाईट काय याचा विचार करून त्या संदर्भात- आपले नैतिक साध्य कोणते असावे हे ठरविण्याकरिता तत्त्वज्ञान आवश्यक ते मार्गदर्शन करू शकते.

येथे आम्ही सुरुवातीला विचारांच्या क्षेत्रात तत्त्वज्ञान आपल्यासाठी काय करू शकते याचा विचार करणार आहोत आणि त्यानंतर भावनांच्या क्षेत्रात तत्त्वज्ञानाचे कार्य काय आहे किंवा काय असायला हवे, हे आपण पाहणार आहोत.

‘येथे’ आणि ‘आत्ता’

(The Here and The Now)

प्रथमतः तत्त्वज्ञानाचे जे कार्य आहे अथवा असायला हवे, ते कार्य म्हणजे आपल्या बौद्धिक कल्पनाशक्तीचा विस्तार आणि विकास करणे हे होय. सर्वच प्राणी- ज्यांत मानवप्राणीसुद्धा आलाच- या जगताकडे पाहत असताना, विशेषतः ज्या ज्या गोष्टी ‘येथे’ आणि ‘आत्ता’ यांच्याशी संबंधित असतात, त्यांना केंद्रवर्ती मानून जगताचे दर्शन घेत

असतात. 'येथे' ह्या अवकाशनिर्देशक आणि 'आत्ता' ह्या कालनिर्देशक सीमांमध्येच आपल्या दृष्टिकोनाच्या संदर्भचौकटीची घडण झालेली असते. परिणामतः आपल्या मनोविश्वाची व्याप्तीही तितकीच असते. रात्रीच्या अंधारात मेणबत्तीचा प्रकाश जे कार्य करतो, तसेच सृष्टीतील विविध पदार्थांना प्रकाशमान करण्याचे कार्य आपली ज्ञानेंद्रिये करित असतात. परंतु तरीही ज्या तथ्याचा स्वीकार करण्यावाचून आपणास गत्यंतर नाही, ते असे की मनुष्यप्राण्याचे जीवन जगत असताना आपण अपरिहार्यपणे एका विवक्षित भूमिकेतून समग्र जगताचे दर्शन घेत असतो.

या भौगोलिक आणि कालक्रमानुसारी, अवकाश आणि काल यांच्या बंदिगृहातून मुक्ती मिळविण्याचा प्रयत्न विज्ञान करित असते. उदाहरणार्थ, भौतिकशास्त्रात अवकाश-कालांतर्गत येणाऱ्या निर्देशकांचा (Co-ordinate) आरंभबिंदू अथवा उगम हा पूर्णतः स्वैरपणे (arbitrary) कल्पिलेला असतो. भौतिकशास्त्रज्ञांच्या वैयक्तिक दृष्टिकोनाशी, व्यक्तिमत्त्वाशी ज्याचा एकूण काही संबंध नाही अशा गोष्टींचे विवरण देणे हे भौतिकशास्त्रज्ञांचे कार्य असते. भौतिकशास्त्राचा अभ्यासविषय हा स्वतः भौतिकशास्त्रज्ञांच्या व्यक्तिमत्त्वाशी निगडित नसतो. त्यामुळे भौतिकशास्त्रातील हा स्वैरपणा तेजस्वी व्याध ताऱ्याविषयी अथवा अनंत तारकायुक्त तेजोमेघांविषयी परिकल्पन करतानाही तितकाच खरा असतो.

विज्ञान ज्या मानसिक मुक्तीचा अनुभव आपल्याला देऊ शकेल तो हा असा आहे. पण मुक्तीच्या इतर अवस्थसुद्धा आहेत. इतिहास आणि भूचरणाशास्त्र हे आपल्याला आत्ता (The now) पासून दूर घेऊन जातात आणि खगोलशास्त्र आपल्याला येथे (The Here) पासून दूर घेऊन जाते.

हा विषयांच्या अध्ययनांतून ज्यांचे मन पुष्ट झाले आहे, अशा व्यक्तीला, मानवी व्यक्ती आणि त्याचा अहम् (Ego) अर्थात मी-पणा याला विराट विश्वाच्या संदर्भात, दिक्कालाच्या प्रवाहात एक काहीतरी खास, निश्चित, विवक्षित स्थान आहे, या आपल्या समजुतीविषयी एक प्रकारची यादृच्छिकता, नगण्यता आणि म्हणून असमाधान जाणवत राहते. कारण, तो हे जाणतो की हा केवळ माणसाचा अहंकार आहे. विज्ञानाच्या दृष्टीने असे कोणालाही खास स्थान नाही. सर्व वैज्ञानिक पदार्थ आहेत. त्यांच्या वेगवेगळ्या रचना आहेत. त्या कमी-अधिक गुंतागुंतीच्या आहेत. माणूस त्यातलाच एक आहे. मानवाला अशी जाणीव जेव्हा होते, तेव्हा त्याचा बौद्धिक व्यवहार लौकिक गरजांवर आधारलेल्या व्यवहारांपासून अधिकाधिक दूर जात राहतो. त्याचे मनोविश्व विस्तारते. त्याची व्याप्ती तसेच सामर्थ्यही वाढते. विश्वाच्या अनंतत्वामुळे विश्वाचे चिंतन करणारे त्याचे मनही ह्या वैश्विक अनंतत्वात सहभागी होते. परंतु जे केवळ आपल्या भौतिक गरजा ओळखतात, माणसांच्या शरीरांना अन्नाची आवश्यकता असते हे जे ओळखतात पण मनुष्याच्या मनांना अन्नाची आवश्यकता असते ह्याचा ज्यांना विसर पडलेला असतो, अशा पाशवी प्रेरणांच्या जाळ्यांत बद्ध झालेल्या व्यवहारी माणसांना ही अनुभूती येणे जवळजवळ अशक्यप्राय असते. ही अनुभूती येण्याकरिता मन पुरेसे स्वतंत्र असावे लागते आणि व्यवहारी माणसाचे मन मुळीच स्वतंत्र असत नाही.

सर्व महान संस्कृतीनिर्मात्या राष्ट्रांना या गोष्टीची जाणीव असते.

स्वतः शेती पिकवून आपल्या उदरनिर्वाहापुरत्या अन्नधान्याची गरज ज्याने पूर्ण केली आहे किंवा तग धरून राहण्याच्या समस्येनेच ज्याचा मौल्यवान वेळ व श्रम खर्च केलेला आहे असा तो, अशी एखाद्या सुविद्य माणसाविषयीची आपली धारणा असेल, तर ती गैर आहे असे म्हणता येईल. सामाजिक यंत्रणेच्या सहाय्यानेच ज्याला व्यक्तिनिरपेक्ष दृष्टिकोन म्हणता येईल, त्याची निर्मिती काही प्रमाणात होणे संभव आहे. जीवनकलहात तग धरून राहण्याची एक अनिवार्यता म्हणून आपण सर्व आपल्या मूळ पाशवी प्रेरणांची पूर्तता करण्यात व्यग्र असतो; परंतु मानवाच्या दृष्टीने हितावह ठरेल अशी एक गोष्ट करता येईल. ती अशी की, जे मानव स्वकेंद्रित लौकिक गरजांच्या कोशात बद्ध नाहीत, ज्यांच्यात सतेज निर्मितीशीलता आहे आणि विवक्षित क्षमता आणि कला आहेत

अशा व्यक्ती ह्या विविध विचारमार्गांचा आणि भावमार्गांचा विकास करण्याकरिता मुक्त असायला हव्यात. त्यांना तितके वैचारिक, मानसिक स्वातंत्र्य असलेच पाहिजे.

हे साध्य करायचे तर ते काही प्रमाणात एखाद्या ज्ञानशाखेवर प्रभुत्व मिळवून होऊ शकेल; परंतु या कार्यास पूर्णत्व लाभायचे असेल तर समग्र विश्वाच्या सामान्य स्वरूपाचा परामर्श घेण्याचे तत्त्वज्ञानाकडे जे सामर्थ्य असते, त्याच्या साहाय्यानेच होऊ शकेल.

विभिन्न विश्वरूपदर्शने

भूतकाळात होऊन गेलेल्या महान तत्त्ववेत्त्यांच्या व्यवस्थांचे, जगताच्या स्वरूपाविषयीच्या त्यांच्या भूमिकांचे अध्ययन जर आपण केले, तर आपल्याला जी एक गोष्ट आढळेल ती ही की त्यात विश्वरूपाविषयीची अनेक भिन्न भिन्न चित्रे उभी केली गेली आहेत. आणि त्यास अनुकूल कल्पक मनोभूमिका असणाऱ्या व्यक्तींच्याद्वारे त्या चित्रांचा 'सर्वोत्तम' म्हणून स्वीकारही करण्यात येत असतो. त्यांपैकी काही तत्त्ववेत्त्यांच्या भूमिकेनुसार, या जगात मनाशिवाय (mind) इतर कशासही अस्तित्व नाही आणि भौतिक म्हणविले जाणारे सर्व पदार्थ हे मुळात आभासमय आणि भ्रममूलक आहेत.

तर इतर अनेक तत्त्ववेत्त्यांच्या विचारांनुसार, या जगात जडद्रव्याशिवाय (matter) इतर कशासच अस्तित्व असू शकत नाही आणि ज्याला कशाला आपण 'मन' असे संबोधत असतो, तो विवक्षित प्रकारच्या जडद्रव्यांच्या अंतर्गत होणाऱ्या क्रिया-प्रतिक्रियांचा परिणाममात्र असतो.

जगताकडे बघण्याची दृष्टी देणाऱ्या या दोन मार्गांपैकी कोणता मार्ग अधिक खरा किंवा स्वीकारणीय स्वरूपाचा आहे, याचा विचार ह्याक्षणी करण्याची आवश्यकता नाही.

मला जे मुख्यतः सांगायचे आहे ते असे की : जगताच्या भिन्न स्वरूपाच्या चित्रांचा स्वीकार करण्याचा जो व्यवहार आपण करू, त्यामुळे आपल्या मनोविश्वाचा विस्तार होईल आणि ज्यामुळे नूतन, अभिनव आणि कदाचित फलदायी अशा परिकल्पनांचा (Hypothesis) सहज स्वीकार करू शकेल इतपत आपले मन अधिक ग्रहणशील व सहिष्णु होईल.

तत्त्वज्ञानाचा आणखी एक प्रकारचा बौद्धिक लाभ सांगता येईल. तत्त्वज्ञान हे मानवी स्वलनशीलतेविषयी (Human Fallibility) - मानव चुकू शकतो, त्याने सत्य म्हणून कवटाळलेल्या अनेक समजुती खोट्या ठरू शकतात - याविषयी आणि ज्या गोष्टीविषयी व्यवहारी माणसे अगदी ठाम, निश्चित असतात, ज्या गोष्टींविषयीच्या आपल्या समजुती संशयातीत आहेत अशी त्यांची धारणा असते, अशा त्या अनेक गोष्टींच्या अनिश्चिततेविषयीची जाणीव तत्त्वज्ञान आपल्या मनावर बिंबवते. तत्त्वज्ञानाचा स्पर्श ज्याला झाला नाही, तो माणूस संकुचित व्यवहारी जाणिवेच्या मर्यादित परिघात कोंडला जातो. लहान मुले अगदी सुरुवातीला हे मान्यच करत नाहीत की पृथ्वी गोल आहे. त्यावर त्यांचे अतिउत्साही उत्तर हे असते की त्यांना ती सपाट दिसत आहे. व्यवहारी माणसांची अवस्था काहीशी अशीच असते.

पण मनातील ठाम समजुतींना खिळखिळे बनविणाऱ्या तत्त्वचिंतनातून उत्पन्न होणाऱ्या 'अनिश्चिततेचे' अत्यंत मौलिक उपयोजन जर कुठे करायला हवे, तर ते सामाजिक व्यवस्था आणि धर्मशास्त्रे यांच्या संदर्भात केले पाहिजे, असे मला वाटते.

जेव्हा व्यक्तिनिरपेक्ष विचार करण्याची सवय आपल्या अंगवळणी पडलेली असते, तेव्हा आपल्या राष्ट्राच्या, वर्गाच्या, जातीच्या, धर्मपंथांच्या श्रद्धांकडे आपण तितक्याच निर्लिप्तपणे पाहू शकू. इतरांच्या श्रद्धांकडेही तितक्याच

तटस्थपणे आपण पाहू शकू. त्यातून आपल्याला जी गोष्ट उमगेल ती ही की ज्या श्रद्धांचा, समजुतींचा अत्यंत हिरीरीने पुरस्कार केला जात असतो किंवा ज्यांचा अतिउत्साही ठामपणाने स्वीकार केला जातो, त्या अशा स्वरूपाच्या असतात की ज्यांची सत्यता निर्विवाद सिद्ध झालेली नसते, ज्यांच्या सत्यतेची पडताळणी करण्यासाठी सबळ पुराव्याची आवश्यकता असते, तो पुरावा त्रोटक व अपूर्ण स्वरूपाचा असतो. तो अनिवार्य आणि पर्याप्त असा पुरेसा अनुकूल पुरावा नसतो.

जेव्हा माणसांच्या अशा एका मोठ्या समुदायाची 'अ' या गोष्टीवर श्रद्धा असते आणि दुसऱ्या तशाच मोठ्या समुदायाची 'ब' या गोष्टीवर श्रद्धा असते, तेव्हा दोन्ही वेगवेगळ्या श्रद्धा बाळगणाऱ्या या समुदायांची परस्परांचा द्वेष करण्याची प्रवृत्ती दिसून येते. त्यापैकी प्रत्येकांस दुसऱ्यांची श्रद्धा हे एक मूर्खपणाचे कृत्य वाटत असते आणि आपण जी श्रद्धा बाळगत आहोत, ती बाळगणे हे सत्प्रवृत्तपणाचे लक्षण वाटत असते.

ह्या मानवी प्रवृत्तीवर एक चांगला उपाय सुचवता येऊ शकतो, तो थोडक्यात असा : आपल्या ज्या श्रद्धा आहेत त्यांकरिता पुराव्याचा शोध घेणे, त्या श्रद्धांची सत्यताही पुराव्यांवर आधारणे आणि अनिवार्य व पर्याप्त पुराव्याच्या अभावी कोणतेही ठाम, निश्चित असे मत न बनविणे.

ह्या उपायांचे उपयोजन केवळ धर्मशास्त्रीय आणि राजकीय श्रद्धांच्याच संदर्भात करता येईल असे नाही; तर सामाजिक रूढींबाबतही या उपायाचा वापर होऊ शकतो.

मानववंशशास्त्राच्या अध्ययनातून हे निष्पन्न झाले आहे की आश्चर्यजनक अशा सामाजिक रूढी-परंपरा जगभरात विविध रूपात अस्तित्वात आहेत आणि मानवी प्रवृत्तीशी विसंगत अशा सवयींचा अंगीकार करूनही हे समाज तग धरून राहिलेले आहेत. ठाममतवादावरील निवारक उपाय म्हणून ह्या प्रकारचे ज्ञान हे अत्यंत मौल्यवान असते. विशेषतः आपल्या आजच्या काळात, ज्यात परस्परांविरुद्ध उभ्या ठाकलेल्या ठाममतवादी छावण्या हीच मानवतेपुढील खरी भयसूचना आहे.

व्यक्तिनिरपेक्ष विचारांच्या विकासासह समांतरपणेच, ज्याला व्यक्तिनिरपेक्ष भावनांचा विकास असे म्हणता येईल, तोसुद्धा तितकाच महत्त्वपूर्ण ठरतो. हे दोन्ही 'तत्त्वज्ञानात्मक दृष्टिकोनांतून' उगम पावतात. आपल्या संवेदनेंद्रियांप्रमाणे आपल्या इच्छासुद्धा प्रामुख्याने आत्मकेंद्रित असतात. आपल्या इच्छांचे आत्मकेंद्रित्व हेच आपल्या नीतिशास्त्रातही प्रविष्ट होत असते. एक माणूस म्हणून आपल्याला जे साध्य करायचे आहे, त्यात जीवनअस्तित्वास आवश्यक अशा पाशवी प्रेरणांचा पूर्ण अभाव आहे असे नसून, त्या नैसर्गिक प्रेरणांपेक्षा अधिक व्यापक, अधिक सामान्य स्वरूपाच्या, स्व-पेक्षा व्यापक अशा गोष्टीला जोडायचे आहे.

आपल्या दृष्टीने ते पालक आदरणीय ठरू शकणार नाहीत, ज्यांना इतरांच्या मुलांविषयी तर सोडाच; पण अगदी स्वतःच्या मुलांविषयीदेखील ममत्व नाही किंवा मग फक्त स्वतःच्याच मुलांपुरते ममत्व आहे. त्याऐवजी, आपल्या मुलांवरील ममत्वामुळे इतरांच्याही मुलांविषयी ज्यांच्या अंतःकरणात मायेचा पाझर फुटतो, अशा पालकांना आपण आदरणीय मानू. एकावरील प्रेमभाव सर्वभूतांविषयी प्रेमभाव जागृत करणारा असल्यास तो उदात्त ठरतो.

आपल्या दृष्टीने तो माणूस, ज्याने तो कुपोषित होईल इतपत अन्नाविषयी तटस्थता दाखविली आहे- आणि खरोखरच असा कुणी एखादा माणूस असेल तर- तो आपल्या प्रशंसेचा विषय होऊ शकत नाही. उलट, ज्याने आपल्या मानवी प्रकृतीला समजून घेऊन तिचा स्वीकार केला आहे, ज्याला आपल्या भूक या जैविकप्रेरणेचे ज्ञान आहे आणि म्हणून ज्याला भुकेविषयी तिटकारा नसून सहानुभूती आहे, असा मनुष्य आपल्या प्रशंसेचा विषय असायला हवा.

तत्त्वज्ञानाने भावनेच्या क्षेत्रात काय करायला हवे? या प्रश्नाचे उत्तर हे बरेचसे त्याने विचारांच्या क्षेत्रात जे करायला हवे, त्याच्यासारखेच आहे. वैयक्तिक जीवनास मूलभूत अशा काही गोष्टींची वजावट करायला नको; तर

नवीन काही गोष्टींची त्यात जुळवणी करायला हवी. अगदी ज्याप्रमाणे तत्त्ववेत्त्यांची बौद्धिक चिंतनिका ही जशी व्यवहारी माणसाच्या तुलनेत अधिक व्यापक असते, तसेच त्याच्या इच्छा आणि अभिरुचींचा विस्तारसुद्धा व्यापक असायला हवा. बुद्ध असे म्हणतो, मानवप्राण्यापैकी एकजरी मानव दुःखी असेल, तोपर्यंत मला आनंदी होता येणार नाही.

बुद्धाच्या भूमिकेत व्यापकत्व, मनाची विशालता आणि काहीशी अत्योक्ती आहे; पण ज्याविषयी मी बोलत आहे, अशा त्याच भावनांच्या वैश्विकीकरणाने (Universalisation of emotions) विवरण बुद्धाच्या उदाहरणात दिसते.

ज्या मनुष्याने केवळ विचारांचाच नाही, तर भावनांचाही तत्त्वज्ञानात्मक मार्ग अंगीकृत केला आहे, अशी व्यक्ती आपल्या अनुभवाला येणाऱ्या घटनांचे आपल्या स्वानुभूतीच्या साहाय्याने मानवासाठी चांगले काय आणि वाईट काय यात भेद करायला शिकेल आणि त्याचवेळी इतरांच्या तसेच स्वतःच्या कल्याणाकरिता चांगल्याचा सदैव पुरस्कार आणि वाईटाचा धिक्कार करित राहील.

तर तत्त्वज्ञान हेच त्यावरील नेमके औषध आहे.

परंतु तरीही या दुराग्रही ठामतवादाचा उगम जेवढा बौद्धिक व्याधीतून होतो, त्यापेक्षाही एका व्यापक भावनिक स्रोतातून होत असतो: तो स्रोत म्हणजे भीती!

सामाजिक एकसंधता न राखल्यास शत्रूंकडून आपला पराभव होण्याची, त्यांना तोंड कसे द्यायचे ही भीती आणि रूढिवादी मतांपासून दूर गेल्यास युद्धात सैनिक पराभूत होतील ही भीती!

भयभीत लोक हेच असहिष्णु लोक असतात. (Frightened populations are intolerant populations.) असहिष्णुतेचा उगम भीतीत असतो. भयमुक्त मानव हाच सहिष्णु मानव असू शकतो. ज्याला इतरांच्या मतांमुळे, कृत्यांमुळे, धार्मिक आचरणामुळे व श्रद्धांमुळे भीती वा असुरक्षितता जाणवत नाही, तोच खरा सहिष्णु मनुष्य! व्यवहारी मनुष्य हा इतका सहिष्णु व सुज्ञ असत नाही. भीतीतून कधीच विवेकशील कृत्यांचा जन्म होऊ शकत नाही. विवेकशील कृत्य हे भयमुक्त कृत्य असते. भीती ज्या कृत्यांची जन्मदात्री असते, त्यांतून अशी दुरिते उत्पन्न होत जातात, जी पुन्हा नव्या भीतियुक्त कृत्यांचाच उगम ठरतात.

जगाच्या विविध भागांत जो अविवेकी ठामतवाद मोठ्या प्रमाणात फोफावत आहे, त्याविषयी हे विवरण खरे आहे. जेथे दुरित हे अत्यंत भयानक, वास्तव आणि विक्राळ असेल, त्या ठिकाणी तत्त्वज्ञान ज्या व्यक्तिनिरपेक्ष भावनांचे सृजन करित असते, तोच उत्तम उपाय ठरू शकेल. ज्या व्यक्तिनिरपेक्ष भावनांविषयी मी बोलत आहे, त्याचे मूर्तिमंत सर्वोत्तम प्रातिनिधिक उदाहरण द्यायचे झाले तर ते तत्त्वज्ञ स्पिनोझा यांचे देता येईल. आपल्या संपूर्ण जीवनकाळात तो शांत आणि सहिष्णुपणे जगला. आपल्या जीवनाच्या समृद्ध काळात जशी त्याने मैत्रीभावना व ऋजुत्ववृत्ती जपली; तीच वृत्ती आपल्या अंतःसमयापर्यंतही, अगदी त्याला त्रास देणाऱ्या लोकांविषयीसुद्धा त्याने कायम ठेवली. समृद्ध व्यापारी पार्श्वभूमी असलेले आपले वडील वारले, तेव्हा स्पिनोझाच्या सावत्र बहिणीने वडिलांच्या मालमत्तेवर दावा सांगितल्यामुळे न्यायालयात जाण्याचा प्रसंग त्याच्यावर आला. निर्णय स्पिनोझाच्या बाजूने झाला तथापि स्पिनोझाने तिला जवळपास सर्वच मालमत्ता देऊ केली. मनाच्या उदात्ततेचे एक उदाहरण म्हणून या घटनेकडे पाहता येईल. तत्त्वचिंतनातून उदात्त झालेले असे ते थोर मन होते.

ज्या मानवी व्यक्तीने आपल्या आशा-आकांक्षांचा खाजगी जीवनाच्या वैयक्तिक परिघांबाहेरही व्यापक विस्तार केला आहे, अशी व्यक्ती ही सामान्यतः आपल्याच इच्छांच्या कोसल्यात गुरफटलेल्या व्यवहारी माणसांना ज्या गोष्टी भयकंपित करतात, अशा गोष्टींपासून तिळमात्रही भयभीत होत नाही. त्यांचे जीवन हे भयमुक्त जीवन असते. ते असा विश्वास दाखवू शकतात की आपल्या मृत्यूनंतर त्यांचे कार्य, ज्यांचे मनोधर्म त्यांच्या मनोधर्मासारखे आहेत, असे

त्यांचे 'समानधर्मा' आज ना उद्या निपजतील व त्यांचे उर्वरित कार्य पुढे चालू ठेवतील. आणि ज्या दुरितांशी झगडण्यात त्यांनी आपले आयुष्य खर्च केले, त्या दुरितांचे लवकरच निर्मूलन केले जाईल. संपूर्ण मानवजात एक आहे असे त्यांना वाटेल आणि मानवप्राण्याचे 'निसर्गसृष्टीतून मानवीसृष्टीत पदापर्ण' ही दृष्टी ठेवून ते मानवी इतिहासाकडे पाहतील.

असे दर्शन घेता येणे मानवाला शक्य आहे, कारण त्याच्या मदतीला तत्त्वज्ञान आहे.

दुराग्रहजन्य भीती टाळण्याकरिता आणि दुरितांना लीलया पेलण्याची सहनशक्ती स्वतःत निर्माण करण्याइतपत क्षमता त्याच्या अंगी बाणण्याकरिता मानवाला तत्त्वज्ञानाची आवश्यकता असते. तत्त्वज्ञानाच्या अभावी मानवाला हे करता येणार नाही.

मी अशी बतावणी करणार नाही की माणूस सदासर्वदा आनंदी राहू शकेल. ज्याप्रकारच्या जगात, विशेषतः ज्यात आपण आनंदी असण्याचा संबंध हा इतरांनी आनंदी असण्याशी जुळलेला असतो अशा जगात, आपण जगत आहोत, त्यात नेहमीच आनंदी राहणे क्वचितच शक्यप्राय आहे.

परंतु गोंधळलेल्या निराशाजनक मानसिकतेमुळे होणारा त्रास आणि संभाव्य दुरितांच्या चिंतनातून अंगावर शहारून उठणारी दहशत यांच्याशी व्यवहारी माणूस जसा सामना करतो, त्यापेक्षा तत्त्ववेत्त्याचा सामना वेगळा असेल. व्यवहारी मनुष्य दुरितांच्या तिमिरांत कुठेतरी हरपून जाईल; तर तत्त्ववेत्ता दुरितांच्या तिमिराला प्रकाशमान करत नव्या वाटा उजाळत पुढच्या प्रवासाला निघून जाईल.

तात्त्विक चिंतनातील स्वातंत्र्य व तटस्थता ह्यांची सवय ज्या मनाला जडली असेल ते कृती व भावना ह्यांच्या जगातसुद्धा ह्याच स्वातंत्र्याचा व तटस्थतेचा काही अंश टिकवून धरील. आपले हेतू व आपल्या इच्छा ह्यांच्याकडे समग्र विश्वाचा एक भाग म्हणून ते पाहतील. हे हेतू व इच्छा म्हणजे ज्या जगाचा एक अत्यंत अल्प असा भाग आहे आणि कुणाही एका माणसाच्या कृतींनी उरलेल्या जगात काही फरक पडत नाही ह्या जाणिवेने त्यांच्याविषयी हे मत आग्रहीवृत्ती धारण करणार नाही. चिंतनात सत्याविषयी निर्भेळ जिज्ञासा हे रूप धारण करणारी ही तटस्थता म्हणजे कृतींमध्ये न्याय ह्या स्वरूपात आणि भावनांत सर्व भूतांविषयी वाटणाऱ्या प्रेमाच्या स्वरूपात व्यक्त होणारा मनोधर्म होय. हे प्रेम सर्वांना अर्पिता येते, जे उपयोगी व स्तुत्य ठरतात केवळ त्यांनाच नव्हे. तेव्हा चिंतनामुळे केवळ आपल्या विचारांच्या विषयांचा विस्तार होतो असे नव्हे, आपल्या कृतींच्या व भावनांच्या विषयांचाही विस्तार होतो. चिंतनामुळे आपण संबंध विश्वाचे नागरिक बनतो. तटांनी वेढलेल्या, भू-सीमांत बंदिस्त आणि इतर जगाशी झगडत राहणाऱ्या केवळ एका देशाचे, नगराचे नागरिक उरत नाही. विश्वाचा असा नागरिक असण्यामध्येच माणसाचे खरे स्वातंत्र्य सामावलेले असते. संकुचित आशा आणि भीती ह्यांच्या दास्यातून त्याची मुक्तता होते.

तत्त्वज्ञान ज्या विश्वाचे चिंतन करते त्याच्या महत्तेमुळे आपले मनसुद्धा महान होते; विश्वाशी एकरूप होण्यात मनाचे जे परमोच्च श्रेय असते ते त्याला साधता येते.

अशाप्रकारे, ज्याची प्रेरणा प्रेमात आहे आणि ज्याचे मार्गदर्शन ज्ञानाने होते असे जीवन म्हणजे 'चांगले जीवन' होय असे म्हणता येईल.

आपल्या आजच्या तत्त्वशून्य होत चाललेल्या काळाकरिता तत्त्वज्ञान हे मौलिक कार्य करू शकते. यातच तत्त्वज्ञानाचे मूल्य आणि मानवतेची आशा सामावलेली आहे.

मूळ लेखक : बर्ट्रांड रसेल

अनुवाद : श्रीधर सुरोशे

अनुवादकाची टीप : बर्ट्रांड रसेल हे विसाव्या शतकातील एक श्रेष्ठ तत्त्वचिंतक आणि एक विवेकवादी तत्त्वज्ञ म्हणून जगाला परिचित आहेत. त्यांनी आपल्या जीवनाच्या उत्तर कालखंडात लिहिलेल्या 'Portraits from memory and other essays' या ग्रंथातील 'A philosophy for our times' या मूळ लेखाचा अनुवाद येथे दिलेला आहे. ज्ञान, नीती आणि सामाजिक प्रगती यासंदर्भात त्यांनी जीवनभर जे मौलिक लिखाण केले आहे, त्याचे सार या लेखात आल्याप्रमाणे वाटते.

प्रस्तुत अनुवाद शक्य तितका सोपा व सुगम करण्याचा प्रयत्न केला आहे; परंतु काही ठिकाणी विवेचन अधिक सुबोध व्हावे म्हणून त्यामध्ये रसेलच्या इतर लेखांचा, विशेषतः 'Value of philosophy'चा आधार घेत भर घातली आहे; पण त्यामुळे रसेल यांच्या मूळ वैचारिक भूमिकेला धक्का लागणार नाही याचीही दक्षता घेतली आहे.

(पूर्वप्रसिद्धी : 'आजचा सुधारक', ऑक्टोबर २०२२)

डॉ. आशुतोष दिवाण यांची फेसबुक पोस्ट

फेसबुकचा मला झालेला एक मोठा फायदा म्हणजे मला राहुल पुंगलिया आणि श्रीधर तिळवे हे दोन गुरुजी भेटले. मला या दोघांबद्दल प्रोफाऊंड आदर वाटतो. हे तिळवे सरांचे लिखाण मला फारच महत्त्वाचे वाटते. वास्तवाचा ऐतिहासिकतेतून ते जबरदस्त उलगडा करतात. आता थियरीकडून उपायांकडे येताना किंवा भविष्य एक्स्ट्रापोलेट करतानाची त्यांची मते पटतील असे नाही तरी दृष्टी मिळते हे स्पष्टच आहे.

याबद्दल पुंगालिया सर, किंवा इतर विचारवंत लोकांना काय वाटते याची मला उत्सुकता आहे.

। निर्भय बनो आंदोलन, पुरोगामीवाद, भाजप आणि मोक्षवाद ।

—श्रीधर तिळवे नाईक

प्रतिगामी विरुद्ध पुरोगामी ह्या लढ्यात मी पुरोगामी बाजूने असतो.

पुरोगामी विरुद्ध आधुनिक ह्या लढ्यात मी आधुनिकतेच्या बाजूने असतो.

आधुनिक विरुद्ध उत्तराधुनिक ह्या लढ्यात मी उत्तराधुनिकतेच्या बाजूने असतो.

आणि उत्तराधुनिक विरुद्ध चौथी नवता ह्या लढ्यात मी चौथ्या नवतेच्या बाजूने असतो.

भारतात एकाच वेळी हे सगळे लढे चाललेले असतात. अशावेळी समाजभान, नवताभान आणि आत्मभान तिन्हीही व्यवस्थित शाबूत ठेवावं लागतं मी ते सम्यक भान ठेवतो म्हणून अनेकांचा गोंधळ उडालेला दिसतो.

वास्तविक समग्रता व सम्यकता हा मोक्षावादाचा पाया आहे आणि भगवान शंकर, भगवान महावीर, भगवान बुद्ध, महात्मा बसवेश्वर, संत चक्रधर, रामकृष्ण परमहंस, साईबाबा, स्वामी विवेकानंद, रमण महर्षी, ओशो रजनीश असा तो निरंतर चालला आहे. राजकारणात व सत्ताकारणात न पडता सत्ताधारी व विरोधी सर्वांचा विवेक जागृत ठेवणे हा त्याचा व्यवहार आहे. गौतम बुद्ध शाक्य गणपतींना भेटायचा तसा तो अजातशत्रू ह्या शाक्यांना नष्ट करायला निघालेल्या सत्ताधाऱ्यालाही भेटून त्याचा विवेक व नीतिमत्ता जागी करायचा प्रयत्न करायचा हे ह्या व्यवहाराचे उत्कृष्ट उदाहरण आहे. जे. कृष्णमूर्तींनीच इंदिरा गांधींना आणीबाणी उठवायला सांगितले होते हे दुसरे उदाहरण. राजकारणात जे मोक्षावादी पडले त्यांना मात्र पक्ष निवडावा लागतो. उदा. महात्मा गांधींनी निवडलेला काँग्रेस पक्ष. चौथ्या नवतेचा एकही राजकीय पक्ष नाही, अन्यथा मी कदाचित राजकारणात उतरलो असतो. त्यामुळे चौथ्या नवतेला पूरक असणाऱ्या सर्वच पक्षातील सर्वच नेत्यांना मी पाठिंबा देत असतो. ह्यात अरविंद केजरीवाल, प्रमोद महाजनांच्यापासून राजीव गांधी, रामदास आठवलेंच्यापर्यंत अनेकजण येतात. जेव्हा संघटना नसते तेव्हा व्यक्ती निवडावी लागते. हे करणारा मी एकमेव नाही. अगदी राजर्षी मुर्तींच्यापासून (ह्यांनी नरेंद्र मोदींची निवड केली होती.) सद्गुरूंच्यापर्यंत

अनेकजण हे करत आहेत. फरक असला तर सामाजिक भानाच्या प्रमाणाचा असू शकतो.

त्यामुळेच स्वतःला पुरोगामी म्हणवणारे लोक १९४७ सालानंतर समान नागरी कायदा आणत नाहीत. तेव्हा मोक्षवाद्यांना त्यांना ठणकवावे लागते. भाजपसारखा धर्मकेंद्री पक्ष कधी प्रतिगामी, तर कधी उत्तर आधुनिक होतो तेव्हा तो कधी प्रतिगामी आहे, कधी उत्तर आधुनिक देशीवादी आहे हे ओळखावे लागते. प्रमोद महाजनांच्यामुळं उत्तरआधुनिकतेकडे जायला लागणारा हा पक्ष २०२० मध्ये रामलल्ला मंदिर बांधकामापासून पुन्हा प्रतिगामीवादाकडे वळतो आहे. जे ह्या देशाला आणि खुद्द भाजपला परवडणारे नाहीये. साहजिकच पुरोगामीवादाचे पुरागमन होणे अटळ असते. खरंतर भाजपला पराभूत करण्याची संधी ह्या निवडणुकीत निर्माण झाली आहे; पण पुरोगामीवाद्याला एक शाप आहे तो म्हणजे फाटाफूट! ही फाटाफूट थांबवू शकेल असे महात्मा गांधी किंवा जयप्रकाश ह्यांच्यासारखे उंच भव्य नेतृत्व ह्या क्षणी पुरोगामीवादाकडे नाही. पुरोगामी ओबीसींच्याकडे महात्मा फुलेंच्या तोडीचे नेतृत्व नाही तर बीसींच्याकडे बाबासाहेब आंबेडकरांच्या तोडीचे! दुसरीकडे भाजपकडे नरेंद्र मोदी आहेत, जे रामदास आठवले, नितीशकुमार, अजित पवार, नारायण राणे आणि एकनाथ शिंदे ह्यांना आरामात स्वतःच्या धाकात ठेवतात. ओबीसी समाजाचा सर्वोत्कृष्ट नेता भाजपकडे असावा हा ह्या काळाचा सर्वांत मोठा विरोधाभास आहे. ओबीसी प्रवर्ग भाजपच्या नव्हे तर नरेंद्र मोदींच्या बाजूने आहे आणि पुरोगामीवादाची खरी पंचाईत ह्या वस्तुस्थितीने केलीये. आश्र्याची गोष्ट कधी नव्हे ते ब्राह्मण समाज एकदिलाने नरेंद्र मोदींच्या बाजूने उभा आहे. पूर्वी काँग्रेसमध्ये ब्राह्मण समाजाने हे महात्मा गांधींच्याबाबत केलं होतं. अर्थात पुरोगामी ब्राह्मण ह्याला अपवाद आहेत, जे ब्राह्मणांच्या लोकसंख्येत धड आता १० टक्केही म्हणजे ५० लाखही नाहीत. ह्यांनी समाजवाद व साम्यवादाच्या नावाखाली महात्मा गांधींना विरोध केला होता आणि हेच आता नरेंद्र मोदी व काही वेळा अरविंद केजरीवालांच्या विरोधात आहेत. ह्याउलट भाजपने बहिष्कृत वा वैश्य शूद्र केलेले ब्राह्मण पुन्हा हिंदू धर्माकडे वळवण्यात यश मिळवलेले आहे. उदा. माहेश्वरी ब्राह्मण, मेहता ब्राह्मण, शेणवी (शांभवी ब्राह्मण).

बीसी म्हणजे फक्त नवयानी नव्हेत ह्याची जाणीव जितकी भाजपला आहे तितकी पुरोगामीवाद्यांना नाही. खुद्द पूर्वाश्रमीच्या नवमहार समाजात हिंदू धर्म घुसतो आहे आणि त्यांनी नवयान आणि शैव ह्यांची सांगड घालायला सुरुवात केलेली आहे. अनेक बौद्ध धर्म न स्वीकारणारे अस्पृश्य तर उघड उघड शैव झालेले आहेत किंवा वारकरी!

भारतात सध्या हिंदू धर्म म्हणजे घरात शैव कुलदेवता व शैव कुलाचार व दारात शैव वैष्णव कॉम्बिनेशन झाला आहे. ह्यातून निर्माण झालेला सर्वांत मोठा तिढा म्हणजे शैवधर्मी लोक वैष्णवांची वर्णजातिव्यवस्था स्वीकारणार आहेत का? हा प्रश्न! सध्या तरी मोहन भागवत ह्या वर्णजातिव्यवस्थेच्या ठाम विरोधात दिसतात. मोदी तर स्पष्टपणे विरोधात आहेत. त्यामुळे वर्णजात न मानणारा खरा पक्ष हा भाजप आहे, अशी भाजपची प्रतिमा तयार झालेली आहे. भाजप वर्णजातिविनाश करू इच्छितो, कारण त्याचा मुख्य शत्रू इस्लाम आहे आणि इस्लामविरोधात लढायचे असेल तर वर्णजात नष्ट झाल्या पाहिजेत ही हिंदुत्ववाद्यांना झालेली जाणीव! पुरोगामीवाद हा कायमच इस्लामधार्जिणा राहिल्या आणि त्याचा प्रचंड संताप शैव वैष्णवांच्यात आहे. बौद्ध धर्म इस्लामने नष्ट केलाय हे कळलेल्या बौद्धांच्या मनातही तो आहे. (भारतात ब्राह्मण होते. अफगाणिस्तान इंडोनेशियात कोण होते? हा प्रश्न सडेतोड असल्याने हे घडते आहे.) जैन तर पूर्वीपासूनच अँटी इस्लाम आहे

पुरोगामीवादाची शोकांतिका ही आहे की, त्यांना मुस्लिमांची मते आवश्यक वाटतात. त्यामुळे भाजपच्या अँटी मुस्लिमवाद्याला त्यांचा ठाम विरोध आहे; पण म्हणून मुस्लिम त्यांच्या बाजूने आले का? तर नाही. फाळणीच्या वेळी हे स्पष्ट झाले की, बहुतांश मुस्लिम हे पुरोगामीवादाच्या विरोधात होते व त्यांनी धर्मवादाच्या आधारे स्वतंत्र देश मागितले व उभे केले. म्हणजे धर्मवादी हिंदूंना धर्मवादी मुस्लिमांनी हरवलं आणि ह्याला हिंदू पुरोगामीवादाने मदत केली. त्यांनी फाळणी होऊ दिली, असा धर्मवादी हिंदूंचा स्टान्स आहे. गांधीहत्येचे खरे कारण हे आहे. कारण गांधी

हे ह्या सेक्युलर पुरोगामीवादाचे प्रतीक होते.

भाजपमुळे हा सेक्युलर पुरोगामीवाद धोक्यात आलेला आहे आणि ह्याची लखव जाणीव निखिल वागळे वगैरे लोकांना झालेली आहे म्हणून त्यांचा हा आकांत आहे. प्रॉब्लेम एकच आहे १९२० ते १९८४ पर्यंत ह्या देशातला ८० टक्के हिंदू हा सेक्युलर पुरोगामीवादी होता. तो आता सेक्युलर राहिलेला नाही. त्याच्यात फूट पडलीये. त्याचा मुस्लीम सेक्युलर आहेत ह्यावर विश्वास नाहीये. त्याला असं वाटतंय की, असाच प्रचार करून १९२० ते १९४७ दरम्यान सेक्युलर पुरोगामीवाद्यांनी आपणाला गंडवलं व ह्या देशाचे दोन तुकडे मुस्लिमांच्या घशात घातले. भारतातील मुस्लीम समाज सेक्युलर आहे हे सिद्ध करण्याची जबाबदारी ह्या हिंदू सेक्युलरवाद्यांची व मुस्लिमांची आहे व होती १९४७ पर्यंत तरी ह्यात अपयश आले. कारण ९० टक्के मुस्लीम सेक्युलर नव्हते ही परखड वस्तुस्थिती! १९४७ नंतर समान नागरी कायदा स्वीकारून मुस्लीम समाजाला हे सिद्ध करता आले असते पण आंबेडकर-नेहरूंनी ही संधी गमावली. जर तुम्ही सेक्युलर समान नागरी कायदा स्वीकारणार नसाल तर तुम्हाला पाकिस्तानचे दरवाजे उघडे आहेत असा स्पष्ट स्टान्स ह्या सेक्युलर लोकांनी घ्यायला हवा होता; पण आंबेडकरांचा अपवाद वगळता उरलेले काँग्रेसवादी हे बिनकण्याचे शेषूटघाले सेक्युलर असल्याने त्यांनी हे केले नाही. ह्या काळातले हिंदुत्ववादीही ब्राह्मणवादी अन बिनकण्याचे असल्याने त्यांनीही समान नागरी कायदा आंदोलन उभे केले नाही. आताही पुरोगामीवादी ह्याबाबत चालढकलच करतायत आणि कदाचित हिंदुत्ववादीही हेच करतायत अन्यथा आतापर्यंत समान नागरी कायदा आला असता.

पाकिस्तान निर्मिती ही सेक्युलरवाद्यांच्या कानाखाली धर्मवादी मुस्लिमांनी वाजवलेली थप्पड होती. तरीही ती नीट वाजली नाही आणि हे लोक इस्लामबाबत ठोंबेच राहिले. साहजिकच धर्मवादी हिंदूंची लोकसंख्या वाढत गेली आणि शाहबानो प्रकरणानंतर तर ती दुप्पट वेगाने वाढत गेली आणि आज बहुतांशी हिंदू धर्मवादी बनला आहे आणि ह्याला जबाबदार गांधी आणि गांधीवादी मार्क्सवादी लोकांचा इस्लामबाबतचा रोमँटिसिझम आहे. (कार्ल मार्क्स धर्माबाबत असा रोमँटिक नव्हता. म्हणूनच तो धर्माला नष्ट करायला निघाला होता. भारतीय मार्क्सवादी इस्लामचा प्रश्न आला की, मार्क्सला खड्ड्यात घालतात.) सेक्युलरवादी पुरेसे सेक्युलर नाहीत आणि धर्मवादी पूर्ण धर्मवादी बनूच शकत नाहीत; कारण ते धर्मवादी बनले तर भारताचा पाकिस्तान बनणे अटळ आहे, जे खुद्द ब्राह्मणांनाही परवडणारे नाही.

ह्याचा अर्थ स्पष्ट आहे, भाजपला सेक्युलर हिंदुत्ववाद उभा करावा लागेल. हा अत्यंत परस्परविरोधी वाटणारा इजम असेल पण भारतीय एथांसला तोच धरून असेल. इस्लामचे हिंदुत्ववादी मॉडेल तयार करण्याची जबाबदारी भाजपवर आहे. ते फार अवघड नाही.

रोमँटिक सेक्युलर लोकांनी सध्या नेहमीप्रमाणे वस्तुस्थितीला नीट न पाहताच आपले 'निर्भय बनो' आंदोलन वैग्रे चालवले आहे. हे आंदोलन गरजेचे आहे का? तर हो, कारण मोदींच्या एकाधिकारशाहीवर व हिंदुत्वातील ब्राह्मणवादावर अंकुश राहण्यासाठी ते आवश्यक आहे. माझं स्वतःचं स्पष्ट मत आहे की, पुरोगामीवाद्यांनी फॅसिझम वैग्रे भाषा प्रथम बंद करावी. इथे लोकांना भारतातीलच नेहरू, जयप्रकाश नारायण वैग्रे लोक आठवत नाहीत, तिथे मुसोलिनी वैग्रे परदेशातील लोक कशाला आठवतील? त्यापेक्षा ब्राह्मणवादी माधवराव पेशवे, दुसरे बाजीराव पेशवे, पुष्यमित्र शुंग वैग्रे राजे आठवून द्यावेत आणि आमचे हे आंदोलन एकाधिकारशाहीच्या व धर्मवादाच्या विरोधात आहे अशी मांडणी करावी. मार्क्सवाद्यांनी आपली नाळ लोकायतवादाशी जोडून घ्यावी व ऋषी चार्वाक, ऋषी बृहस्पती अशा नावाने नास्तिकवाद चालवावा व मार्क्स, लेनिन वैग्रे कचऱ्याच्या टोपलीत फेकून चायनाने जसे चायनीज मॉडेल तयार केले, तसे भारतीय साम्यवादाचे इंडियन मॉडेल तयार करावे. मी १९८४ साली कम्युनिस्टांना ही ऑफर दिली होती; पण त्यांना ती स्वीकारावीशी वाटली नाही. कम्युनिस्टांना आंबेडकर फक्त दलितांच्या मतांसाठी हवे असतात

असा समज पसरलाय, तो दूर करण्याची जबाबदारी कम्युनिस्टांची आहे. किंबहुना इंडियन कम्युनिझमचा मार्ग व्हाया आंबेडकर जातो.

मोदींच्या राजवटीत भय पसरले आहे का? तर होय, ते तसे का पसरले आहे. ह्याचा गांभीर्याने विचार भाजपने करायला हवा अन्यथा इंदिरा गांधींचे उदाहरण समोर आहेच. पराभूत होईपर्यंत इंदिरा गांधींना आपण झपाट्याने अल्पमतात चाललो आहोत हे माहीत नव्हतं.

साहजिकच ह्या मोदीभयाविरुद्ध 'निर्भय बनो' ही घोषणा प्रभावी आहे जयप्रकाश नारायणांसारखी ही घोषणा आहे. 'इंदिरा हटाव' सारखी पुढे 'मोदी हटाव' ही घोषणा येईलच. माझा प्रॉब्लेम एकच आहे, जनता पक्षाचा फसलेला प्रयोग! कारण पुन्हा एकदा पंतप्रधानपदाचा उमेदवार न देताच आंधळा कारभार चाललाय. त्यावेळी शेवटी काँग्रेसच्याच मोरारजी देसाईंना पंतप्रधानपद द्यायची वेळ आली होती. त्यावेळच्या काँग्रेसप्रमाणे ह्यावेळी भाजपमध्ये अशी फूट पडण्याची शक्यता फार कमी आहे. शक्यता एकच काँग्रेस व आपने मैत्रीपूर्ण निवडणुका लढवून ज्याच्या ज्यादा सिटा तो पंतप्रधान म्हणजे अरविंद केजरीवाल वा राहुल गांधी असा युतीपुर्व करार करावा. दोघे एकमेकांशी किमान शंभर शंभर सिटांबाबत तडजोड करू शकतात. दोघांनीही केरळ कम्युनिस्टांना, बंगाल ममताबाईंना व महाराष्ट्र शिवसेना उद्धवला जास्तीत जास्त सोडावा. विरोधी पक्षाचे विद्यमान खासदार जिथून निवडून आलेत त्यांच्या सिटा त्यांना तश्याच द्याव्यात म्हणजे उदा. सुप्रिया सुळे. तिथे इतरांनी निवडणुका लढवू नयेत. बाकीच्यांच्या सिटा कितीही आवाज केला तरी ५० च्या वर जाणार नाहीत. असं काही केलं तरच फायदा आहे. अन्यथा मोदी हरले तरी मोदींचा दोन वर्षात कमबॅक अटळ!

-श्रीधर तिळवे नाईक

संध्या गोखले

तिळवे यांनी लिहिलेलं असं काही वाचलं की, फेसबुक खातं बंद करू नाही अशी तीव्र इच्छा होते. सम्यक आणि समतोल राखणारा विचार आज अपवादानेच आढळतो.

आशुतोष दिवाण

Sandhya Gokhale खरे आहे. आज काहीतरी नॉन डायडॅटिक उपयुक्त चर्चा फक्त फेसबुकवरच होते.

नितीन भरत वाघ

बऱ्याच दिवसांनी काहीतरी उत्तम विनोदी वाचायला मिळालंय. बरं झालं दिवाण सर तुम्ही ही विनोदी पोस्ट शेअर केली.

आशुतोष दिवाण

Nitin Bharat Wagh सर, असे लिहून चालणार नाही.

या लिखाणात काय चूक आहे ते तुम्ही दाखवून दिले नाही तर तुम्ही राजकीय भूमिकेतून या लेखनाला किरकोळीत काढत आहात असे वाटेल.

नितीन भरत वाघ

Ashutosh Diwan सर, राजकीय भूमिका खूप पुढची गोष्ट आहे. साधी पोस्ट म्हणून सुद्धा अशा सबगोलंकारी पोस्टला किरकोळीत काढायला पाहिजे.

साधं उदाहरण देतो. जर संघ, भाजप मोदींच्या पाठीशी नसते तर संपूर्ण ओबीसी सोडा, तेल्यांनी सुद्धा त्यांना स्वतःचा नेता मानला नसता. तिळवेंना मोदी ओबीसींचे सर्वश्रेष्ठ नेते वाटतात हे भयंकर विनोदी आहे. ज्या प्रमोद

महाजनांचा त्यांनी उल्लेख केला आहे, त्यांचा जर दुर्दैवी मृत्यू झाला नसता तर देशाच्या राष्ट्रीय पटलावर नरेंद्र मोदी कधीही येऊ शकले नसते.

त्यांचं इतिहासाचं आकलन आणि अभ्यास हा केवळ अपूर्णच नाही तर चुकीचा सुद्धा आहे. त्याबाबत बोलण्यात अर्थ नाही. मुसलमान आणि आंबेडकरी (तिळवेंच्या भाषेत बीसी) यांच्यात चुकीच्या माहितीच्या आधारे ते कुस्ती लावतायत. मुस्लीम आक्रमक शासक होण्याआधीच बौद्ध भारताचा पाडाव झालेला होता. तो कोणी केला होता, ते तिळवेंना विचारा.

अलका गांधी असेरकर

Nitin Bharat Wagh तुम्ही म्हणताय मुस्लीम आक्रमक येण्याआधी भारतात बौद्ध पाडाव झाला होता. पण त्यांनी उदाहरण अफगाणिस्तान आणि इंडोनेशिया इत्यादी दिले आहे. त्यावर काय म्हणाल ?

भारतातील हिंदू जर दुसऱ्या धर्माचे अस्तित्व मान्य करत नसते, तर त्यांनी फक्त बौद्ध धर्माचा पाडाव का केला असता ? जैन होते, शीख होते, बाहेरून आलेले पारसी, यहुदी होते, अगदी ख्रिश्चन पण होते. त्या कुणाचा पाडाव करण्याचा प्रयत्न हिंदूंनी का केला नाही ?

मोदी भाजपामुळे वर आले हे मान्य. पण ओबीसी वर्ग आज त्यांचा मोठा चाहता आहे, हे सत्य नाही आहे का ?

प्रमोद महाजन नसते, तर मोदी आले नसते. खरे आहे. आधी लोकप्रिय असलेल्या नेत्याला बाजूला सारून कोणता पक्ष का आणेल कुणाला त्याच्या जागी ? पण भाजपने महाजनांच्या मुलीला अट्टाहासाने त्या जागी नाही आणले. जो सक्षम वाटला त्याला आणले. जात-पात ना पाहता. आणि तसेच असायला हवे की...

अनुराधा मेहता

Alka Gandhi Aserkar जैनांचे फार मोठे हत्याकांड शैवांनी केले होते. जैन धर्म फारसा वाढला नाही त्याची इतरही कारणे आहेत परंतु ही दहशतही होती.

अलका गांधी असेरकर

Anuradha Mehta शैव आणि वैष्णव यांच्यात तीव्र मतभेद होते काही ठिकाणी हे माहित आहे, पण जैनांचे हत्याकांड. हे कोणत्या विश्वासाह पुस्तकात वगैरे वाचायला मिळेल ?

अलका गांधी असेरकर

तिळवे छानच लिहितात. वरील लेखात एकही मुद्दा न पटण्यासारखा नाही. इतके लखख लिहिले आहे त्यांनी.

राहुल रेवाळे

श्रीधर तिळवेंच्या मतांमध्ये काँग्रेसची स्वातंत्र्यचळवळ, सेक्युलर भूमिका, आणि काँग्रेसनी स्वीकारलेल्या समाजवाद विचारधारेबद्दल गैरसमज पण आहेत व मोक्षवादाबद्दलही !

तटस्थ राहणारा मोक्षवादाचा काळ निघून गेला आहे. गीता वाचली असेल तर कुरुक्षेत्राच्या युद्धात बलराम तटस्थ होता, पण कृष्ण तटस्थ राहिला नव्हता हे लक्षात यायला हवे होते. मोक्षवादाने कुंपणावर बसायचे व कोणत्या तरी तिसऱ्या अदृश्य व अशक्य शक्यतेचे स्वप्न बघायचे हे अगदी 'संभवामि युगे युगे' असे म्हणणाऱ्या श्रीकृष्णाची वाट बघणाऱ्या भक्तांसारखे स्वप्न पाहणे झाले.

आज जे पर्याय उपलब्ध आहेत, त्यांना अधिकाधिक चांगले बनविण्याचा प्रयत्न करणे हे उत्तर असू शकते. पण काँग्रेसवर अविश्वास आणि भाजपवर शंका घेऊन 'आप' नावाचा तिसरा पर्याय काढण्याचा जो अयशस्वी प्रयत्न झाला त्याचे हे नवीन रूप आहे. आप पक्षाला वैचारिक बेस नाही. व भारतभर अस्तित्व नाही. एक शहरी पक्ष म्हणून तो काही ठिकाणी आपले अस्तित्व दाखवू शकतो. श्रीधर तिळवेंची मांडणी ही १० वर्षांपूर्वीच्या 'आप'च्या

मांडणीची १८० अंशाने केलेली फेरमांडणी आहे. जिची सुरुवात प्रखर काँग्रेसविरोधाने झाली व आता तिला पुन्हा काँग्रेससोबत जोडू पाहणे. काँग्रेसच्या अतिरंजित बदनामीमध्ये व भाजपला पोषक भूमी निर्माण करण्यास 'आप' कारणीभूत आहे. हे पाहता ही बाब अवघड आहे.

इस्लामविरोध व सेक्युलर भूमिकेबद्दल गैरसमज या लेखात दिसून येतो आहे. त्यातून धर्मवादी पाकिस्तान ही सेक्युलरवादाला चपराक आहे असे म्हणणे यातून हिंदुत्ववाद्यांच्या निष्कर्षाशी सहमती दिसून येते. उलट सेक्युलर भूमिका ही दोन्हीकडच्या धर्मवाद्यांना दिलेले समंजस उत्तर होते असेही म्हणता येऊ शकते. ती नंतर नीट पाळली गेली नाही व तिचा राजकारणाच्या सोयीसाठी जास्त उपयोग झाला व तो दोन्ही पक्षांनीही केला. काँग्रेसला पर्याय उभा करण्यासाठी भारतीय राजकारणात जी स्पेस होती ती सुरुवातीला समाजवादी नेतृत्वाने (लोहिया आदी) घेतली असल्याने, जनसंघ व भारतीय जनता पक्षाला, धर्मवादी भूमिका तीव्र करण्यावाचून पर्याय राहिला नाही त्यातून, इस्लामचे भूत जागृत करण्यात आले. स्वतंत्र भारतात मुस्लीम हे राजकीय प्रभाव घटक म्हणून उरले नाहीत हे वास्तव माहीत असूनही. केवळ त्यांच्या द्वेषाचा आधार घेत, हिंदुत्वाचे राजकारण गडद केले गेले की, ज्याची मुळातच हिंदुबहुल असलेल्या देशात गरज नव्हती. लोकशाहीच्या संकल्पनेमुळे हिंदूंचे वर्चस्व तसेही भारतीय राजकारणात राहणारच होते.

अलका गांधी असेरकर

Rahul Revale मुस्लीम हा राजकीय प्रभाव गट म्हणून नाही किंवा नव्हता, पण तो सामाजिक प्रभाव गट होता की नाही? आणि राजकारण हे समाजकारणाचाच एक भाग नसतो का?? मुस्लीम भूत जागृत करण्यात आले?? ते जागृत कधी नव्हते? ते जागृतच होते, हिंदूंच्या प्रतिक्रिया निद्रिस्त होत्या असे म्हणू शकतो, ज्या भाजपने जागृत केल्या.

राहुल रेवाळे

Alka Gandhi Aserkar सगळे पश्चिम संविधान आणि लोकशाहीच्या प्रभावी अंमलबजावणीने सुटू शकतात. समान नागरी कायदा हा सुद्धा संविधानाच्या आधारेच आणायचा आग्रह धरता येऊ शकतो. पण हा मुद्दा हिंदू आणि मुस्लीम याच भूमिकेतून पाहिल्याने दोघांनाही अडचणीचा ठरतो हेच कारण आहे की, भाजपाने या मुद्द्यावर भर देऊनही त्याला मागील १० वर्षांत प्राथमिकता दिली नाही व पहिल्यांदाच त्याच्या अडचणी समजून घेण्यासाठी केवळ एका राज्यात प्रयोग म्हणून तो राबविला आहे. जातिधर्माच्या पलीकडे राजकारण न्यायचे असेल तर असेच करावे लागेल, नाहीतर मंडलला प्रतिक्रिया म्हणून कमंडल पुढे आले तसे आता नव्याने कमंडलला उत्तर म्हणून पुन्हा नव्याने मंडल प्रयोग होत राहणार. हिंदूंनी केवळ प्रतिक्रियाशील राहण्यात त्यांचा तोटा व नैतिक अधःपतन आहे.

अविनाश गायकवाड

कुठल्यातरी थुकरट बुवाने गोलगोल प्रवचन दिल्यासारखे वाटतेय हे.

डॉक्टर, तुम्हाला हे आवडले यातच दिशादर्शन झाले होते.

तरीही तिळवे एक कवी आहेत म्हणून चिकाटीने वाचले.

तिळवेंच्या चाहत्यांनी हे विचार जरूर वाचले पाहिजेत, म्हणजे त्यांच्यातल्या काहींना तरी त्यांचा नाना होण्यापासून मोक्ष मिळू शकतो.

आशुतोष दिवाण

Avinash Gaikwad असे आहे अविनाश की, एखादा विचार आपल्या धारणांना सूट होत नसेल तर त्याचा व्यवस्थित प्रतिवाद केला पाहिजे.

वर वाघ, रेवाळे यांनी काही लिहिले आहे. तुम्ही लिहा.

अविनाश गायकवाड

Ashutosh Diwan साष्टांग दंडवत.

अलका गांधी असेरकर

Ashutosh Diwan, Gaikwad म्हणतात की, कविता असती तर त्यांनी ती चिकाटी दाखवली असती... पण आता काय ? जाऊ द्या. ही कविता नाहीये ना. लेख असल्याने त्यांचा नाइलाज झालाय.

आशिष शिंदे

अरे, तिळवे इतके गंडेश असतील असं वाटलं नव्हतं.

आशुतोष दिवाण

Ashish Shinde वरती अविनाश यांनी पण असेच लिहिले आहे. काय होते की, वेदांचा अर्थ आम्हासीच ठावा अशी मॉरल हायग्राऊंड घेऊन मजा पहात बसले की, नंतर वाटते की काळ सोकावला.

लिहा. इतरांना त्यात भोके पाडतां येतील.

अनुराधा मेहता

काही भाग पटणारा आहे तर काही चुकीचे आकलन वाटते. इथे लेखकाचा बायस पण दिसून येतो.

समीर दत्तात्रय परुळेकर

यातील काही गोष्टी बरोबर लिहिल्या आहेत. काही गोष्टी उदा. इस्लामविषयीचा romanticism, धाडसाने मांडलेल्या आहेत. धाडस शब्द यासाठी की, हे कोणी मान्य करायला तयार नाही की इस्लामने मैत्री करू पाहणाऱ्या कोणाही काफिराचा मुलाहिजा कधीही ठेवलेला नाही. तरीही इस्लामशी मैत्र ठेवण्याचा मोह अनेकांना होत राहतो. असो.

काही गोष्टी थेट गंडलेल्या आहेत. प्रमोद महाजन यांनी भाजपला (राजकीय) आधुनिकता शिकविली / दाखविली ? मग रथयात्रा काढली तो इसम त्यांचा जुडवा होता की काय ? महाजन यांनी जे उद्योग केले त्याचे परिणाम म्हणजे आजचा निःसत्त्व भाजप घडण्याचे foundation तयार झाले. असो. इथे महाजन हे विषय वस्तू नाहीत.

माधवराव पेशवा ब्राह्मणवादी म्हणजे काय ते चौथ्या नवतेच्या कवितेइतकेच माझ्यासाठी अगम्य आहे.

आणि पुष्यमित्र शुंग! त्याच्या बद्दल कोणी रेटून/ठाम बोलून सामाजिक किंवा राजकीय मांडणी करू लागले की खोटाटाटा spotted इतकेच मी म्हणतो. अहो, मध्ययुगातील इतिहासाचे कसलेही पुरावे आज उपलब्ध नाहीत. (उदा.) चंद्रगुप्त म्हणून ज्याच्याबद्दल बोलतो तो तोच चंद्रगुप्त होता का हे सांगता येत नाही. तो खरेच अलेक्झांडरचा समकालीन होता का नक्की माहिती नाही. तिथे पुष्यमित्र हा सनातन्यांचा आद्य पुरस्कर्ता वगैरे म्हणणे हे मांडणीतील गांभीर्य संपविते.

मोदी राजवटीत भय! आणि तरीही त्याबद्दल तिळवे इतक्या उघडपणे लिहू शकतात! किंवा, तिळवे इतक्या उघडपणे लिहू शकतात तरीही भयाच्या राजवटीत ते राहतात ? तद्दन साळसूद भामटेगिरी म्हणजे काय ? तर हे त्यांचे विधान.

लेखाला मी विनोदी म्हणणार नाही. पण शेवटी लेखक स्वतः हास्यास्पद ठरले आहेत. आप आणि काँग्रेस यांनी उ बा ठा (महाराष्ट्र, (मग एनसीपी श. प. ने कोणत्या मंदिरात घंटा बडवायच्या ?)), ममता (प. बंगाल) कम्युनिस्ट (केरळ) यांना मोकळे रान द्यायचे. विद्यमान खासदार (अर्थात भाजप विरोधी) जिथे आहेत तिथे इतर कोणीही घुसायचे नाही. मग त्यानंतर त्यांनी (आप व काँग्रेस) प्रत्येकी १००, १०० जागा (mutual settlement) मध्ये

लढवायच्या! कुठे?

आपला हक्काचा पंजाब आणि दिल्ली तर काँग्रेसला कर्नाटक सोडले तर खात्रीचे काय आहे मग ?

तिळवे असे राजकीय सल्ले देतात म्हणूनच १९८४ मध्ये कम्युनिस्टनी त्यांचा सल्ला ऐकला नसावा. (ही एकच बरी गोष्ट कम्युनिस्टनी केली असावी.

असो, भाजप जिंकेल काय ? माहीत नाही. दिसते आहे ते इतकेच की, मोदींची पुण्याई संपविण्याचा आटोकाट प्रयत्न स्वतः भाजपवालेच करत आहेत. निर्भय बनो वगैरे गोष्टी अळवावरचे पाणी आहे. आता आहे तर नंतर गायब.

अलका गांधी असेरकर

Sameer Dattatraya Parulekar पटते आहे. दुसरा बाजीराव वगैरे मुद्दे मलाही समजलेच नव्हते. मध्ययुगीन इतिहासाचा तुमचा मुद्दा देखील बरोबर आहे.

समीर दत्तात्रय परुळेकर

Alka Gandhi Aserkar दुर्दैवाने स्वयंघोषित बुद्धिवादी मंडळी प्रत्यक्षात बुद्धिभेद करण्यात पटाईत असतात असा माझा अनुभव आहे.

समीर गायकवाड

Ashutosh Diwan सर हे फारच मिळमिळीत गोल आहे अगदी जंतासारखं!

बोधचिन्हाचा वाद प्रतीकांचे सांस्कृतिक राजकारण दिलीप चव्हाण

किंमत - ₹ २००
सवलत - २५%
पृष्ठसंख्या - १६८

ISBN : 978-81-969395-6-4

9 788196 939564

औद्योगिक समाजास उपयुक्त असलेल्या क्रयवस्तूंचे उत्पादन, वितरण आणि उपभोग यांसाठी आवश्यक अशा ज्ञान, संशोधन आणि कुशल मनुष्यबळाची निर्मिती करणे आधुनिक विद्यापीठांकडून अपेक्षित असते. त्याचबरोबर, कल्याणकारी समाजातील विद्यापीठांनी समता, स्वातंत्र्य, न्याय आणि धर्मनिरपेक्षता या मूल्यांचे संवर्धन करणेदेखील अपेक्षित असते. भारतातील सार्वजनिक विद्यापीठे ही अपेक्षा पूर्ण करतात काय, या प्रश्नाची चर्चा सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या बोधचिन्हाबदलाच्या निमित्ताने व्हावी.

हे विद्यापीठ महाराष्ट्रातील अभिजनांच्या सांस्कृतिक प्रभुत्वाचे एक प्रमुख क्षेत्र राहिले. बोधचिन्हातील प्रतीकांत पारंपरिक अभिजनांच्या अस्मितेचे राजकारण प्रतिबिंबित होते. हे सांस्कृतिक राजकारण बोधचिन्हातून दृश्यमान होताना अभिजनांचा केवळ 'स्व' सुखावत नसते, तर अभिजनांची प्रतीके अभिजनेतरांना स्वीकारायलादेखील ते उद्युक्त करित असते. अशा राजकारणाद्वारे सामान्यजनांचे अंकितकरण साधले जाते. अभिजनवर्ग अशा चिन्हात्मक राजकारणाद्वारे स्वतःच्या भौतिक हितसंबंधसंवर्धनाची तजवीज करित असतो. चिन्हाबदलाची मागणी करताना चिन्हात्मक राजकारणामागे दडलेल्या या भौतिक हितसंबंधांचे भान असायला हवे.

मुक्ता प्रकाशन

३९-अ, शांतीनगर, यशोदानगर चौक

अमरावती - ४४४ ६०६

नोंदणी - ८०८०४६३४८३

पेमेंट - पे ८९७५६७९२०९

| वर्णमुद्रा पब्लिशर्स |

(वर्णमुद्राची अलीकडची प्रकाशित २५ पुस्तके)

- ५१) इकडे सर्व ठीक आहे. काळजी नसावी - वसंत आबाजी डहाके, ४०४/-, एकांक व लघुतम नाटके
- ५२) सार्थ - संपादन, मनोज सुरेंद्र पाठक, ४६४/-, निबंध
- ५३) ते कोण लोक आहेत - पांडुरंग सुतार, ३७४/-, कविता
- ५४) निवडक कविता, सलील वाघ, ३५०/-, कविता
- ५५) लकडी पूल ते लंडन पूल - शिरीष चिंधडे, ४८४/-, प्रवासवर्णन
- ५६) रागविराग - वसंत केशव पाटील, ४५०/-, कविता
- ५७) दीर्घ - गणेश वामन कनाटे, ४४४/-, समीक्षा
- ५८) हृद, तुळसी परब, ४५०/-, कविता
- ५९) बिलामत, दिनकर दाभाडे, ५५०/-, कादंबरी
- ६०) झुरळ आणि इतर काहीबाही, प्रमोदकुमार अणेराव, ३२४/-, कथासंग्रह
- ६१) अभिजात, शैलेंद्र मेहता, ५२५/-, निबंध
- ६२) जगणं वाचणं, डॉ. राजेंद्र मलोसे, ४४४/-, कादंबरी
- ६३) हजार रक्तवर्णी सूर्य, राही डहाके, २४२/-, कविता
- ६४) जगावेगळी जीवने, शिरीष चिंधडे, ३२४/-, निबंध
- ६५) केवळ काही वाक्यं, उदयन वाजपेयी, अनुवाद : प्रफुल्ल शिलेदार, ३०४/-, कविता
- ६६) तरंगत तरंगत जाऊ घरंगळत, हेमंत गोविंद जोगळेकर, २२४/- कविता
- ६७) अश्वत्थयुग्मांचे श्लोक, संतोष विठ्ठल घसिंग, ५७५/-, कविता
- ६८) दुराव्याची धूळ व्यापून, बाळकृष्ण सोनवणे, २५०/- कविता
- ६९) अपरंपारावरच्या कविता, रवींद्र लाखे, ३०४/-, कविता
- ७०) तत्त्वभान, श्रीनिवास हेमाडे, ६८०/-, निबंध
- ७१) गनिमी काव्याचे नमुने, विश्वास कणेकर, ३००/-, कविता
- ७२) पेसोआच्या कविता, महेश्वर लव्हेकर, ४२४/-, कविता
- ७३) बुहानचा वाफारा, विजय तांबे, ४२४/-, कथासंग्रह
- ७४) सृजनस्रोत, शिरीष चिंधडे, ४२४/-, ओळखपर लेख

मुख्य वितरक : वर्णमुद्रा पब्लिशर्स व डिस्ट्रिब्युटर्स शेगाव, जिल्हा बुलडाणा मो. : ९९२३७२४५५०

उपवितरक : १) पुस्तकवाला अॅण्ड कंपनी, पुणे मो. : ८६२४९७७०२९

२) मैत्री पब्लिकेशन, पुणे मो. : ९६५७२४०८२४

३) वाल्डन बुक स्टोअर, पुणे मो. : ९७६६९७५१६५

४) बुककट्टा अमरावती, मो. : ८३७८८९५९१६

मुख्य कार्यालय : वर्णमुद्रा पब्लिशर्स, पृथक रामकृष्ण नगर, शेगाव जिल्हा बुलडाणा ४४४ २०३

E mail : varnamudra.editors@gmail.com **Website :** www.varnamudra.com **Mo. :** 9923724550

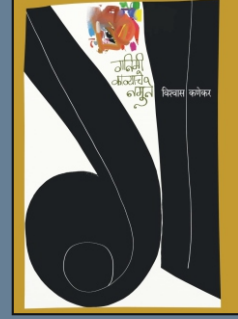
अलीकडे प्रकाशित झालेली पुस्तके

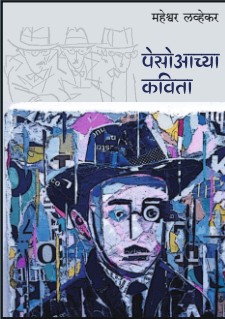
३०४/- कविता

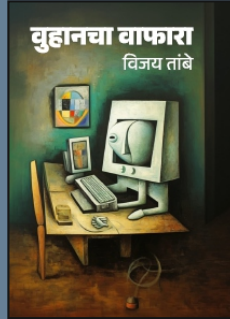
६८०/- निबंध

३००/- कविता

४२४/- कविता

४२४/- कथासंग्रह

४२४/- ओळखपर लेख

वर्णमुद्रा इ-जर्नल जानेवारी-फेब्रुवारी २०२४ हा अंक मालक, मुद्रक व प्रकाशक मनोज सुरेंद्र पाठक यांनी
वर्णमुद्राच्या वेबसाईटवर प्रकाशित केला असून, अंकाची मुद्रित प्रत
। पृथक । रामकृष्ण सोसायटी, एसबीआय कॉलनी, शेगाव, जिल्हा बुलढाणा - ४४४२०३ येथून केवळ खाजगी वितरणासाठी प्रकाशित केली.
ईमेल : varnamudra.editors@gmail.com वेबसाईट : <http://www.varnamudra.com/>

मुख्य वितरक

वर्णमुद्रा पब्लिशर्स व डिस्ट्रिब्युटर्स, शेगाव, मोबाईल नंबर : ९९२३७२४५५०

वर्णमुद्राचे उप वितरक

पुस्तकवाला अॅण्ड कंपनी, पुणे मोबाईल नंबर : ८६२४९७७०२९

वाल्डन बुक स्टोर, पुणे मोबाईल नंबर : ९७६६९७५१६५

मैत्री पब्लिकेशन, पुणे मोबाईल नंबर : ९६५७२४०८२४

बुककट्टा अमरावती, मोबाईल नंबर : ८३७८८९५९९६